Claims Conference Holocaust Survivor Memoir Collection

כנגד כל הסיכויים

ברברה גורסקה

ברברה גורסקה

כנגד כל הסיכויים

מסתב: 965-411-164-0

תשנ"ו

1995

ת.ד. 23308
ת"א, מיקוד 61231
טל. 5245452

הספר רואה אור בסיוע קרן עמו"ס

הספר מוקדש למשפחתי — משפחת פקטור,
שנספתה בשואה. יהא זכרה ברוך.

כמו כן, לחסידות אומות העולם, הנזירות
באטה ברוניסלבה הריניביץ׳ וסטאניסלבה
יוז׳ביקובסקה ז״ל, ולנפש הטובה מצ׳רנייב —
ולאדיסלבה צבאיי ז״ל.

חלק א׳

אני מחפשת את דרכי לאורך האגם ואיני רואה דבר בבירור. הכול מטושטש, כמו בציור מופשט, כעין מזיגה של קו וצבע. אפילו הקו התוחם בין היבשה ובין מי האגם אינו ברור, כמו שרוי העולם בתוהו ובוהו, בשלב ההיולי שלו. איני רואה את קצה האופק.

אני פוסעת, משרכת רגלי לחופי האגם העטוף בערפל. הערפילים השתלטו על הכול, זרזיפי גשם ועננים שחורים מקשים עלי למצוא את דרכי. אני מתגברת על מכשולים אין ספור, מסלקת ענפים החוסמים את הדרך, עוקפת אבני נגף, מדשדשת בבוץ טובעני. מוציאה את רגלי בכבדות ונאחזת בשיח על מנת להמשיך הלאה. מקווה לפגוש מישהו שיעזור לי לצאת מהסבך, אבל מסביב אין נפש חיה.

הקור והלחות חודרים לעצמותי. כאב טורדני, עמום, בדידות ופחד משתלטים עלי. הכול עטוף בערפל אטום, סמיך ומאיים. אני נמצאת בכעין בועה ריקה. מדמה שהעולם נעלם ואני לבד, לגמרי לבד. פתאום ניתך זרם אדיר משמים. זה לא היה הגשם שהכרתי, זו היתה לבה אדומה, אדירה בעוצמתה, מפל כביר אשר נשפך אל האגם המבעבע ברעש מקפיא.

בהשתאות אני מתבוננת במסה של הארגמן הפורצת מחלל השמים ונבלעת בתהומות האגם. ככל שהזרמים שוצפים־קוצפים מהגבהים, סוער האגם בעָצמה הולכת וגוברת.

המראה דומה לשרפת ענק המשתוללת בשלל גוני האודם. נשארתי על עומדי אל מול האגם הגועש והלוהט כמו מסומרת, ואיני יכולה להסיר את עיני מהחיזיון המרהיב והמפחיד כאחד. זרימת גושי הלבה לא פסקה ואני יודעת שאם ברצוני להינצל, עלי לברוח משם. אני מזרזת את צעדי ככל האפשר. לפתע אני עוצרת. במסה של הנוזל הארגמני נסתמנה דמות אדם. אני מנסה, ללא הצלחה, לזהות את הדמות השוקעת במערבולת הלבה האדומה, הסמיכה. המראה משרה עלי פחד איום. בודדה ושחוחה אני מפלסת לעצמי דרך בינות אובך הערפילים — — —

התעוררתי.

שקט שרר בכול והעלטה היתה סמיכה, הכול ישנו שינה עמוקה, כבדה. התבוננתי במיטתה של ברוניה, אחותי הגדולה ממני בשלוש שנים, אשר חלקה עמי את החדר. היא לא זעה, רק את נשימתה השקטה והקצובה שמעתי. לא העזתי להעיר אותה.

דלת חדרנו היתה פתוחה לחדר המגורים. שם, ממש מול חדרנו, עמד השעון הגדול סמוך לקיר. מסגרת עץ עם פיתוחים הקיפה אותו. ניסיתי להירגע. כשהתרגלו עיני לחשיכה, הבחנתי גם במטוטלת שהתנועעה הלוך ושוב, שנייה אחר שנייה, דקה אחר דקה, שעה אחר שעה, כך במשך ימים, שבועות, חודשים ושנים. תמיד באותו קצב. השעון נראה לי כמו שומר נאמן, הדואג שלא יאונה לי כל רע, הרי מעולם לא הכזיב, כמו חייל ממושמע ניצב על משמרתו וממלא בנאמנות את תפקידו. קצבו המונוטוני השרה בבית אווירה של יציבות, תחושה שהחיים מתנהלים בהתאם לסדר שנקבע, הרגשה של קביעות, ביטחון ורוגע.

השלווה שבה נמה משפחתי את שנתה, עמדה בניגוד גמור לחלום הבלהות שחלמתי, ואף שהיה זה רק חלום, חשתי מאוימת ומפוחדת. הייתי שרויה במצוקה קשה, סערת נפש ומבוכה רבה השתלטו עלי. פחדתי להישאר לבד במיטתי וחששתי להירדם שמא ישוב החלום ויפקוד אותי.

התיישבתי בקצה המיטה. רגלי החשופות ספוגות היו עדיין בחומה הנעים של הכסת, עם זאת רעדתי. אף שתמיד היו נעלי בית חמימות מונחות

ליד מיטתי, לא נתתי את דעתי עליהן. ברגליים יחפות רצתי לחדר של הורי, אולם גם הם ישנו. עברתי ביעף ליד חדרן של אחיותי הבוגרות, רניה והלינקה שישנו אף הן ברוגע. גם ליד החדר של אחי הבכור יאנק ואחותי דינה, לא שמעתי שום רחש או זיע.

החשתי, על כן, את צעדי לעבר חדרה של סבתי. גם בלילות אחרים, שבהם הייתי מתעוררת מסיבה כלשהי, היתה סבתי הראשונה לאסוף אותי אל חיקה. היא היתה המגן שלי מפני שדים ורוחות. מפחד ברקים ורעמים, מהחושך, מכאבי בטן או מכאב אוזניים. תמיד מצאתי אצלה מקום חם בלב עבורי. מעולם לא הלינה על כך שהערתי אותה, או על כך שאני מפריעה את שלוותה. וגם הפעם חיפשתי אצלה מפלט.

נכנסתי לחדרה ונעמדתי ברגליים יחפות ליד מיטתה. היא ישנה שינה מתוקה והתלבטתי אם להעירה. נשקתי רכות על לחיה, והיא התהפכה על צדה השני. השחלתי את עצמי למיטתה, אל מתחת לכסת החמה. נדחקתי אל גופה החם, מחפשת את הגנתה. היא הרגישה בי, וללא אומר חיבקה אותי. מעודדת מאהבתה אלי, התחפרתי היטב־היטב בתוך הכסת, כשאני מרגישה בטוחה ומוגנת בקרבתה החמה.

אבא ואימא המשיכו לנהל את בית המסחר שלנו לטקסטיל, שהיה במרחק בתים אחדים ממקום מגורנו.

אמי, צילה, היתה גבוהה במעט מהממוצע, רזה, תווי פניה היו עדינים. עינייה היו גדולות וכחולות, שערה בלונדיני גלי, מסופר קצר, מחולק בפסוקת צד, ובשפעת שערה היו נעוצות שתי סיכות פשוטות. היא השרתה תחושה של נועם על סביבתה והרגשת ביטחון.

אבא היה איש צבא לשעבר, שאהב סדר, משמעת ודייקנות. מבנה גופו היה מוצק ואתלטי. גובהו היה כגובהה של אמי. פניו רחבות, סנטרו מרובע, שערו היה שטני חלק ועיניו חומות וגונן נוטה לירוק. אבא אהב תנועה ומרחב. הוא הצליח לפתח יחסי אמון עם הספקים, הסיטונאים והסוחרים, ובית המסחר שיגשג. בהעדרו ניהלה אמי את העסק בעזרת שני עובדים שכירים, ועשתה זאת בהצלחה רבה.

אבא אהב את החברותא ושמר על קשר עם כמה חברים מהצבא. ההווי הצבאי מצא את ביטויו בביתנו בערבי שירה פולניים פטריוטיים שאהב. אנחנו, ששת ילדיו, נסחפנו בהתלהבותו ואהבנו מאוד את הערבים האלה.

אהבת השירה עברה לאחי יאנק שהשתתף במקהלת בית הכנסת ברחוב טרמבצקה. אחותי הלינקה היתה הסולנית בבית ספרה ודינה, הצעירה ממנה, חלמה מינקותה להיות זמרת.

אבא גם אהב לבלות איתנו בחיק הטבע. בימי חג וחופשות טיילנו על גדות נהר הויסלה וערכנו פיקניקים בצל חורשותיו. באחד מאותם טיולים הרכיב אותי אבא על כתפיו, ומגובה כתפיו החסונות העולם נראה לי גדול מאוד והויסלה רחבה עד מאוד ועמוקה. נראה שבגלל הגובה הרב התחלתי לבכות. אבא הקניט אותי ואיים בצחוק שאם אבכה ישליך אותי לויסלה. אני קיבלתי את דבריו כפשוטם וכל כך נבהלתי עד שנאלמתי דום. כשסוף־סוף הוריד אותי מכתפיו, נשמתי לרווחה ועד סוף הטיול הסתופפתי ליד אמי וסבתי, בזמן שאחי הבוגרים שיחקו והשתובבו בהנאה מרובה.

מכיוון שברוב שעות היום עבדה אמי בבית המסחר, ניהלה סבתי, אם אמי, את משק הבית. סבתי התאלמנה בצעירותה וגידלה בכוחות עצמה ארבעה ילדים, שלושה בנים ובת — היא אמי. את פרנסתה הוציאה מבית המסחר לטקסטיל, וממטעי פרי שהוריש לה סבי ושהיו בנובי־דבור.

סבתי היתה אשה נמרצת ובעלת יוזמה. עיניה היו עירניות והבחינו בכול. על השידה בחדרה היה מונח דרך קבע ספר תפילה בעברית שבו התפללה כששבתה ממלאכות הבית. כאשר אחי הבוגרים למדו בבית הספר בילינו אחותי ברוניה ואני עם סבתא. השהייה הממושכת במחיצתה קירבה אותי אליה מאוד. היא מצדה פינקה אותי, סיפרה לי סיפורים לפני השינה, ותמיד היו לה בשבילי כל הזמן והסבלנות שבעולם. כל כך אהבתי לשמוע את סיפוריה ולא אחת נרדמתי במיטתה הרחבה והחמה. למעשה היינו סבתי ואני צמד בלתי מעורער במשפחה, וכשאחיי רצו להקניט אותי, כינו אותי "ראש זקן". בגלל הקרבה ההדוקה אליה, התרגלתי לפנות אליה בכל עת ובכל מצב, אם בפחד ואם בשמחה. היא היתה המשענת המיידית שלי.

אמי, שנעדרה מהבית בכל ימות השבוע, פיצתה אותנו בנוכחותה בסופי השבוע. היא הרעיפה עליי אהבה בכל רגע פנוי שלה ובכל הזדמנות שהיתה בבית. את יום השישי הקדישה לטיפול באחיי ובי; היא היתה רוחצת אותנו, חופפת לנו את הראשים ומחליפה את הבגדים.

אהבתי את נגיעת ידיה העדינות כשסיבנה את גופי ושיפשפה אותו עד שנהיה אדום, היה זה סימן שכל הלכלוך ירד ושאני נקייה וצחורה. את ראשי חפפה בעדינות ונזהרה לבל ייכנס הסבון לעיניי. אהבתי להשתכשך במים ואימא לא כעסה עלי כשהתפנקתי ורציתי להישאר במים עוד ועוד. לאחר ששטפה את כל גופי מהראש ועד כפות הרגליים במים נקיים, עטפה אותי במגבת גדולה ונשאה אותי לחדר השינה שלה, שם, על המיטה הרחבה, התגלגלתי במגבת, השתובבתי וצחקתי יחד איתה במלוא הפה. וכשהייתי יבשה, נשקה את גופי הנקי ודגדגה אותי. אימא לקחה אותי אל חיקה ועטפה אותי בזרועותיה, צמוד לגופה, ואני כרכתי את ידי מסביב לצווארה, ורציתי שהרגעים המאושרים האלה יימשכו לעד.

יאנק, אחי הבכור, היה בר מצווה כשפרצה המלחמה. הוא למד בבית הספר העברי "תרבות" ברחוב טרמבצקה, שהיה מרוחק מביתנו, ונסע לשם בחשמלית מדי יום. יאנק היה נער רזה, שקדן, רציני ואחראי. בדרך כלל לא היה לו זמן בשבילי, אבל אחרי הרבה נדנודים וחנופה, הואיל להרכיב אותי על כתפיו ודהר איתי כמו סוס. היו אלה רגעים יפים במחיצתו.

רניה, שנולדה אחרי יאנק, היתה ילדה עגלגלה, בעלת פנים מעט מרובעות, עיניים ירוקות ושערה שטני כהה. האוכל האהוב עליה היה אטריות ביצים שסבתי נהגה להכין. רניה אהבה לחקות אנשים ומצבים. הרצינות היתה ממנה והלאה. מי שמצב רוחו היה עגום — רניה היתה עבורו התרופה הטובה ביותר, שכן במחיצתה אפשר היה לצחוק אפילו על דברים עצובים. משום אופיה הפתוח פקדו חברות רבות את ביתנו.

הלינקה, שבאה לעולם שנה אחריה, היתה מיוחדת מאוד. ברוכת כשרונות, אמיצה ויפת־מראה. את ראשה עיטרה שפעת גלי שיער בלונדיני ועיניה הכחולות הגדולות טרפו את החיים. היא רקדה, שרה ודיקלמה בעל־פה שירים, שאותם למדה בקלות רבה. ציוניה היו הטובים בכיתה, אף שלא הקדישה זמן רב ללימודים. שלא כרניה, שאהבה אטריות, הלינקה העדיפה תפוחי אדמה, וסבתי, אף שאפשר להניח בבטחה שהדבר לא היה קל, ניסתה להשביע את רצונו של כל ילד ולבשל לפי העדפותיו.

דינה היתה הילדה הרביעית במשפחה. היא היתה ילדה טובה, ממושמעת, אכלה כל מזון ללא העדפות. היא אהבה מאוד נוחיות ומאחר שכך, נמנעה מכל מצב של הסתבכות וקושי, אך אבוי למי שניסה לפלוש לתחומה הפרטי. כשנתקלה באי צדק — ידעה היטב להשיב מלחמה, ואפילו להלום. היא היתה ילדה די חזקה, והתאים לה הפתגום: "מים שקטים — חודרים עמוק".

ברוניה נולדה שלוש שנים אחרי דינה. היא היתה ילדה יפה ועדינה. שערה היה שחור, חלק ומסורק בתספורת פוני. עיניה היו ירוקות ועור פניה צח ולבן, כמו של שלגייה מהאגדות. היא היתה ילדה רצינית ובעלת חוש הומור דק. היא היתה האהובה ביותר על אבא, מכיוון שדמתה מאוד לאמו.

★★★

פולין נכבשה בסערה באחד בספטמבר 1939.

באוויר, ביבשה ובים שעטו חילות הרייך השלישי הגרמני, בפיקודו של היטלר, ובלעו את שכנתם המזרחית באחת.

החיים באזור מגורינו בז׳וליבוז׳, פרבר צפוני של ורשה, התנהלו עדיין בצורה נסבלת פחות או יותר. אחיותי הבוגרות למדו בבית ספר עממי פולני, רניה — בכיתה השישית, הלינקה בכיתה החמישית, דינה בכיתה הרביעית, ואחותי ברוניה, בת השש, שמחה להתחיל את לימודיה בכיתה הראשונה. יאנק, שהיה בן שלוש עשרה, למד בבית הספר ״תרבות״.

הייתי בת שלוש כשפרצה המלחמה.

לאחר ימי לימוד ספורים, הוזמנו אחיותי למשרדו של מנהל בית הספר, וזה הודיע להן שקיבל הוראה להפסיק לאלתר את לימודיהם של כל הילדים היהודיים.

כאשר הודיעו לדינה לאסוף את כל ספריה ולעזוב את הכיתה, שמעה תלמיד אומר, ״עכשיו ניקח מהיהודים הכול ונהיה עשירים״. גם הלינקה ורניה שמעו הערות מעליבות מחבריהן לכיתה, אשר ינקו את השנאה ליהודים עם חלב אמותיהם. ברוניה, שרק החלה ללמוד בכיתה הראשונה, חזרה מבית הספר ובקול חנוק מבכי אמרה לאימא, ״לא הרשו לי להיכנס לכיתה. כל החברות שלי נשארו ללמוד ורק אותי גירשו״.

ההתנכלויות, ההשפלות, האיסורים והחרמות התפשטו במהירות, בזה אחר זה, כמו אש בשדה קוצים. עסקים של יהודים הופקעו, החל מהקטנים, כמו חנויות מכולת, בתי מלאכה ובתי מסחר ועד לבתי חרושת.

לגולדשטיין, השכן שלנו, היה בית מסחר לפחם. בסטורדה, שגר בסביבה והיה מוכר כפולקסדויטש, חמד עסק זה. חלף זמן קצר ובית המסחר לפחם של גולדשטיין עבר לידי בסטורדה.

היה סתיו, הימים היו קרירים. סבתי הלכה לקנות פחם לחימום הבית. אבל בעל המפעל החדש, בסטורדה, שגזל את מקור פרנסתו של גולדשטיין, היישיר מבט שחצני בפני סבתי ואמר, ״אני לא מוכר פחם ליהודים״.

לקראת חג הפסח של שנת 1940 קנתה סבתא אווז ופיטמה אותו בקרבת הבית. ממש לפני החג, התפרץ אותו בסטורדה לביתנו וגזל בכוח ובאיומים

את האווז המפוטם, שהיה מיועד לסעודת ליל הסדר. גזלת האווז, קשה כשלעצמה, היתה בבחינת אירוע שולי לעומת מה שעוד ציפה לנו, כמו הפקעת מקור הפרנסה של משפחתי. בית המסחר שלנו הוחרם, כמו גם בית המסחר לפחמים של גולדשטיין והמכולת של לייזורוביץ.

והיה גם עניין הכביסה. שוערת הבית שבו גרנו היתה מכבסת את הכביסה שלנו פעם בשבוע. את המצעים היבשים היינו מוסרים לגיהוץ במעגילה. דינה והלינקה הלכו עם הכביסה היבשה למעגילה, ושם הודיעו להן שאין מגהצים עוד עבור יהודים. דינה, שעמדה קרוב למעגילה, היתה נסערת מהדחייה עד כדי כך שבהיסח הדעת הזרת שלה נתפסה במעגילה והיא נפצעה. אבא לקח אותה לתחנת עזרה ראשונה של הצלב האדום בשכונה שלנו.

הרופא שקיבל אותה, ד"ר חומסקי, שאל: "אדוני יהודי, נכון?" לנגד עיני אבי עברו תמונות קרב שבו השתתף בהיותו נער בן 19, בצבאו של פילסודסקי. היו אלה קרבות כנגד הצבא הרוסי, שבסופם הובסו הרוסים בקרב המכריע על הוויסלה. אבי, איש גאה, הזדקף וענה: "נכון, אני יהודי, אבל גם פטריוט פולני שנלחם בצבא פילסודסקי להצלת בירתה של פולין, ועבור שירותי הנאמן, אם זה יעניין את אדוני הרופא לדעת, הוענק לי אות הגבורה מידי המצביא פילסודסקי". הרופא השפיל לרגע את עיניו, וכשהרימן, בחן את אבי במבט קר, ולבסוף החליט: "מכיוון שזו ילדה, אטפל בה".

לדינה נגרם שבר בפרק הזרת. ד"ר חומסקי הבחין בכך, אבל לא קיבע את אצבעה בקרש, רק חבש בגסות וברשלנות. הזרת גדלה עקומה מאז.

★★★

מסביב בער הכול בצבע ארגמן־צהוב־אדום־חום, ועשן שחור היתמר אל־על. גיצים התעופפו, להקי מטוסים נסקו בזה אחר זה והפציצו את ורשה. להבות אש השתוללו באותו לילה שחור. האש איכלה במהירות הכול. עשן סמיך שחור חנק בגרון וריח של בשר שרוף נישא באוויר. מוות והרס, הכול קרס.

בתוך ההשתוללות הצבעונית והמטורפת הזאת, תפס אותי יאנק והרכיב אותי על כתפיו, בניסיון לברוח מהתופת. יאנק רץ באמצע הרחוב הרחב כשמשני צדיו בערו בתים, עצים, הכול. היינו בתוך מלכודת מוות. לשונות האש התנשאו לגבהים, וערכו שם את מחול המוות. רשפים ניתזו לכל עבר, קולות רעם התערבבו בזעקות בני אדם, בגניחות, בצעקות שבר. ממרומי כתפיו של אחי היה נדמה לי שאנחנו רצים אל האש. סביבנו היו עגלות עמוסות בגופות חרוכות, מפוחמות. נאחזתי בידי בראשו של יאנק, והוא אחז חזק ברגְלי כדי שלא אפול. נדמה שלבריחה שלנו לא היה סוף, כולם ניסו להימלט מהגיהנום.

ורשה בוערת. חלום הבלהות שחלמתי הפך למציאות איומה, אכזרית.

במזג אוויר סגרירי של סתיו 1940 השתרכה שיירה ארוכה של עגלות רתומות לסוסים. העגלות עמוסות לעייפה במיטלטלין של משפחות יהודיות, שנעקרו בין לילה והפכו לפליטים בארץ שבה נולדו.

צו הגירוש ניתן בפקודת הגרמני לודוויג פישר, שנתמנה למושל ורשה. בצו נאמר שעל היהודים ממרכז ורשה ופרבריה להתרכז ברובע מורנוב, בחלק הצפון מזרחי של העיר, שבו היה הריכוז הגבוה ביותר של יהודים. כך נולד המושג "גטו" בעיר ורשה.

צו הפינוי, שנחת עלינו כרעם ביום בהיר, התיר לנו לקחת רק את הדברים הבסיסיים ביותר: מזרנים, שמיכות וכסתות, סדינים, מגבות ובגדים. את ההיסטוריה של המשפחה צררה אמי במטפחת פרחונית — אלבומי תמונות.

השעון שלנו, השומר הנאמן שלנו, נשען על הקיר, ספק גאה, ספק מבויש, מקווה שלא ניטוש אותו. בעגלה לא נותר מקום. אמי עמדה מולו,

מביטה בעצב, מעבירה עליו את ידה בליטוף כמתנצלת שאינה יכולה לקחתו עמנו. השעון סימל את הדבר היציב ביותר בחיינו. מחוגיו נעו תמיד בדייקנות ואף פעם לא עצרו. היא התקשתה להיפרד ממנו. נראה היה כאילו היא מפקידה את זיכרונותיה אצלו, זיכרונות ילדותה ובגרותה.

גם אני התקשיתי להבין מדוע אנו משאירים אותו מאחורינו. את הדבר היחיד שהיה ער יומם ולילה. בחושך, בסערות, כשהברקים רעמו ואני התכרבלתי מפחד בין קפלי הכסת במיטתי, הוא היחיד שנשאר במקומו הקבוע והפיג את הפחד מלבי.

עמדתי ליד אימא, אוחזת חזק בידה ומשתתפת בצערה. כבר עמדנו לזוז, אך היא לא היתה מסוגלת להשאירו מיותם. היא ביקשה מאבא ומיאנק להעמיסו על העגלה. באהבה כיסתה אותו במפה גדולה, צחורה, ונראה שהוקל לה. כשעליתי על העגלה החזקתי בשעון חזק, באהבה, שלא יפול, חלילה, מהעגלה העמוסה לעייפה.

★★★

נדחסנו לגטו סגור, אל בתי קומות מכוערים, צפופים. מדרכות האספלט היו קרות ואפורות, לא עוד מרחבים פתוחים של דשאים ירוקים, יערות אורן מפיצי ריחות רעננים, ואופק שבו האדמה נושקת לשמיים. קיבלנו חדר בתוך דירת שני חדרים שחלקנו אותה עם משפחה נוספת, משפחת ליברמן. לחדר הזה נדחסו בערבוביה כסתות, כלי מטבח, בגדים, ספרים, תמונות ותשעת בני משפחתנו. וכמובן, השעון הגדול.

הדירה היתה בבית קומות הנמצא על גבול הגטו עם הצד הפולני. הבית עצמו היה חלק מגוש בניינים צפוף שנבנה בצורה מרובעת ובאמצעיתו חצר. החצר היתה מוזנחת, עירומה, אפורה ודלה. רק גזע עץ גדוע נשאר באמצעה.

חדרנו היה האחורי־קיצוני בדירה. החלון היחיד פנה לכיוון דרום, למזלנו הגדול. לבד מבימי סגריר גשומים, האירה השמש וחיממה את חדרנו במשך רוב שעות היום. השירותים והמטבח היו משותפים לנו ולמשפחה הנוספת, שהתמקמה בחדר הקדמי של הדירה.

המיקום של חדרנו איפשר לנו פרטיות מסוימת, לא הוטרדנו על ידי מעבר של אנשים זרים בתחום שטח המחיה שלנו. סבתי, אמי ואחיותי עשו מאמץ להתקין את החדר בצורה נסבלת. לאחר שהחדר נוקה היטב וסודר, כל אחד מצא בו את שטח המחיה הקטן שלו. כשנצרכנו להשתמש בשירותים נאלצנו לעבור דרך חדרה של משפחת ליברמן, והשתדלנו, ככל האפשר, לא להפריע. למרות הקשיים לא היו חיכוכים ומריבות בין שתי המשפחות. בני הזוג ליברמן היו אנשים שקטים ועדינים, והיו להם שתי בנות צעירות שהתיידדנו איתן.

בתקופה הראשונה בגיטו חיינו מחסכונות שאזלו במהירות. בהתחלה, כשלא אמדנו את גודל השואה והמצב היה עדיין בלתי נתפס, אנחנו, הילדים, שיחקנו עם ילדי שכנים מגוש הבניינים המשותף. בחצר נשמעו צחוק, צעקות, מריבות, בכי, מכות — פעילות רגילה ובריאה של ילדים פעלתניים.

כל זה היה כשאפשר היה עדיין להשיג מזון. בינתיים נדחסו לגטו לא רק היהודים מכל רבעי ורשה רבתי, אלא גם מכל היישובים מסביבה, ובשלב מאוחר יותר — גם מערים אחרות.

הצפיפות הלכה וגברה, והמצב החמיר מיום ליום. שטח המחיה הצמטמצם מאוד ועמו אפשרויות יסוד לקיום. בסופו של דבר, הגטו הפך למלכודת מוות.

★★★

לאבא היה חבר. אדריאן מוגילבסקי, קצין פולני. שניהם שירתו באותה יחידה בצבא פילסודסקי, ושמרו על קשר של "אחים לנשק". מוגילבסקי הזהיר את אבא מהסכנות הטמונות בריכוזם של היהודים במקום אחד, בנפרד מהאוכלוסייה הפולנית. המעברים בין הגטו לצד הארי היו דו־סיטריים עדיין, ומוגילבסקי יעץ לאבא לברוח עם כל המשפחה לכיוון מזרח, קרוב ככל האפשר לגבול עם רוסיה.

אימא לא הסכימה לעקור שוב, בתוך פרק זמן קצר, למקום רחוק וזר, ללא אמצעי קיום נאותים. היא קיוותה שתקופת הבלהות תחלוף. אימא חשבה, כמו כולם, שהמצב הקשה הוא זמני, וכי בסופו של דבר נחזור לדירתנו הנוחה ונמצא את פרנסתנו בכבוד מבית המסחר שלנו, שיוחזר לבעלותנו.

והיה גם שיקול נוסף. סבתא היתה רתוקה למיטה בגלל שבר באגן הירכיים, שנגרם לה כאשר נפגעה על ידי רוכב אופניים בזמן שחצתה את הכביש בגטו.

בינתיים נסתתמו כל מקורות הפרנסה בגטו והרעב החל להציק. אבא החליט להסתייע לפחות בחלק מעצתו של מוגילבסקי: לצאת מוורשה ולמצוא עבודה באחד הכפרים הרבים ממזרח לעיר. אחי יאנק ואחיותי, רניה, הלינקה ודינה, הצטרפו אליו, הכול רצו לעזור בכלכלת המשפחה. גם אני צורפתי ל"חבורה הכפרית" במטרה לשפר את בריאותי, בעצת רופא. ברוניה מיאנה להצטרף. היא היתה היחידה מבינינו ששערה היה שחור. נראה שחששה שתזוהה כיהודייה. מכל מקום, ברוניה נשארה בגטו עם אימא וסבתא, בעוד שכולנו פנינו מזרחה, לכפרים.

התמקמנו בכפר ליפיני. אחי ואחיותי מצאו עבודה אצל משפחות שונות בכפר, שם גם התגוררו וקיבלו מזון. אני הייתי עם אבא במקום עבודתו אצל האיכרים.

יהודים רבים ניסו לשרוד באמצעות עבודה אצל איכרים פולנים, שניצלו את מצבם המחפיר. היהודים היוו כוח עבודה זול. בעבור מחיה ולינה ביצעו כל עבודה שנדרשה מהם. בדרך כלל היתה זו עבודה פיסית קשה שנמשכה

מבוקר עד ליל. היהודים, מבחינתם, כל זמן שהתאפשר להם לעבוד ולחיות, ראו בכך ברכה, בעיקר נוכח המצב בגטו.

באחד הימים, לאחר ששהינו בליפיני תקופה מסוימת, נתקבלה פקודה שעל כל היהודים העובדים אצל איכרים בסביבת לטוביץ להתייצב ברחבת הכיכר המרכזית. הפקודה היתה חד־משמעית. נוספה עליה אזהרה שמי שלא ימלא אחר הפקודה, יומת בירייה, וגם האיכר המעסיק אותו ייענש. האיכרים לא העזו להסתכן בהפרת הפקודה ושילחו את היהודים ממשקיהם.

כשהגענו ללטוביץ׳, ראינו שמעמיסים את היהודים שנאספו בכיכר על משאיות, כמו בהמות. אבא הבין שזו מלכודת מסוכנת והחליט שעלינו לברוח ולחזור לוורשה. הוא ציווה עלינו להתפצל לקבוצות של שניים, ולהתרחק במהירות מהמקום.

האיכרים שהעסיקו אותנו גילו רוחב־לב וציידו אותנו במזון. בכך לא נפתרה בעיית המזון, מאחר שבמעברים לגטו היו השומרים חומסים כל דבר בעל ערך, כולל מזון. דינה, שהיתה ילדה מעשית, הציעה להחזיק צרור קטן של מזון כפיתיון, כדי שיסיח את דעתם של השומרים מהמזון המוחבא על הגוף. אף שהחזרה לגטו העלוב צפנה בחובה רק סבל, רעב וניוון, היתה בכל זאת הרגשה של שמחה לחזור הביתה, אל אימא, סבתא וברוניה.

★★★

בגטו נפוצו שמועות שחוטפים יהודים ושולחים אותם למחנות עבודה ושם מעבידים אותם בכפייה בעבודות קשות ומפרכות בתנאים מחפירים. החטיפות הפכו לדבר שבשיגרה. אימא שמחה שניצלנו מהחטיפה בלטוביץ׳ וחזרנו בשלום לגטו, וכדי למנוע את הסכנה שאבא ויאנק ייתפסו, הציעה שהם ימעטו להסתובב בחוצות הגטו ושהיא תדאג לפרנסה.

המצב הכלכלי היה דחוק ביותר. באותה עת הוחל בחלוקת לחם בגטו — רבע כיכר לנפש. היה זה לחם שחור, דביק, אך למרות היותו לחם עוני, הפיץ ריח נעים של תקווה. היו שאכלו מיד, ברעבתנות, את כל מנת הלחם, והיו שחילקו את רבע הכיכר לשלושה חלקים, לבוקר, לצהריים ולערב.

בימים הארוכים של הרעב לקיתי בבריאותי, ריאותי נפגעו והחלה להסתמן בהן מחלת השחפת. מבחינה חיצונית נראיתי אמנם כילדה רגילה, ואף שהתיאבון שלי לא היה כשל ילדה בריאה, הערכתי מאוד את הלחם כסם חיים. הייתי מלטפת את רבע כיכר הלחם שלי מכל צדדיו, מנשקת אותו, מחבקת ואוכלת אותו קודם כול בעיני. הייתי מחביאה אותו ומדי פעם מוציאה, מתבוננת, מחליקה על פניו ברוך, מריחה ושוב מחביאה. הימצאותו של הלחם בהישג ידי צימצמה את תחושת הרעב והפיחה בי ביטחון שאם אגיע ברעבוני לקצה גבול היכולת — תימצא לי פרוסת הלחם הגואלת. כאשר סיימו הכול לאכול את מנת לחמם, היו מתגודדים סביבי, סביב לחמי.

אימא לא יכלה לשאת את חרפת הרעב, ובכל יום היתה יוצאת לתור אחר מקור פרנסה כלשהו. פעם, בלכתה ברחוב, פגשה את גברת ברגר. לפני הגירוש לגטו גרה גברת ברגר בשכנותנו. היו לה קרובי משפחה בפלשתינה ומהם קיבלה מכתבים בשפה העברית. אמי, שלמדה בבית הספר ״תרבות״, שבו למדו עברית, וידעה את ״שפת הקודש״, כפי שכינו אז את השפה העברית, נהגה לתרגם עבור הגברת ברגר את המכתבים לשפה הפולנית.

באותה פגישה מקרית ברחוב, סיפרה אמי לגברת ברגר שהיא מחפשת נואשות עבודה. גברת ברגר, שבעלה היה אחד ממנהיגי הקהילה, הבטיחה לעזור ככל שתוכל. למחרת נתבשרה אמי שהתקבלה לעבודה במטבח לנזקקים ברחוב לובצקי. לפתע היינו בני מזל. היה לנו המינימום הדרוש להחיות את נפשנו.

במהירות רבה התמלא הגטו בשלדי אדם. ילדים עזובים לנפשם, שהוריהם נחטפו לעבודות כפייה, הסתובבו ברחובות נפוחים מרעב ובתוך זמן קצר נפחו את נשמתם מרעב ומחולי, כמו גם מגעגועים, מהזנחה ומצער. הם מתו בהמוניהם באין גואל. ואם לא די בכל אלה, מגפת טיפוס החלה להשתולל בגטו מחמת הצפיפות, המחסור הכרוני במזון ובתרופות, בחומרי הסקה ובאמצעים היגייניים ואחרים. תנאים בסיסיים ביותר לקיום לא היו בנמצא.

שתי הילדות של משפחת ליברמן, השותפים שלנו לדירה, חלו בטיפוס. אמי נקטה את כל אמצעי הזהירות האפשריים ודאגה שחדר הרחצה והשירותים המשותפים לשתי המשפחות, יהיו נקיים. היא חששה מאוד שגם אלינו עלולה המחלה הקטלנית להגיע.

בינתיים ניסינו לשמור על מסגרת כלשהי של חיים. באחד הערבים, לאורו הקלוש של נר, התגודדנו מסביב לשולחן המשפחתי. אבא הקריא לנו על הנעשה בעולם מעיתון שאימא השיגה במקום עבודתה. הפתיל הלך והתקצר וקצהו נגע בשעווה המותכת. עוד שנייה, ועוד אחת, ובהבזק אחרון של גסיסה דעך הפתיל סופית. המשכנו לשבת בחושך, נוצרים את חום גופנו על־ידי הקירבה הפיסית. למרות זאת היה קר והרעב הציק.

לפתע נפרצה הדלת והלינקה הופיעה בפתח. אימא הדליקה מיד עששית נפט. ראינו את הלינקה מיוזעת, מאובקת ושרוטה, כשחזה עולה ויורד בנשימה מואצת. קמנו על רגלינו, משתוממים למראה הבעת האושר שעל פניה. הלינקה שלפה מתחת למעילה כיכר לחם שלמה, גדולה, עגולה, חומה ונוצצת. היא הושיטה את הלחם לאימא ההמומה, שביד אחת החזיקה בעששית ובשנייה — את הלחם. הלינקה נשקה לאימא וחיבקה אותה בשמחה עד שזו כמעט הפילה את העששית מידיה. את כיכר הלחם היקר שעמד ליפול אף הוא, תפס יאנק בזמן.

היתה המולת שמחה, ואימא מיהרה לחתוך לכל אחד פרוסת לחם עבה ופיזרה עליה מעט סוכר. כל אחד נגס ברעבתנות בפרוסתו. אחרי שהרגענו את הרעב וההמולה פסקה, התיישבנו בסקרנות סביב הלינקה, שעדיין רעדה, כדי לשמוע על מקור הלחם, והלינקה סיפרה: "הלכתי ברחוב, בדרך הביתה. במקרה שמעתי אנשים מספרים שהגרמנים החרימו הברחה גדולה של לחם לגטו. מיד הלכתי לשם, מסקרנות, ואמנם ראיתי ערמה עצומה של לחם. לא עמדתי בפיתוי. התכופפתי והרמתי כיכר לחם, החבאתי אותו מתחת למעיל והתחלתי ללכת. אחר כך פרצתי בריצה הביתה. אך לרוע מזלי הופיע

מולי גרמני חמוש ברובה. הבנתי מיד שחיי בסכנה. חיפשתי מפלט, אבל הרחוב היה ללא מוצא. הגרמני התקרב אלי במבט רצחני. שיוועתי בכל מאודי לצאת מהמלכודת. מבטי נפל על מגפיו המצוחצחים המבריקים. הרגשתי בחילה. הגרמני התקרב אלי, תפס בצווארון מעילי ובקת רובהו התכוון להנחית עלי מהלומה. אבל אני הייתי זריזה ממנו. זינקתי הצדה. המגף המצוחצח שלו נתקל באבן, והוא השתטח על האספלט, מתקשה לקום בגלל מגפיו הגבוהים, הנוקשים. אז זינקתי אליו, שלפתי את רובהו והמטרתי עליו מהלומות בכל כוחי. חזק, ועוד יותר חזק!

"'הלינקה', אמרתי לעצמי, 'זו ההזדמנות שלך לנקום על היותך רעבה, מושפלת, סגורה במלכודת על לא עוול בכפך. איזרי כוח, המטירי מכות ללא רחם, טראח! טראח!', כך דיבר אלי קול מבפנים. לשניות הרגשתי שכוחותי כלים. לרגלי התפלש הגרמני באבק הרחוב, גונח, נאנק, זב דם.

חזרתי אל המציאות. אספתי עצמי ונמלטתי מהמקום כל עוד נפשי בי, והנה הלחם!"

הקשבנו לה דרוכים, פעורי פה. היא המשיכה לספר על הכמות העצומה של הלחם ועל האנדרלמוסיה השוררת שם. הגרמנים אמנם הציבו מספר שומרים ליד ערימת הלחם, סיפרה, אבל העריכה שבזריזות אפשר להשיג עוד כיכר לחם או שתיים וכי כדאי לנצל את ההזדמנות.

תגובתה של הלינקה כלפי הגרמני לא היתה מפתיעה. כבר בעבר, לפני הגירוש לגטו, כאשר הלימודים התנהלו עדיין כסדרם, באחת ההפסקות בבית־הספר, שיחקה הלינקה בקפיצה על חבל עם חברותיה. תור של ילדות השתרך והלינקה ביניהן. תמיד בלטה ביופיה אף שלא נתנה דעתה להתיפייפות. כאשר לרוב הבנות היו צמות קלועות ומסודרות יפה משני צדי הראש, אספה הלינקה את שערה בצמה אחת עבה, שבדרך כלל גלשה לפנים, לחלק הימני של פניה. הצמה היתה קשורה בסרט כחול כהה, שתאם את צבע הסינר האחיד המסורתי שבנות לבשו בבתי הספר הפולניים.

כשהגיעה תורה של הלינקה לקפץ על החבל, עשתה זאת בחן רב, כשצמתה מתנועעת לקצב קפיצותיה. בעוד היא מקפצת, עבר יורק, בן כיתתה, הוא אחז בחבל ומשך אותו אליו בחוזקה אליו. הלינקה איבדה את שיווי משקלה ונפלה על הארץ כשהיא נחבטת חזק בברכיה. למרות הכאב, התעשתה כהרף עין והחלה לרוץ אחר הבריון, שהתרחק במהירות.

היא הדביקה אותו, אחזה, בכנף בגדו ושאלה אותו מדוע הוא נהג בה בגסות, כאשר קפצה בחבל. יורק, נער מגודל וחזק, שהפיל את חיתיתו על תלמידים חלשים ממנו, זעם על כך שהלינקה העזה לעצרו ולהטיח בפניו דברי כיבושין, ופלט לעברה: "את בסך הכול יהודייה קטנה ומלוכל..."

הלינקה, שהיתה גאוות בית הספר במלאה תפקידים מרכזיים בחגיגות, ניחנה גם באומץ לב וביושר, והיתה אהובה ונערצת על הרבה מאוד תלמידים. הלינקה לא חיכתה שיורק יסיים את המשפט המעליב, היא הסתערה עליו ובין רגע התפלש יורק על הארץ בכאבים כשאפו פגוע ומשפתיו זב דם.

אף לא אחד מהתלמידים שהיו אותה שעה בחצר בית הספר לא נחלץ לעזרתו של יורק, והיו הרבה ששמחו שיש מי שמעז לצאת נגד הבריון ולהחזיר לו כגמולו.

בעוד הלינקה ממשיכה לספר על היתקלותה עם החייל הגרמני, החליט יאנק לנסות את מזלו. ביקשתי להתלוות אליו. אומץ לבה של הלינקה הרשים אותי ורציתי מאוד להידמות לה, ולו במעט. אך יאנק סירב לקחת אותי עמו. הוא יצא מהחדר ואני נותרתי לרגע עומדת ליד הדלת, מאוכזבת.

כעבור שנייה התעשתתי, פתחתי את הדלת ורצתי החוצה. עוד הספקתי לראותו נבלע בהמון. ניסיתי להדביק אותו, אבל ההמון הדף אותי. התבוננתי בנחילי אדם השועטים לכיוון מסוים אחד. הבנתי ששם, כנראה, נמצאת ערימת הלחם. נסחפתי עם ההמון ונבלעתי בתוכו. מצאתי עצמי בלב המהומה. יריות מכל הכיוונים, חום, מחנק. ראיתי אנשים שרועים על הכביש ועל המדרכות, גונחים מכאב. התנהל מאבק לחיים, להשיג לחם. גרוני צרב ונשנקתי. רציתי להימלט מהמוני האדם סביבי.

פתאום מצאתי את עצמי מול ערמה גדולה של כיכרות לחם, שהיתה מונחת על האספלט. עצרתי משתאה. מבטי נח על כיכרות הלחם המבריקות באור הבזקי יריות. חייל גרמני, גבוה ועצום, שמר על הלחם המיוחל. התקרבתי אליו והצבעתי על הלחם. להפתעתי הניד בראשו לאות הסכמה. כהרף עין התכופפתי והרמתי כיכר לחם גדולה. הטמנתי אותה בחיקי ולא האמנתי שהלחם הריחני והטוב אמנם בידי. היריות עדיין נמשכו. פתחתי בריצה מטורפת, כשהלחם צמוד לגופי בחוזקה. סובבתי את ראשי. אף אחד לא רדף אחרי. הגעתי הביתה בשלום עם כיכר הלחם.

אבל כיכר הלחם החד־פעמית לא פתרה את הבעיות. בגוש הבניינים הגדול שבו גרנו התפשטה מחלת הטיפוס והפילה חללים רבים. דיירי הבלוק הגדול, שבדרך כלל התהלכו בשתיקה ובעצב, כמו השלימו עם המצב שנראה ללא מוצא, התקשו להבליג על אָבדן יקיריהם שמתו במגפת הטיפוס, וזעקות שכול נשמעו לעתים תכופות. לעתים היתה הזעקה ארוכה וממושכת ולעתים מקוטעת.

על מדרכות הגטו, לפני הבתים, נערמו גוויות. אחדות מהן פירפרו עדיין פרפורי גסיסה. לפעמים עוד נותר בהן מעט כוח להושיט יד, רזה כמו מקל, ולמלמל מלמולים בלתי ברורים, מעורפלים. ייתכן שבמלמולים אלה התמצו חייהן, וייתכן שהביעו משאלה אחרונה. איש לא התעכב. אף אחד לא ידע מתי יגיע תורו.

הטיפוס חדר גם אל ביתנו. אבא, אחי ואחיותי, בזה אחר זה, נפלו למשכב וקדחו מחום. רק אימא, סבתא ואני לא לקינו במחלה, למרבית הפלא. ימים ושבועות התהפכו אבי, אחי ואחיותי אחוזי חום, גנחו, נאנחו ושקעו בעולם הזיות ותעתועים.

סבתא, מדדה על רגל אחת, טיפלה בכולם באהבה, ואני עזרתי לידה. כשאימא היתה חוזרת מהעבודה, שינסה מיד את מותניה והחלה לטפל באהוביה, מנקה ורוחצת, משקה, מנחמת ומעודדת בתקווה להחלמה.

יום אחד לא שבה אימא מהעבודה. היינו חסרי אונים ומודאגים מאוד. למחרת נודע לנו שאימא נאסרה והובאה לכלא פביאק הידוע לשמצה. נשארנו ללא אימא. דווקא בימים שנזקקנו לה ביותר, כשאבי גוסס ואחי ואחיותי משוועים לטיפולה המסור. בירור קצר העלה כי אשה אחת, מבאי המטבח שבו עבדה אמי, חמדה את משרתה של אמי והלשינה עליה שגנבה מצרכים.

גברת ברגר, שכבר עזרה לנו בעבר, החלה לחקור ולדרוש, והוכח, ללא צל של ספק, שהיתה זו הלשנה זדונית ומרושעת מתוך צרות עין. בזכותה של גברת ברגר שחיפשה את האמת, שוחררה אמי, נקייה מכל רבב.

יום אחד, כבמטה קסם, נפתחה הדלת לרווחה ואמי עמדה בפתח. באותו רגע הואר הבית כולו ובבת אחת פרצו קולות שמחה מגרונותינו. זרועות מושטות, חיבוקים, צחוק ודמע התערבבו יחד. כולם דיברו בבת אחת, צחקו ובכו לסירוגין, ואימא אימצה אל לבה כל אחד בתורו. היא נראתה תשושה,

חיוורת ורזה, אולם מאופקת ואצילית, כתמיד. מיד הפשילה שרווליה וניגשה למלאכות הבית. ראשית העמידה מים לחימום, רחצה את החולים, הסירה אבק ובחדר שוב נדף ריח של ניקיון.

אימא התיישבה ליד מטתו של אבא והביטה בו. במקום הגבר מלא החיים שהכירה, שכב אדם מובס, חסר אונים, שכל גאוותו נגזלה ממנו. והוא כמו השלים עם גורלו. אמי ליטפה את ראשו באהבה, הניחה על מצחו הקודח מגבת רטובה. בקושי פקח את עיניו, חייך חיוך רפה ושוב עצם אותן. אימא שפשפה את ידיו הכחושות, הקרות, כדי להזרים אל גופו קצת חיות, אולם הן חזרו וצנחו על המיטה בחוסר אונים.

עיני כולנו עקבו אחר מאמציה של אימא להאריך את פתיל חייו של אבא. אולם דבר לא הועיל, המוות קטף אותו ללא רחמים.

לעומת זאת, הופיעו סימנים ראשונים של החלמה אצל אחיי ואחיותיי. הם היו צעירים, כוח החיוניות שלהם היה חזק מהחולי. לאט ובהדרגה גברו על המחלה והבריאו, בזכות מאמציה של אימא ובזכות האהבה הרבה שהשקיעה.

עכשיו התפנתה אמי להבחין שבריאותי התערערה. רופא שבדק אותי קבע שזה שלב מתקדם במחלת השחפת, וכי חיוורון פני הוא תוצאה של אנמיה. הרופא אמר, מה שאמי ידעה ממילא, כי אני זקוקה למזון, לשמש ולאוויר צח.

סבתי, שהיתה אשה מעשית, שמרה עמה "אוצר קטן" לשעת הצורך, ועתה סברה כי שעה זו הגיעה. בריאותי היתה חשובה לה מאוד, והיא נתנה מעות כדי לרכוש עבורי גבינה וריבה, שהיו יקרי המציאות בגיטו, ועל כן גם יקרים מאוד. אמי וסבתי דאגו שאוכל שלוש פעמים ביום פרוסת לחם מרוחה בגבינה ובריבה. לא היה לי תיאבון ונאבקתי עם פרוסת הלחם, אבל אמי וסבתי לא גרעו עין ממני עד שגמרתי את הפרוסה עד לפירור האחרון. אף שמצב בריאותי לא היה שפיר, לא נפלתי למשכב; פחדתי לחלות והייתי ערנית וסקרנית לנעשה סביבי.

★★★

לאחר שבריאותם של אחיי ואחיותיי השתפרה, וכוחם שב אליהם, החלו בתכנון בריחה מן הגטו. לשם כך הם ליקטו מידע מכל מקור אפשרי. יצאו לסיורים ברחובות המתחם של הגטו, לאורך קיר החומה שברחוב בוניפרטרסקה, בקרבת רחוב פרנציישקנסקה, שבו התגוררנו, בצד הצפון מזרחי של הגטו. ביקשתי להצטרף לסיורים אלה, אבל הם דחו אותי בתוקף. לא פסקתי להתחנן ולא נתתי להם מנוח, עד שבסופו של דבר נענו לתחינותי, תוך שהעמידו אותי על גודל הסכנה האורבת לנו. יש להניח שהייתי לטורח־מה עליהם. נשרכתי אחריהם בסיוריהם, למרות צעדי הקטנים. גם בי, כמו באחי, פעם יצר חיים ורצון עז להימלט מהגטו הסגור אל מרחבי החופש.

השכם בבוקר יצאנו לסיור לאורך החומה שגובהה היה שלושה וחצי מטרים, ומעליה היו נעוצים זכוכיות וחוטי תיל דוקרני. החומה ברחוב שווינטוויירסקה, בחלקו הדרום מזרחי של הגטו, גבלה בגן קרשינסקי שבצד הפולני. יאנק חשב שאם תתגלה פרצה בחומה זו, אפשר יהיה לנוס דרכה ולהסתתר זמן מה בין העצים והצמחייה העשירה בגן. בשעת בוקר מוקדמת, הרחובות מסביב היו עדיין שוממים, ריקים מאדם ומתנועה, וצעדינו על האספלט עוררו הד, אף שנזהרנו והשתדלנו לא להקים רעש.

יאנק, שהלך בראש, עצר פתאום. כשקרבנו אליו, ראינו כתמי דם טרי על האספלט האפור, מטרים ספורים מהחומה. יאנק פקד לחזור מיד הביתה. התרחקנו במהירות מהמקום המוכתם בדם, ואני ניסיתי כל הדרך להדביק את צעדיו הגדולים של אחי. כשהגענו הביתה, הייתי רטובה ממאמץ ומפחד.

מדי בוקר, טרם עלות השחר, ניסו צללים להימלט באמצעות טיפוס על החומה. מכיוון שגרנו בקרבתה שמענו לעתים תכופות יריות ואחריהן זעקה וקול חבטה. הצל, שרגע לפני כן היה חדור תקווה להימלט ולהינצל, נקטל, נפל, ודמו ניגר על האספלט הקר, הדומם.

היו ימים שהארוחה היחידה שלנו ביום היתה פלח מלפפון חמוץ. מקליפות תפוחי אדמה שהשגנו, סבתי בישלה מרק. ממרחק של יותר מחמישים שנה, כשאני מתאמצת להיזכר, אני מרגישה על לשוני את טעם המרק הדלוח ואת מליחותו של התבשיל.

פעמים אחדות הצליחו יאנק, הלינקה ורניה לצאת מהגטו ולחזור בשלום, עמוסי מזון. בהזדמנויות אלה פרשה אמי מפה צחורה, וכולנו ישבנו סביב השולחן, רחוצים, לבושים כהלכה וארשת חגיגית על פנינו. מקומו של אבא ליד השולחן נותר ריק, אולם הוא המשיך לחיות בזיכרוננו. האבל בגטו נחשב למותרות; לחיים בו נותרו, אם בכלל, אנרגיות מועטות בלבד, שאותן היה צריך להשקיע במלחמת ההישרדות המתמשכת.

הימים היו ימי אביב ראשונים של 1941, ימים של שמש מחממת ואור. אי־שם על עץ בודד, נדיר בגטו, צייצה צפור שבטעות נקלעה למקום בו מושל המוות; ללמדך שאת האביב הפורח, אפילו רודנות שפלה ונפשעת אינה מסוגלת לעצור.

ערב אחד ישבנו בחצר, מחוץ לכותלי החדר הצרים. אחיי נתאוו להרגיש בפניהם את משב הרוחות הרעננים והריחניים של עצים שגדלו בגן קרשינסקי, מעבר לחומה.

"מה נפלאה הרוח, הרגשתם?" שאלה הלינקה, "זה ריח של עצי שיטה ולילך".

"מהיכן היא נושבת?" שאלה ברוניה.

"מגן קרשינסקי", ענה יאנק, שם אביב והעצים מלבלבים, הניצנים פורחים, והציפורים מצייצות, משם באה הרוח. בנימת קולו של יאנק נשמעה כמיהתו אל החופש. נחישותו של יאנק לפרוץ את החומות הסוגרות אותנו היתה רבה.

הוא ברח ראשון, לבד, אל העולם.

נער עדין, אוהב ספר, ברח בגפו אל עולם בלתי ידוע, אכזר ומנוכר. והוא נושא עמו את גורלו לשם.

אחריו ברחו הלינקה ורניה דרך פשביעג, מעבר צר ליד כיכר מורנוב. לברוניה לא היה העוז לברוח. מדי פעם היתה יוצאת לטייל ברחובות הגטו, הסמוכים לביתנו. ילדה רצינית, עצובה, שיום לימודיה הראשון בכיתה הראשונה נגדע, רק בגלל שהיתה יהודייה, והיא כל כך רצתה ללמוד, לגדול.

גם דינה החליטה לברוח, אך לא לבדה. רק אני נותרתי, וכמהתי לחיות. דינה לא התלהבה מהרעיון לצרף אותי לבריחה, שכן הייתי בסך הכול כבת חמש, ובמלחמה על החיים כנגד כל הסיכויים, לא היה ביכולתי לעזור

לדינה; היא עצמה היתה כבת אחת עשרה, וביציאה להרפתקה כה מסוכנת היתה זקוקה לעזרה כלשהי ולשיתוף פעולה שווה מבת זוגה לבריחה. עם זאת, אימא עמדה בתוקף על כך שדינה תיקח אותי תחת חסותה בבריחה מהגטו, מכיוון שהמשך שהותי בגטו היה קטלני לבריאותי.

אימא ידעה שדינה, למרות היותה רק ילדה, עומדת איתן בשתי רגליה על הקרקע, והעריכה שתכונותיה כילדה אחראית, נבונה, מעשית, בעלת יוזמה וסבלנות — יתוו לה את הדרך להשתמש בתכונות אלה בתבונה לעקיפת מכשולים ולהישארות בחיים. אימא גם ידעה שדינה לא תעז לסרב לבקשתה. בתנאים שהסיכויים להינצל, לשרוד ולהישאר בחיים שאפו כמעט לאפס, היה בהצטרפותי לדינה יותר בבחינת מכשול עבורה מאשר סיכוי להצלת שתינו. בתנאים הקיימים היתה דינה אמורה לשמש לי גם אם, ולא רק אחות בוגרת. למעשה היוויתי אבן ריחיים על צווארה.

היא היתה מעדיפה, על כן, לקחת עמה את ברוניה, שהיתה כבת שבע, וילדה הרבה יותר נוחה ממני. עקב סירובה של ברוניה להתנתק מאימא, לא נותרה לדינה ברירה, וכך קרה שדינה ואני הפכנו לצמד במלחמה על החיים, ואף שהיינו, אחרי הכול, ילדות קטנות, היינו מצוידות ברצון אדיר לחיות.

★★★

היה יום חם והביל. דינה החליטה להוציא את תכנית הבריחה איתי אל הפועל. אמרנו שלום לאימא, לסבתא ולברוניה; לא נפרדנו ממש, בגטו אי אפשר היה לדעת אם התכנון ייצא לפועל, למזל היה תפקיד מכריע בהתגשמות תכניות. ניגשנו לדלת ולפני שיצאנו סובבנו את ראשינו לראות שוב את אימא. עברנו את המפתן ודינה סגרה את הדלת מאחוריה ולא זזה, כחוככת בדעתה. היא פתחה אותה, הציצה פנימה, וסגרה אותה בשקט, כך פעמים אחדות. לאחר מכן ירדנו במדרגות.

הייתי דרוכה וקשובה מאוד לכל תזוזה של דינה. חיי היו תלויים בה. ידעתי שהמצב מסובך ומסוכן, אבל חשבתי שדינה חכמה מאוד ויודעת בדיוק מה היא עושה. התבוננתי בה וניסיתי לחקותה. סובבנו את הבלוק שלנו, פעם ועוד פעם, מבלי שהחלפנו מלה. ראיתי שדינה רצינית מאוד והרגשתי שהיא מתחבטת ואינה נחושה בהחלטתה לברוח. נזהרתי לא להפריע למחשבותיה ושתקתי. צעדתי לידה, נגררת כמו כלבלב. אי הוודאות הזאת השרתה עלי חוסר ביטחון, ההרפתקה נראתה לי כמעט בלתי אפשרית.

לאחר מספר רב של סיבובים כאלה אחזה דינה בידי בחוזקה, כמו חששה שתתחרט. בהליכה מהירה הגענו לרחוב בוניפרטרסקה, שהיה במרחק קטן מחומת הגטו, לא הרחק מהצטלבות עם רחוב מורנובסקה.

נמצאנו בשטח ריק, האדמה היתה חולית ואבנים היו פזורות פה ושם. היה חם מאוד, השמש יקדה בחום רב על ראשי. זיעה ניגרה על פני, וגופי היה לח. כל אותו הזמן אחזה דינה בידי וכיוונה את מבטה לניקבה צרה שבתחתית החומה. השטח היה ריק מאדם, אף ז׳אנדארם לא נראה בשטח.

דינה החישה את צעדיה עד שהגענו לפתח. היא היתה דרוכה כמו קפיץ, מעולם לא ראיתי אותה מתוחה כל כך. בעיניים ערניות הסתכלה שוב ושוב מסביב כדי לוודא שאמנם אין איש בסביבה.

דינה הגיעה להחלטה בין רגע. היא דיברה אלי בהחלטיות ובקור רוח, ״אחרי שאני אעבור את הפרצה, תחכי קצת, תתבונני מסביב רק בעיניים, בלי לסובב את הראש, ותוודאי שאיש אינו רואה אותך. אם תשמעי ירייה, תחזרי מהר הביתה ו...״ ״מה? אני אחזור לבד הביתה בלעדייך?״ שאלתי בפחד, שהיה בו, מן הסתם, נימה של פינוק. דינה סטרה על פני ואמרה ביובש: ״אם את רוצה לחיות, תשתקי ותקשיבי היטב למה שאני אומרת לך. בלי ויכוחים ובלי פינוקים, שמעת, טיפשה קטנה?!״

הסטירה והנחישות בקולה של דינה, שלא אפיינו אותה קודם לכן, גרמו לי להיות קשובה וצייתנית להוראותיה. "טוב", עניתי, נושכת את שפתי מכאב, "ומה אעשה אז?" דינה חזרה שוב על הוראותיה על מנת שאקלוט אותן היטב.

דינה שתקה רגע, נשמה עמוק והוסיפה: "תזכרי היטב מה שאמרתי לך, כי לא אהיה עוד לידך, בשיה". במשפטה האחרון שמעתי נימה דקה של חמלת פיוס או חרטה סמויה. היינו ליד הפרצה בחומת הגטו, דינה התכופפה פתאום, סובבה במהירות את ראשה אלי ואמרה: "ניפגש ליד הכנסייה בכיכר, לא רחוק מכאן, תזכרי!" השחילה עצמה בפרצה הצרה ובין רגע ראיתי רק את פלג גופה התחתון. הסתכלתי סביבי, כפי שהורתה לי דינה, איש לא היה; כאילו יד נעלמה ניהלה את ההימלטות. פחד איום תקף אותי, כל גופי רעד והשניות נמשכו כמו נצח. עוד שנייה ראיתי את רגליה... סוליות נעליה ו... דינה נעלמה בפירצה בלי שנורתה אף יריה.

נשמתי לרווחה.

הבריחה שלי טרם החלה. עמדתי שם, ליד הפרצה, משותקת־מאובנת, כמו פגועת ברק, והשמש הכתה על ראשי ללא רחם. בליל של מחשבות, רגשות ותחושות ממעמקי הבטן התרוצצו בי; דינה עברה בשלום, ומה אם בכל זאת מישהו ראה אותנו, בכוונה איפשר לה לעבור את הפרצה, וכשאני אתכופף, טראח! אפול מתבוססת בדמי, מה אז?

שקט היה, והשמש הלמה בראשי כמו בפטישים. הייתי חייבת לנהוג לפי הוראותיה של דינה. אילצתי את עצמי לא לחשוב על דבר ולהתרכז בבריחה בלבד. אחת... שתיים... ו... זינוק! בבת אחת התכופפתי והשחלתי את ראשי בפירצה. אני רואה את החופש, המרחב, עצים ירוקים, פרחים בכל צבעי הקשת, ציפורים מצייצות באלפי מנגינות. כל כך השתוקקתי לגעת בכל אלה, למשש את היופי, אך לפתע ראיתי סוליית נעל ממוסמרת, שחורה. היא קרבה אלי יותר ויותר, עכשיו היא היתה עצומה, ברק המסמרים סינוור את עיני... הרגשתי חבטה מכאיבה, הכול החשיך סביבי, ומאומה לא ראיתי ולא הרגשתי יותר.

כאשר שבה אלי הכרתי, מצאתי עצמי שוכבת מקופלת ליד הפרצה שבחומה. ראשי כאב, דקירות פילחו בכל גופי; מיששתי את ראשי — דם, דם, אדום, דביק, מתקתק. גם בחלק גופי התחתון חשתי בלחות. כשנוכחתי לדעת שהרטבתי את התחתונים הנקיים שאימא הלבישה לי, תקפה אותי בושה; פתאום התברר לי שאני כבר ילדה גדולה, ובושה היא להרטיב בגילי.

בבהלה נזכרתי בדברי דינה ״ניפגש ליד הכנסייה הקרובה שבכיכר״. אספתי את איברי גופי המאובק, הדואב והפצוע, ובהחלטה נמרצת זינקתי שוב אל הפירצה.

ראיתי את הז׳אנדרם חמוש ברובה מתרחק כשגבו אלי, היססתי ופחדתי שמא יסב את ראשו כלפי, אבל דינה חיכתה לי ״ליד הכנסייה הקרובה שבכיכר״. מלים אלה הדהדו באוזני ללא הרף, ואסור היה לי לאכזב אותה. התרוממתי, על כן, בזריזות וזינקתי משם כל עוד רוחי בי, רחוק ככל שאפשר, ועוד יותר רחוק. רצתי מהר, אסור ליפול, אסור להתעייף. לרוץ, לא להפסיק, לנשום, לנשוף...

לא שמעתי ירייה, גופי היה שלם, שקט היה.

עצרתי את ריצתי, כולי רטובה מדם, שתן וזיעה, פרועה ומפוחדת. מסביבי היו אנשים שאצו לדרכם. לבושים היטב, מסודרים, מסורקים. פתאום גיליתי שיש אנשים שצוחקים ומפטפטים בעליצות. אנשים שבעים. פניהם יותר חלקות מפני אלה שבגטו. הם התהלכו זקופי־קומה, ולא ניכר בהם הפחד ושפלות הרוח שאיפיינו את תושבי הגטו.

ניסִיתי להתאים את עצמי לעולם החדש שגיליתי לפני. החלקתי את שערי הפרוע, את פני הרטובות מדם ומזיעה ניגבתי בקצה שמלתי שהיתה טבולה אף היא בדם, ובנוסף לכך גם בשתן. ניסיתי לשוות לעצמי מראה של ילדה רגילה, אבל חרף כל מאמצי, איני בטוחה שהצלחתי בכך. הייתי ילדה מלוכלכת ופרועת שיער, מקפצת ומדדה מכאבים.

לפתע מצאתי עצמי מול אשה זקנה שביד אחת אחזה סל נצרים ובשנייה — צרור צנוניות אדומות. לרגע היה נדמה לי שהן צוחקות אלי. אלוהים, כמה רציתי לנגוס בהן. הזקנה הסתכלה בי בעיני פלדה חודרות, ולרגע חששתי שתוביל אותי ישר לגרמנים. לאחר שניות שינתה את ארשת פניה וחייכה אלי, כאילו ידעה את סודי. עמדתי מול הזקנה כמהופנטת, ונדמה היה לי שהדבר נמשך זמן רב. באורח פלא, כמו משום מקום, הגיעה דינה לקראתי בריצה, סחבה אותי ביד וגערה בזעף: ״איפה את משוטטת, ילדה פראית, אני מחכה לך בכנסייה ואת מסתובבת לך פרועה ומלוכלכת!״

במצב שבו נמצאתי, גערתה של דינה סימלה את הגאולה. גם אם היתה חובטת בי, לא הייתי מלינה, כל כך שמחתי לראות אותה ושאינני עוד לבדי בתוך ההמון הזר. עם דמעה שנשארה בזווית העין וחיוך קטן על השפתיים, פסעתי לצדה, קרוב ככל האפשר, שלא לאבד אותה שוב.

★★★

נכנסנו לכנסייה. דינה ציוותה עלי בלחישה לחקות בדייקנות את מעשיה; היא ניגשה למיכל המים הקדושים שבפתח הכנסייה, טבלה בו את אצבעותיה והצטלבה. ניסיתי לעשות כמוה, אבל המיכל היה גבוה מדי ואני הייתי נמוכה. דינה הרימה אותי, טבלתי את אצבעותי והצטלבתי. כרענו ברך באמצע מעבר הכנסייה, בין שתי שורות המושבים, ושוב הצטלבנו. התבוננתי היטב וחיקיתי את דינה בכל תנועה. כשכרענו ברך, דינה התפללה בקול נמוך את תפילת "אבינו שבשמיים", לא לפני שפקדה עלי להקשיב היטב למלים וללמוד את התפילה בעל־פה. הקשבתי קשב רב ובתוך זמן קצר ידעתי בעל פה את כל התפילות הנוצריות החשובות והשכיחות.

שאלתי את דינה מנין היא מכירה את כל התפילות הנוצריות, שהרי בבית לא שמעתי אותן, והיא השיבה שבשיעורי הדת הנוצרית בבית הספר היו הילדים היהודיים רשאים לעזוב את הכיתה, אך היא נשארה מתוך סקרנות, על אף אזהרותיה של סבתא. בשיעורים אסורים אלה למדה את התפילות ואת עיקרי הדת הנוצרית, ונראה שהעובדה שהמרתה את פי סבתא הצילה את חיינו בשלב זה.

לאחר התפילה מצאה דינה ברז, טבלה מטפחת במים, ניגבה את פני וניקתה את הדם הקרוש שהיה על הפצע בראשי, שנגרם כתוצאה מהבעיטה שבעטה בי הז'אנדרם בעת הבריחה מהגטו. היא רחצה את כתמי הדם שהיו על פני, ידי ורגלי. היא ניסתה גם לטשטש את הכתמים שעל שמלתי, אבל ללא הצלחה, מכיוון שהדם נספג היטב בבד. חיכיתי בקוצר רוח שדינה תסיים. הייתי צמאה מאוד. ברגע שנראיתי לדינה מסודרת, פחות או יותר, התנפלתי על ברז המים ושתיתי, שתיתי ושתיתי...

אחרי כל מה שעבר עלינו, היינו זקוקות למנוחה, התיישבנו על ספסל בכנסייה, אני התקפלתי על הספסל ונרדמתי. התעוררתי בבהלה כשהרגשתי שמנערים אותי. לידינו עמד כומר שארשת פניו נעימה ורחומה. לשאלתו מה אנחנו עושות בכנסייה ריקה מאדם, ענתה דינה שנשארנו שתי אחיות לבד בבית, לאחר שאבא הצטרף לצבא הפולני, ואימא נפצעה בהפצצות על ורשה והלכה לעולמה. עוד אמרה כי יש לנו קרובים במינסק מזוביצקי, ואנחנו צריכות להגיע לשם. בינתיים עייפנו ומצאנו מנוחה בכנסייה, וגם רצינו להתפלל לאלוהים שיעזור לנו.

התבוננתי בדינה בהערצה, וחשבתי שבאמת יש לנו קרובים במינסק מזוביצקי, וכי בקרוב ניוושע. היא דיברה בביטחון מוחלט, ללא היגד עפעף. הכומר סבר שאנחנו רעבות והזמין אותנו להתלוות אליו למטבח. צעדנו אחריו במעבר המרכזי של הכנסייה, ולפני המזבח הוא כרע ברך והצטלב; דינה עשתה כן, וכך גם אני. הלכנו אחריו עד שירדנו דרך מדרגות מפותלות והגענו למטבח מרווח. הטבחית הופתעה לראות שתי ילדות במטבחה. הכומר ביקש ממנה להגיש לנו ארוחה חמה, ולהחליף לי את בגדי הרטובים והקרועים.

הטבחית נראתה טובת־לב, היא הבחינה במבטי הרעב למראה שפע האוכל המונח על השולחן גדול הממדים, שהוצב בטבורו של המטבח, ועשתה עמי עסקה הוגנת: "קודם כל ארחץ אותך ואלביש לך תחתונים ושמלה נקיים, ורק אחר כך אגיש לכן ארוחה טובה כיד המלך". וכך היה.

לאחר שרחצה אותי במים חמים ובסבון, היא נברה בתוך ערימת בגדים ומצאה לי תחתונים ושמלה פרחונית לפי מידותי, סרקה את שערי והזמינה את דינה ואותי לשולחן. היא הגישה לנו ארוחה נהדרת שכללה מרק ירקות עשיר כמנה ראשונה, והמנה השנייה, שהוגשה על צלחת גדולה ושטוחה, היתה מורכבת מתפוחי אדמה מתובלים בשמיר ומקציצות בשר, שרק מריחן אפשר היה להתעלף. כבר מזמן שכחתי את טעמן של קציצות כאלה. הרמתי את כף המרק בחדווה ושיקעתי אותה במרק הסמיך, אולם דינה דחפה אותי במרפקה ואמרה בלחש: "קודם נתפלל". משכתי את ידי מהכף, הצטלבנו, דינה התפללה ואני מילמלתי אחריה את המלים שעדיין לא ידעתי בעל פה, שכן היתה זו ארוחתי הראשונה כנוצרייה.

"ילדות טובות", החמיאה לנו הטבחית, "מחונכות, יודעות תפילה, ולא מתנפלות על האוכל, לא כמו אותם אָרחי־פָּרחי, תאכלו הכול, שיהיה לכן כוח, כי להיות יתומות קשה תמיד, לא כל שכן בימות מלחמה".

גם בגמר הארוחה הקפידה דינה להודות לאלוהים על נדיבותו.

הכומר נכנס למטבח בזמן שהתפללנו. הוא חייך אלינו וביקש מהטבחית להכין לנו צידה לדרך, הושיט לדינה מעט כסף ואמר: "אני מקווה שזה יספיק לכן לנסיעה עד למינסק מזוביצקי". דינה הודתה לכומר הנדיב, קדה ונשקה את ידו. הטבחית מסרה לדינה צרור עטוף, צידה לדרך, ולחשה באוזנה: "יש פה גם עוגת שמרים, ושאלוהים ישמור עליכן, אמן".

דינה התכוונה לנשק את ידה, אבל היא משכה אותה בזריזות באומרה: "אין צורך לנשק עבור מצווה, שתאכלו לבריאות ותגיעו בשלום לקרוביכן".
היה לנו מזל שבראשית דרכנו פגשנו באנשים טובים.

★★★

עלינו על חשמלית שחצתה את הוויסלה לכיוון מזרח. היה זה כיוון הבריחה, שעליו דיבר אבא כשהיה בחיים. בתחנה האחרונה ירדנו. הדלת נפתחה וזרם אוויר צח קידם את פנינו. התחלנו לצעוד במרץ. היינו בעולם חָפשי, תחת שמים כחולים שאין להם סוף.

דינה שיננה שוב ושוב את דברי אבא, "להתרחק ככל שאפשר מזרחית לוורשה, לכיוון שממנו זורחת השמש בבוקר, לברוח לכפרים מזרחה".

לאחר הליכה מרובה, עייפנו. מרחבים של שדות ירוקים ויערות אפלים השתרעו מסביבנו. בינתיים הבהירה לי דינה שאין לנו כל קרובים במינסק מזוביקי וכי היה זה רק סיפור שנועד לסבר את אוזנם של הכומר ושל הטבחית.

בדרך השוממה והמתמשכת צעדנו יד ביד ללא אומר, אמיצות לכאורה, אך למעשה מפוחדות עד מאוד בגלל החופש הטוטאלי הזה, ומאחר שלא היה לנו יעד מוגדר. "לאן ולמי נלך?", שאלתי. "לכל מקום ולאף אחד, פשוט חופש מוחלט ומפחיד, כמו המוות עצמו", ענתה דינה.

השמש עמדה לשקוע, החל להחשיך. התיישבנו בקצה יער ואכלנו מעוגת השמרים, שהיתה טרייה, אוורירית, מתוקה, והיו בה אלפי טעמים.

"איפה נישן?" שאלתי את דינה.

"וכי את חושבת שאני יודעת?"

תשובתה הפליאה אותי מאוד, הייתי בטוחה שיש לה את כל התשובות, ושהיא יודעת בדיוק מה היא עושה. דינה, הבוגרת ממני בשנים אחדות, ידעה קרוא וכתוב. היתה נבונה ומעשית, וככזו הצטיירה בעיני ככל־יכולה, אבל אחרי הכול היא עצמה היתה ילדה, רק בת אחת עשרה. עד עתה הסתדרנו לא רע בזכות התושייה שלה, האמנתי שהיא תמצא פתרון לכל בעיה.

הארכנו את ישיבתנו מתחת לעץ, כי לא נותר בנו הכוח להמשיך בהליכה. התכרבלנו זו בתוך זו, התכסינו במעיל שדינה קיבלה בכנסייה ונרדמנו באפיסת כוחות.

בלילה התעוררתי. מסביב היתה חשיכה, רק הירח שהיה בתוך כיפה שחורה, שזורה באין ספור כוכבים, האיר. הקור הציק לי מאוד. פתאום חשבתי שאני חולמת, שאם לא כן מה אני עושה בפאתי יער בלילה, ללא

קורת גג מעל לראש. אני אמורה לישון בבית, עם אימא, סבתא וברוניה, במיטה חמה מתחת לשמיכת פוך, כרגיל.

דינה היתה שקועה בשינה חזקה, מכורבלת, וחששתי להעירה שמא תכעס עלי ותטיח בפני שאני ילדה קטנה ופחדנית, ושמקומי ליד אימא יחד עם ברוניה. רק אלוהים ידע כמה באמת רציתי להיות ליד אימא, להרגיש את חום גופה, את אהבתה ואת מגע ידיה המלטפות את ראשי. דינה נראתה כל כך עייפה, כל כך תשושה, עד כי אני, הקטנה, צר היה לי עליה.

נבהלתי מהבדידות המוחלטת שנפלה עלי בלילה הראשון מחוץ לבית, ללא אימא. לפתע נשמעה נביחת כלבים, סובבתי את ראשי בבהלה חוששת מזאבים העלולים להגיח מהיער.

נתקפתי בגעגועים עזים לאימא, קיוויתי להתעורר בזרועותיה כדי שתאמר לי שחלמתי חלום רע. נזכרתי בחלום שחלמתי ערב המלחמה על גשם הארגמן. החלום נראה לי רחוק ונזכרתי איך התעוררתי אז בבהלה ואיך עטפה אותי סבתי בשמיכת פוך ואימצה אותי אל לבה.

הגעגועים לקרבתה של אימא, לחיבוקה של סבתא, היו כה אמיתיים שמצאו את ביטויים בכאבים חדים ומוחשיים שפילחו את לבי. הכאב היה כה חזק, שנשטפתי בזיעה, אף שהיה קר מאוד.

חשבתי אז שברוניה נהגה בתבונה רבה כאשר נשארה בגטו עם אימא וסבתא. אני לא חושבת שהיא עשתה זאת מתוך פחד, נהפוך הוא — היא נהגה בחוכמה ובתבונה שלא ניתקה מאימא.

על רעב לא חשבתי כלל באותם רגעים, הייתי שבעה עדיין מהעוגה שאכלנו אמש. לרגע שכחתי שבעצם, בעטיו של הרעב, דינה ואני מילטנו עצמנו משם, וכי רק הודות למינימום המבורך, שאימא סיפקה לנו בחריצותה הבלתי נלאית, נותרנו עדיין בחיים, בו בזמן שילדים רבים נפחו את נשמותיהם הקטנות התמימות בטרם עת.

בינתיים התעוררה גם דינה. היא רעדה מקור. נגעתי בידה ברכות, היא היתה קרה. שפשפתי את אצבעותיה, והיא נשפה עליהן בהבל פיה כדי לחממן. מכיוון שהיתה ערה, קמתי כדי לחלץ את רגלי המקופלות, אבל דינה משכה אותי בידיה חזרה, בטענה שמסוכן לזקוף את הגוף בלילה, המועד מאוד לסכנות. כלבים או זאבים, שחוש הריח שלהם מפותח מאוד, עלולים להרגיש בנו ולעוט עלינו.

ניסינו לחמם את איברינו הקרים, התכרבלנו שוב בתוך המעיל וניסינו

להעביר את שארית הלילה בשינה, עד התגלות איילת השחר, במקום שאופק השמים נצבע בארגמן ומורה מזרחה.

שנתנו היתה טרופה. לא קל היה להתכחש למוצאנו ולהחליף את זהותנו.

השחר הפציע, ועם ציוץ הציפורים הראשון קמנו, עשינו כמה תרגילי חימום והתחלנו לצעוד במרץ לכיוון השמש.

באופק נראו בתי כפר. החשנו את צעדינו, וכבר לא היה כל כך קר. ההליכה חיממה את גופנו, אולם הצמא הציק לי מאוד. נכנסנו לבית הראשון. איכרה סמוקת לחיים ועבת־בשר הביטה עלינו בתמיהה מהולה ברחמים כשואלת מאין צצנו פתאום, ספקה את כפיה וקראה: "סוף העולם הגיע, שילדות קטנות כאלה נודדות לבד, רעבות ועזובות".

"איפה אביכן?" שאלה את דינה.

"נהרג במלחמה".

"והיכן אמכן?"

"נהרגה בהפצצה הגדולה על ורשה. באין לנו מושיע יצאנו לעולם הגדול, כי לא היה לנו במה להשביע את רעבוננו ללחם", ענתה דינה בפשטות, כמו לכומר בכנסייה בוורשה.

"אלוהים אדירים", קראה האיכרה כשפניה מופנים אל על, "איך הוא מרשה שילדות כה קטנות יסבלו מיתמות, קור, רעב ומחסור". היא הביטה בזעף כלפי מעלה, אבל חיש מהר הצטלבה וביקשה מחילה מאלוהים על שדיברה בו סרה.

"שבו בנות", אמרה, "אתן לכן צלחת מרק חם ולחם".

האיכרה הושיטה את ידיה אל כיכר לחם גדולה, ופרסה ממנה פרוסות עבות, גדולות, ריחניות, ומילאה שתי צלחות במרק מהביל והגישה לפנינו.

הפעם זכרתי היטב שקודם לכל חובה עלי להצטלב ולברך על המזון ולא נזקקתי לתזכורת מדינה. דינה היתה מרוצה והגניבה אלי חיוך.

רק אחרי התפילה התרכזתי כולי בצלחת המרק שלפני. נגסתי בלחם הריחני ברעבתנות. האיכרה החליקה בידה את ראשי ואמרה: "אכלי לאט, ילדונת, אין צורך למהר", ובפנותה לדינה ציינה, "רואים שאתן ילדות מחונכות. קודם מברכות ורק אחר כך אוכלות". גמרנו את המרק, ודינה עדיין לא נגסה בפרוסת הלחם שלה.

"למה אינך אוכלת את הלחם?" שאלה האיכרה את דינה.

"אני אקח אותו לדרך".

"אין צורך, ילדה, גם לדרך אתן לכן, ועכשיו תשתו ספל חלב עם לחם בריבה. תאכלו לשובע, כי מי יודע מתי שוב תבוא ארוחה חמה לפיכן".

איזה תענוג עילאי היה לנגוס בלחם שחור ריחני מרוח בנדיבות בריבה, ולגמוע חלב חם, מקציף. לדרך הכינה לנו האיכרה הטובה לחם ושומן חזיר. היא בירכה אותנו ש"יזוס כריסטוס יהיה עמנו וישמור עלינו מכל רע". הודינו לה בחום, ויצאנו לדרך.

עברנו דרך דרווניצה. עשן לבן היתמר מארובות הבתים, אך ריחות התבשילים לא הטריפו אותנו עוד. היינו שבעות. בדרך ראינו ילדים הולכים לבית ספר ודינה העירה, "הילדים האלה הולכים לבית ספר ללמוד, ואנחנו לא יודעות היכן נניח את ראשינו ללינה הלילה. אנחנו ילדים כמוהם, איפה הצדק, למה, מה עשינו שכך נגזר עלינו?"

מדי פעם ראיתי ראשים מציצים מבעד לחלונות, ומיד נעלמים. השמש זרחה, האוויר החל להתחמם, נשמע זמזום דבורים וציוץ ציפורים, ריח אדמה טחובה ופורייה נישא באוויר. שבעות הלכנו ומאושרות לרגע.

יצאנו מדרווניצה, הכפר היה מאחורנו, ובתיו הלכו וקטנו עם האופק המתרחק. הלכנו בדרך, בין מרחבי שדות. מדי פעם עברה לידינו עגלה, והיינו שומעות דו־שיח שהתנהל בערך כך, "תראה לאן הולכות הקטנות האלה לבד, ברגל, במרחבים האלה". "אלוהים ישמרן", נשמעה תשובה, והעגלה התרחקה.

כשעייפנו, התיישבנו לנוח למרגלות עץ, אולם לא הארכנו שבת יתר על המידה. שמרנו בדבקות על כיוון ההליכה מזרחה, כאילו יש משהו שמחכה לנו שם, משהו שאנו מצוות להגיע אליו.

עבר יום. צללי עננים פשטו בשמיים, והעצים הטילו צללים ארוכים על הארץ. שמש אדומה כאש עמדה באופק הרחוק, ובתוך רגעים ספורים הפכה לקטנה ודעכה עד שנעלמה כליל, בהותירה אחריה שובל ארגמן־אדום־ורוד. שעת דמדומים.

הדרך הובילה ליער עבות, שאפלולית כבדה רבצה בו. העצים עמדו זקופים, דוממים, מפחידים. הערב קרב במהירות, צמרמורת עברה בגווי למחשבה שגם את הלילה הזה נעביר בחוץ, תחת כיפת השמיים. שוב נצבט הלב בגעגועים אל אימא, לבית.

החשנו את צעדינו, עברנו ביעף את היער האפל, ושוב השתרע לפנינו

מרחב מאופק עד אופק. במרחק־מה בלט מבנה עץ רעוע. התקרבנו אליו. הוא היה שומם ופרוץ לכל רוח. דינה החליטה שנלון בו הלילה. "זה יותר טוב מכלום", אמרה, "לפחות תהיה לנו קורת גג רעועה מעל לראש", התנחמה. היינו עייפות מאוד ורגלינו צבות, כבדות.

התמקמנו בפינה המוגנת ביותר מרוחות. ריפדנו אותה בכל מה שמצאנו מסביב למבנה: קרשים, סמרטוטים, קש. ישבנו צמודות, שחוחות, ותרדמה עמוקה נפלה עלינו.

התעוררתי לקול נקישת מקור של ציפור. מתחתי את עצמותי שכאבו בגלל השינה בתנוחה מקופלת, והתקנתי את בגדי ככל שאפשר. דינה חילקה את שאריות המזון האחרונות, ושוב יצאנו לדרך.

ריח חריף ורענן עמד באוויר הבוקר. טללים נצצו על גבעולי הדגן, ודגניות כחולות קישטו את היבול המבורך בשדות החיטה. פרחי בר בשלל צבעים צמחו פרא.

כשהתקרבנו לכפר יוזפין, כבר הכתה השמש בלהט וללא רחם על ראשינו. היינו מיוזעות ותשושות. צימאון גדול גרם לנו לרפיון חושים ושפתי צרבו מיובש.

"דינה, אני צמאה מאוד, אגש לבית הראשון לבקש מים".

"גם אני צמאה מאוד, אבל הבית הזה, משום מה, אינו מוצא חן בעיני".

"בכפר הקודם, כשניגשנו לבית הראשון, היו דווקא נחמדים אלינו", התעקשתי.

"זה לא אומר שכל האנשים בכל מקום מתנהגים אותו דבר", פסקה דינה.

"אני מוכרחה לשתות קצת מים, ואני ניגשת לבית", אמרתי בהחלטיות.

דינה עצרה מלכת ולא ענתה לי. התקרבתי אל הבית ונקשתי בדלת. איכרה כעוסת פנים, כווצת שפתיים וחרושת קמטים פתחה את הדלת. נראה בבירור שדינה צדקה. האשה נעצה בי את עיניה בזעם, סקרה במבטה את הסביבה, וכשראתה את דינה הרימה קול צעקה: "יזוס מריה, שתי בנות שטן מלוכלכות, בטח אוכל אתן רוצות, מה? כולם רוצים אוכל בימים אלה. הסתלקו מכאן מהר יהודיות מלוכלכות, או שאקרא לגסטפו"!

ברחתי משם כל עוד נפשי בי, ובתוך מנוסת הבהלה מעדתי והשתטחתי לפני מלונת כלב. הוא קפץ עלי בשצף־קצף, הרגשתי שאני לכודה

במלתעותיו, עיניו הרצחניות רשפו, גפיו החזקות היו אימתניות, ושיניו ננעצו בבשרי. הרגשתי צריבה חזקה. פתאום נשמעה שריקה; וכמו שההסתערות של הכלב היתה מפתיעה, כך גם האופן שבו שיחרר אותי מאחיזתו. הכלב שעט לעבר השריקה.

אספתי את עצמי, וכחץ מקשת רצתי לדינה, כשהיא מאיצה בי. הגעתי אליה בשלום. דינה לפתה את ידי ובמהירות התרחקנו מהמקום. דינה אסרה עלי לסובב את ראשי לאחור. היא הורתה לי לא לרוץ, רק ללכת מהר ככל האפשר. נגררתי אחריה כשהיא סוחבת אותי בחוזקה. ידה הזיעה מפחד, וידי כמעט החליקה מידה, אבל דינה ניגבה את ידה במהירות בשולי שמלתה, ושבה לאחוז בידי.

הלכנו במהירות וברגע שבתי הכפר נעלמו מעינינו, פתחנו בריצה מהירה, כמו צימחנו כנפיים. במרחב האין־סופי של השדות, עצרנו. עשב רך וחמים אסף אותנו אל חיקו; השתטחנו על גבינו, נושפות ומחרחרות ממאמץ ומפחד. מסביב שלטו הרוגע והשלווה, רק שתינו והשמיים שמעלינו.

התבוננו זו בזו, ורק אז הרגשתי בדם הניגר מזווית שפתי. דינה תלשה חופן עשב וניסתה לנגבו, אך נשיכת הכלב פערה חתך עמוק בשפתי, והדם המשיך לזוב. דינה תלשה שוב חופן עשב, הידקה לפצע ואמרה לי ללחוץ על החתך כדי לעצור את הדימום. לאחר רגעים אחדים זירזה אותי לקום.

"בואי נזוז", אמרה.

"אני עוד עייפה", עניתי מתייסרת.

"נלך לאט, אנחנו צריכות להתרחק ככל האפשר מהכפר הזה".

דינה הושיטה את ידה ועזרה לי לקום. כל עצמותי כאבו, ודינה גערה בי: "אמרתי לך שהבית לא מוצא חן בעיני".

ניסיתי להתגונן, "אבל..."

דינה שיסעה אותי, ניערה מעליה את ידי שהחזיקה בתוך ידה וצעקה: "את חושבת שיצאנו לפיקניק, ושכל האנשים טובים? רוב האנשים רעים ואנחנו חייבות להיזהר, אנחנו לבד ואין מי שיגן עלינו אם ניקלע לצרה. תודה לאל שיש גם אנשים טובים, בזכותם ניצלנו עד כה, ואם יהיה לנו מזל, נפגוש בהם עוד".

"אני חשבתי...הייתי צמאה כל כך", התגוננתי.

"לא חשוב מה חשבת", הטיחה בי דינה בכעס, "את תמיד צמאה, רעבה

או עייפה. אם לא תצייתי לי, את עלולה לגרום, עקב טעות קטנה שלך, שניהרג".

הפצע בשפתי צרב ועדיין דימם. הייתי קרובה לעילפון בגלל הצמא, והנזיפה של דינה דכדכה אותי מאוד. הרגשתי אשמה שבגללי עלולים להרוג אותנו. דינה המשיכה לגולל עלי את התסכול שנבע ממצבנו העגום, שלא היו בו שום אחיזה ויציבות.

"אם תמשיכי להתעקש, אעזוב אותך לבד", איימה, "אני אהיה חופשית ולא אצטרך להיסחב עם קטנה כמוך".

"טוב, אז עזבי אותי", העזתי לצאת כנגדה, "אולי מישהו ירחם עלי, ייקח אותי לביתו, ויהיה לי אוכל ומיטה חמה. ומים, הרבה מים לשתות!" כמהתי לטיפת מים.

"אף אחד לא רצה לקחת אותך, כי את קטנה, עקשנית, מפונקת ורעה".

"אז למה לקחת אותי איתך? אני הכרחתי אותך לקחת אותי איתך?" שאלתי.

"לא היתה לי ברירה, וגם ריחמתי קצת עליך; אימא דאגה שאת חיוורת, חלשה, אז החלטתי לקחת אותך איתי".

שתקתי, לא ידעתי מה לענות. דינה היא כל מה שהיה לי. אימא שלי נשארה בגטו, וגורלי היה שזור עתה בגורלה של דינה. היא הושיטה לי את ידה ואמרה, "עכשיו קומי, סדרי את בגדייך, נגבי את הדם ובואי, אף מלה יותר, שמעת?"

הלכתי בעקבותיה, עקב בצד אגודל, פחדתי שהיא תעזוב אותי לבד במרחבים העצומים האלה. דוממות צעדנו. הפצע צרב, רגלי כאבו, נשימתי כבדה עלי, הצימאון עילף את חושי מרגע לרגע. אזרתי את כל כוחותי לגרשו, ניסיתי לחשוב על משהו אחר, כל כך רציתי להתגבר עליו. אבל הוא הציק לי מאוד. ראשי כבד עלי, פתאום הכול הסתובב סביבי, ראשי הסתחרר, בחילה וחושך.

שקעתי בעולם שאין מרגישים בו צימאון, רעב, כאב, קור, חום, צער או כעס — רק חידלון, אינות, ריקנות. כשפקחתי את עיני, ראיתי פרת משה רבנו זוחלת בעשב. הושטתי ידי ואספתי בעדינות את החרק בעל הכנפיים האדומות המנוקדות בין אצבעותי. חייכתי אליו, הוא זחל על כף ידי.

לא ראיתי ולא שמעתי את דינה. שכבתי לבדי בעשב הרך והריחני, ונזכרתי בבעתה באיום של דינה לנטוש אותי. "אולי מימשה את איומה

ועזבה אותי במרחב הזה והלכה לה״? חשבתי לעצמי. ״אלוהים עזור לי, מה קורה לי?״

בבהלה הזדקפתי כמו קפיץ. ראיתי את דינה הולכת בקצב אחיד בגבה אלי; מתרחקת, אינה מביטה אחורה, כאילו אין אני קיימת ואין אני מעניינת אותה עוד. הבטתי בה מתרחקת, צעד אחר צעד, ללא חמלה, ללא רחמים, ללא סליחה.

לא צעקתי אחריה ולא קראתי בשמה, פשוט לא נותר בי הכוח לעשות כן. לא הזלתי דמעה, עיני יבשו. ישבתי ללא ניע, משלימה עם גורלי. מכיוון שכך, נשכבתי פרקדן על העשב הרך, אך הדאגה כירסמה בי. התיישבתי והתחלתי לחשוב מה אעשה הלאה, בלי דינה. וכל אותו הזמן ראיתי אותה מתרחקת. פתאום סובבה את ראשה, וכשלא ראתה אותי, החלה להתרוצץ, לרוץ, לקרוא בשמי. ניכר היה בה שנתפסה לחרדה. כשראיתי שהיא מודאגת, החלטתי לענות לה, אך קולי היה חלוש ולא נשמע. למרות זאת הבחינה בי.

״בשיה, מה קרה לך?״ שאלה בדאגה כשקרבה אלי, ״מה התיישבת פה? את כל כך חיוורת, קרה, רועדת״. היא החלה לשפשף את ידי ורגלי.

הבטתי אל תוך עיניה בלי אומר, כואבת מאוד. בסוף התוודיתי, ״נפלתי והתעלפתי״.

״הו אלי״, הגיבה ספונטנית, ״ואני לא שמעתי שנפלת. היית שקטה ואני הייתי מרוצה שלא הצקת לי. אם לא הייתי מביטה אחורה, היית נשארת לבד על העשב״.

הבחנתי בלחלוחית שכיסתה את עיניה, ושתי דמעות נשרו על לחייה. זו היתה הפעם הראשונה שראיתי את דינה בוכה. שכן תמיד היתה מאופקת, הגיונית, מציאותית. גם עיני מלאו דמעות, ושתינו ישבנו בתוך העשב ובכינו בלי בושה, נשענות האחת על כתפי אחותה. שתי ילדות במרחבי אין סוף, ללא בית, ללא עוגן לחזור אליו, בלי אפשרות להשתרע על מיטה ולשכוח מהבלהה האופפת אותנו. אינני יודעת כמה זמן ישבנו כך, אך הבכי עזר במידה מסוימת. הצלחנו לתת דרור ופורקן לתסכולנו המר. מאוששות מעט קמנו והמשכנו לנדוד. שחוחות קצת יותר ותוהות יותר.

גמענו מרחקים עד אשר עם הנץ כוכב ראשון בשמיים, ראינו באופק אורות מהבהבים.

★★★

רצנו אל האור ברגליים כושלות, מסוחררות מיובש. בעיני רוחי ראיתי דליים של מים, המון מים, רק לגעת ולשתות ללא הפסק, מים.

את מחשבותי נצרתי בתוכי, לא הוצאתי הגה, את הלקח שלי כבר למדתי. למזלי גם דינה היתה צמאה מאוד, בדיוק כמוני, והיא זו שהציעה להקיש בדלת של בית, שהיה מרוחק מעט משאר הבתים. מהארובה שעל גג הבית היתמר עשן — סימן להכנת תבשיל. התקרבנו בשקט ונקשנו חלושות בדלת.

"להיכנס", ענה קול.

עמדנו בפתח.

"יזוס כריסטוס, איזה ילדות חמודות ומסכנות. מארעק, בוא הנה", קראה האיכרה. שני האיכרים הביטו עלינו במבט בוחן, מופתעים, תמהים.

"מי אתן?" שאלה האשה.

"אנחנו צמאות מאוד", אמרה דינה בחצי קול.

"ייקחני האופל", ספקה האיכרה את כפיה, "אני עומדת ושואלת, והרי רואים שהילדות, צמאות, רעבות, עייפות. שבו כאן", הצביעה האיכרה על ספסל ליד שולחן מָסִיבִּי מעץ. הלכה והביאה כיכר לחם גדולה, כד חלב, צלחת גדולה אחת גדושה במרק חם, סמיך, מהביל ושתי כפות עץ.

הצטלבתי בחָפזה, והתחלתי לומר את תפילת המזון; הפעם היתה זו דינה שהצטרפה לתפילתי, במבט תמה, ועם זאת גאה. זוג האיכרים התבוננו בנו בשביעות רצון, וענו "אמן" בסיום התפילה.

הצמאון לשתות מים נקיים, צלולים, היה חזק מכל דבר אחר, לכן ביקשתי מים. התבוננתי בדינה בחשש שמא תכעס עלי, אבל היא היתה שקועה באכילת המרק. האיכרה הביאה כד מים ומזגה לי בספל. הודיתי לה והעריתי את המים לקרבי בשקיקה, ושוב הושטתי את הספל, האשה התיישבה לידי ומזגה לי עוד ספל מים, שגם אותם שתיתי עד תום. היא החליקה על ראשי בידה, ואמרה בנועם: "עכשיו אכלי, ילדה, את המרק עם הלחם". כנראה אכלנו בחיפזון, מה שגרם לאיכרה לומר שיש עוד מרק בסיר. החלפנו מבטים מבוישים והאטנו את קצב האכילה. כף מרק ולאחריה נגיסה הגונה בפרוסת הלחם העבה והריחנית, וחוזר חלילה. באותם הרגעים רציתי שהאכילה לא תיגמר לעולם. קינחנו את הארוחה בספל חלב מרענן.

ליאות גדולה השתלטה עלי ועיני נעצמו מאליהן. דינה נאלצה לדחוף את מרפקה להזכיר לי את התפילה שלאחר האכילה. מלמלתי את התפילה בחצאי מלים, כשעיני נעצמות מדי פעם. הספקתי לשמוע שהאיכרה אומרת שצריך להלין אותנו, שאי אפשר לשלוח שתי בנות מותשות אל תוך הלילה. היתה התייעצות היכן נישן, והוחלט שנישן במחסן ליד הבית. דינה גררה אותי, כל חושי קהו וכל מה שרציתי היה לישון. לא היה איכפת לי היכן. לא שמעתי יותר דבר וחצי דבר. הספקתי להריח את התבן ותרדמה עמוקה נפלה עלי.

— — — אני ביער, לבד. הרבה עצים סביבי. הם כל כך גבוהים וסבוכים שבקושי רב אני מפלסת דרך. כשאני רואה שביל עביר ורוצה ללכת בו, מיד הוא מתכסה בצמחייה עבותה, והוא נעלם מעיני. מעלי להקות ציפורים שחורות, צווחות במעופן, רגלי לפותות בשרכים מפותלים, צורבים, ודרך מילוט אין. אני מאמצת את כוחותי להשתחרר, לרוץ, לברוח, להתגונן — הכול לשווא. על אף המכשולים, אני מחליטה להשתחרר, ויהי מה. אני פורשת את זרועותי בבת אחת בהדף — והנה אני שכובה על תבן, דינה מכורבלת לצדי, שנתה עמוקה, שקט סביב.

— — — אני יוצאת מהיער הנורא וממשיכה בדרכי, מוקפת בשדות חיטה. השמש קופחת על ראשי, אני לגמרי לבד ומשהו מטריד אותי... אני נזכרת שהלכתי לחפש את אמי; אני קוראת לה בשמה, צילה, צילה, מתחננת ובוכה שתחזור — והיא עומדת מולי, מחייכת, שלווה, יפה כתמיד, מושיטה אלי את ידיה לאסוף אותי אל חיקה, וכשאני נוגעת בה, כמעט, היא נעלמת פתאום.

אני רצה בשביל כדי להגיע הביתה, לאימא, אבל להקת כלבים נובחים שועטת אחרי, משיגה אותי ורוצה לבלעני חיים. מדי פעם אני משתחררת מהם, אבל הם מדביקים אותי בריצתם המטורפת, עיניהם רושפות, זועפות, שיניהם מחודדות והם רוצים לנגוס בבשרי...הם כה גדולים, ענקיים, עצומים... אני רוצה לברוח מהם, אבל איני מצליחה...נביחותיהם מצמררות את בשרי...וכלב ענק מפיל אותי ארצה, אני רואה את שיניו הגדולות ממש ליד פני... עוד שנייה והוא ינשוך אותי...ואז התעוררתי בבהלה — — —

הוקל לי שרק חלום הוא. דינה ישנה בשקט, החושך עוד שלט על הארץ,

ואני שמחתי שיש עוד זמן לנוח, ואולי אפילו לישון קצת, למרות החלומות הרעים. פקחתי את עיני. דינה עמדה מעליי וניערה אותי.

״קומי, אור בחוץ, דיברת כל כך הרבה בשינה״.

סיפרתי לדינה על השרכים הסבוכים שכמעט החניקו אותי בזרועותיהם, על הציפורים השחורות הצווחניות, על הכלבים שכמעט טרפו אותי ועל אימא שחייכה אלי בחלום, וכמעט, כמעט נגעתי בה. דינה שתקה, לא הגיבה, רק זירזה אותי: ״עכשיו קומי, נסדר את הערבוביה, נסיר מעלינו את הקש שדבק בבגדינו, ואולי נקבל ארוחת בוקר חמה״. ואמנם, על השולחן עמד סיר מלא בדייסת חלב, לחם ריחני, שתי צלחות, כפות וספלים.

בתום הארוחה התיישבה האיכרה לידינו ורצתה לדעת מי אנחנו ולאן פנינו מועדות. דינה סיפרה שאנחנו יתומות, וכי הרעב הוא שהבריח אותנו מהבית. ״עצוב, עצוב מאוד, שתי יתומות קטנות בעולם אכזר״. פתאום הזדקפה, ״יש לי אח בז׳קוב״, אמרה, ״אבל זה קצת רחוק, אחרי מינסק מזוביצקי״.

״במינסק מזוביצקי גרים קרובים רחוקים שלנו, אבל אני לא בטוחה שהם יקבלו אותנו״, אמרה דינה בעצב.

״אז טוב שתהיה לכן עוד כתובת. לאחי אין ילדים ואשתו חולנית, בקיץ הוא תמיד צריך עזרה בעבודה. יאן, זה שמו, ושמה של אשתו אלינה. תגידו שהנריקה מיוזפין שלחה אתכן אליו״.

האיכרה הכינה לנו צידה לדרך ותהתה איך נגיע לז׳קוב, אבל דינה אמרה שנסתדר איכשהו. הודינו לה ולבעלה, דינה לקחה בתודה את הצידה ויצאנו לדרך.

״לפחות יש לנו כתובת עכשיו״, אמרה דינה.

״אבל זה רחוק״, אמרתי.

״יותר טוב כתובת רחוקה מאשר לשוטט סתם, כמו רוח בשדות, עמנו גם דבר מאכל, ועד שנגיע לז׳קוב לא נגווע ברעב״.

בדרך ראינו איכרים עמלים בשדותיהם, הם נראו שלווים ומרוצים. מדי פעם עבר לידנו איכר בעגלתו, ובירך ״יהי מבורך יזוס כריסטוס״, ואנחנו ענינו ״אמן״. דינה בחנה אם התפילות והברכות הנוצריות שגורות בפי. היא ציינה שחשוב מאוד שאלמד אותן היטב בעל־פה, כי בכך תלויים חיינו; ובכלל, אני חייבת ״להכניס לי לראש״, שאנחנו ילדות נוצריות. ״ושתזכרי

את זה יום ולילה, ואפילו בחלומות שאת חולמת", ציינה. דינה הדגישה והזכירה לי שמאוד חשוב שאזכור את הדבר בכל מצב שניקלע אליו. "אפילו יצעקו עליך או ירביצו לך", קבעה, "לעולם תאמרי שפולניות אנחנו".

דברים חדשים לגמרי לימדה אותי דינה, ואסור היה לי לשאול למה ומדוע, כי דינה תירצה את הכול בכך שאני קטנה מכדי להבין.

השמש קפחה בלהט על ראשינו, ולפנינו השתרע יער. רגלינו הצבות נשאו אותנו אל צלו. השתרענו על מצע שרכים רענן, שחררנו את רגלינו העייפות מהנעליים ומהגרביים כדי לאפשר להן לנוח. המנוחה ביער האפלולי היתה מרגיעה אחרי הליכה מרובה ומתישה בחום. הרוגע ביער היה לגבינו פסק זמן מהתלאות.

לפתע קפצה דינה ממקומה וקראה בשמחה, "בשיה, בואי, תראי המון אוכמניות". רצתי בעקבותיה. דינה החלה לקטוף ולאכול, עשיתי כמוה. האוכמניות היו עסיסיות, אבל קיוויתי שיהיו יותר מתוקות. בבית אכלנו אותן בשמנת ובסוכר, אבל עכשיו, גם כך היו מצוינות. "נאכל מהאוכמניות לשובע ואת הצידה נשמור לארוחת ערב", הציעה דינה. דינה חרצה את לשונה, והיא היתה שחורה משחור. גם הלשון שלי השחירה, ושתינו צחקנו בקול רם בפעם הראשונה מאז שברחנו מהגטו.

במשך כל אותו הזמן לא דיברנו על הבית, היינו עסוקות בבריחה, כמה שיותר רחוק מוורשה, ובצורך למצוא מחסה ללילה ולהשיג מזון. הדאגות הראשוניות והבסיסיות האלה הצריכו אנרגיה רבה ואלתורים. דינה היתה מאוד מעשית ונחושה בהחלטתה שהסבל והגעגועים לא יחזירו אותנו אחורה, אל הגטו, כי שם מצפה לנו רק מוות ברעב. ברגעים קשים במיוחד, וכאלה היו לנו למכביר, היא דאגה להזכיר לי שוב ושוב שברחנו משם, למרות הקשיים הרבים הכרוכים בכך, כדי לחיות.

השהייה ביער ריעננה אותנו, ושוב יצאנו לדרך. השמש היתה מאחורינו, והדרך שוב הובילה ליער. לפנות ערב נראה היער שחור ומפחיד. מאחורי גבינו שמענו טרטור עגלה, וכשזו קרבה אלינו, שאל העגלון למחוז חפצנו. וכשענתה דינה, "לז׳קוב", אמר שהדרך עוד ארוכה והפטיר בכעס גלוי, "לאיזה זמנים הגענו ששולחים בנות קטנות לבד לדרך ארוכה", ולסיום פלט קללה בלתי מובנת.

"עלו על העגלה", אמר לאחר שסיים לזעוף על כל העולם. בשמחה רבה טיפסנו על העגלה, סוף־סוף התאפשר לנו לנוח מעט. הרגליים כאבו

לי וכל גופי היה עייף, כל כך עייף. מרוב חיפזון קרעתי את השמלה. דינה גערה בי שלא נזהרתי, אבל מה יכולתי לעשות, העגלה היתה גבוהה ואני כל כך קטנה ונמוכה, ואיש לא עזר לי.

דינה ואני התמקמנו על העשב הרך בעגלה. האיכר זירז את סוסו, וכשהגענו ליער הרגשנו בטוחות בעגלתו של האיכר. משני צדי הדרך התנשאו עצים גבוהים, שחורים, והמולת ציפורים לפני לכתן לישון נעמה לנו כשיר ערש. שלווה ירדה על הארץ, וקיוויתי שדינה ואני נסתדר בסופו של דבר.

בהדרגה נדמה המולת הציפורים. קרירות עטפה אותי, העשב שעליו שכבתי הפיץ ריח רענן, שקעתי בשלווה, צנחתי בכבדות. נועם עטפני, כעין הימצאות מעבר לחיים. תשוקה מעורפלת שהמצב הנוכחי יימשך עוד ועוד. ללא דאגות וטרדות של קיום. רחש מונוטוני של העגלה ונוחיות בראשיתית של עריסה.

"הגענו, לרדת מהר, אין לי זמן", שמעתי קול רועם. בטרם היה סיפק בידי לגרש מעלי את קורי השינה המתוקה, הרים אותי העגלון, כמו נוצה, והעמידני מבולבלת על הקרקע. חושך שרר מסביב, היה לי קר, ושוב חזרתי לעולם שכל כך רציתי לברוח, לנוח ולהירגע ממנו. גם דינה היתה נבוכה. הרמתי את עיני וראיתי אורות בבתים.

עמדנו תוהות לאן נפנה. ראיתי את דינה מיואשת, אך היא התעשתה מהר ושאלה את העגלון אם יוכל להלין אותנו רק ללילה זה. "אין לי מקום בבית, תוכלו לישון באסם", ענה נרגן, "ומחר בבוקר אני לא רוצה לראות אתכן", צעק, ועוד הוסיף למלמל מתחת לשפמו שאם נותנים לאדם אצבע — הוא רוצה את כל היד.

העגלון הצביע לעבר האסם, שיחרר את הסוס מרתמתו, הובילו לאורווה והשקה אותו במים. לא עלה כלל בדעתו שגם אנחנו, יצורים חיים, צמאות ורעבות. דינה ביקשה ממנו מים, והוא הצביע על הבאר ועל הדלי שלידה. פסענו אל הבאר לרוות צמאוננו, והוא נבלע בביתו, בלי שטרח לסובב את ראשו אלינו.

באסם בחרנו פינה ונרדמנו.

★ ★ ★

למחרת התעוררנו עם שחר ופנינו מזרחה, אל השמש. מדי פעם שאלנו על הכיוון לז׳קוב, גמענו מרחקים וגם נתמזל לנו לעשות כברת דרך בעגלה מזדמנת, שקידמה אותנו אל מחוז חפצנו.

הגענו לז׳קוב, שאלנו על משפחת יאן ואלינה, והעגלון הוריד אותנו, בטובו, לפני הבית. הערב ירד, דינה ואני עמדנו לפני הבית בפיק ברכיים, לא ידענו אם יקבלו אותנו, ואם לא — לאן נלך. שוב יורד הלילה וצריך גג מעל לראש. דינה קרבה לדלת. היא נקשה ואיש לא פתח. רק לאחר נקישות אחדות, נפתחה הדלת ואיכר זועף שאל בקול עמוק: ״מי שם?״ עמדנו בפתח הדלת והוא לא הבחין בנו, מכיוון שהסתכל בגובה עיניו. רק לאחר שהנמיך את מבטו ראה שתי ילדות, שמבטן מתחנן להזמנה לבית. לאחר ברכת ״יהי מבורך יזוס כריסטוס״, אמרה דינה בקול שקט ורציני: ״היינו אצל אחותך הנריקה ביוזפין, והיא תהתה אולי אתה זקוק לעזרה במשק״.

״היא שלחה אתכן?!״ שאל יאן, מופתע, כשהוא בוחן אותנו מכף רגל ועד ראש.

״כן״, ענתה דינה בקול בוטח, ״אנחנו יודעות לעבוד״.

״כאלה קטנות אני לא צריך, אולי את, אבל היא?״ עיניו הביעו ספק רב בכישורי.

״גם אחותי מסוגלת להביא תועלת, להאכיל חזירים, פרות. כל מיני עבודות בבית ומסביב״, מיהרה דינה להסיר מיאן כל ספק לגבי יכולתי לעבוד.

יאן שאל על מוצאנו ואיך התגלגלנו אליו, ודינה סיפרה בקצור נמרץ את הסיפור שלנו.

״אהה״. נענע יאן בראשו ופניו הרצינו, ״סיפור עצוב, עצוב מאוד״, אמר, ״הלילה תשנו אצלי ומחר נראה, עכשיו תיכנסו לבית. אתן לכן לאכול את מה שנשאר בסיר״.

יאן שם לפנינו על השולחן כרוב חמוץ מבושל, תפוחי אדמה מתובלים בחתיכות שומן ולחם כפרי שחור. הצטלבנו, וכששפתינו ממלמלות תפילה, נמלא פי בריר מריח התבשילים ובקושי סיימתי את התפילה הקצרה. אכלנו ברעבתנות והחלפנו מבטים, שהיה בהם זיק של שמחה ותקווה. לפתע נשמע קול חלוש של אשה: ״יאן, עם מי אתה מדבר״, ובפתח הופיעה אשתו,

אלינה. יאן הסביר לה בקיצור, והיא אמרה: ״זה יפה שהנריקה אחותך דואגת לנו, אני רואה שאלה בנות נחמדות, שיאכלו לשובע ושילונו אצלנו״.

לאחר ששבענו, רחצה דינה את הכלים ושמה הכול במקום. נראה שיאן היה מרוצה, הוא שיבח את חריצותה של דינה, שלמרות העייפות, ניקתה וסידרה הכול על הצד הטוב ביותר.

הנחנו את ראשינו על המחצלות שיאן פרש לנו ליד התנור, התכסינו בשמיכות ויותר לא הרגשתי מאומה, הלאות והשובע הפילו עלי תרדמה כבדה, מתוקה.

התעוררתי לקול שקשוק כלים, סירים, דליים, כדים. גם דינה פקחה את עיניה לרווחה.

״נו,״ נשמע קולו הרועם של יאן, ״עכשיו לאכול ולעבודה״.

״קודם נתפלל״, אמרה דינה.

״יפה מאוד״, שאג יאן, ״התפילה תמיד עוזרת בחיים״. לו ידע כמה צדק. את תפילת הבוקר ערכנו במקום משכבנו. אחר כך אספנו את השמיכות והמחצלות, התרחצנו וסידרנו את בגדינו. אלינה הבחינה בשמלתי הקרועה והציעה לתקן אותה. דינה אמרה שאין היא צריכה לטרוח, אבל אלינה התעקשה. פשטתי את השמלה ואלינה נתנה לי מטפחת גדולה כדי שאתכסה בה עד שתתקן את השמלה.

על הכיריים עמד סיר גדול מלא בתפוחי אדמה מבושלים בקליפותיהם. דינה ניגשה לקחת כמה מהם לארוחת הבוקר, אך אלינה פרצה בצחוק ואמרה, ״אלה נועדו לחזירים, לנו בישלתי מרק טעים, שמרתי אותו בתנור שלא יתקרר״. חשבתי לעצמי, אנחנו באות מעולם שבו אפילו קליפות תפוחי אדמה ראויות למאכל אדם, אם הן בכלל בנמצא, וכאן החזירים נהנים מתפוחי אדמה שלמים, טריים.

את המרק הטעים והלחם שאלינה הגישה, אכלנו מהר. יאן פקד שנאכיל את החזירים ונגרף את החצר. דינה עבדה בחריצות, ואני עזרתי לידה, עשיתי הכול בצייתנות. אהבתי את העבודה עם בעלי החיים, ביחוד עם החזירונים הקטנים, העגלגלים, השמנים. כשאף אחד לא היה בסביבה, לקחתי בהיחבא חזירון קטן לחיקי, ליטפתי אותו ונישקתי אותו באהבה.

בימים הראשונים התנהל הכול על מי מנוחות. השכמנו קום ועבדנו בכל העבודות הנדרשות בשטח החצר, לשביעות רצונם של זוג האיכרים. מצב הדברים השתנה כאשר רועה הפרות של יאן נאלץ לחזור למשפחתו, ויאן

קבע שדינה ואני נצטרך ללכת עם הפרות למרעה, נוסף על שאר העבודות שביצענו עד עתה.

ביום הראשון להיותנו רועות, יצא יאן איתנו למרעה. הוא הראה לנו את מתחם השטח שלו, הראה לדינה איך קושרים את רגליהן הקדמיות של הפרות, כדי שלא תברחנה, הושיט לכל אחת מאיתנו מקל וביקש שנשמור שהפרות ילחכו עשב רק במתחם המרעה שלו, ושנשגיח שלא ייצאו מהמתחם. לאחר שכל רגליהן הקדמיות של הפרות נקשרו, הבטיח יאן לחזור לקראת הצהריים, אמר שיביא לנו אוכל ויבדוק איך אנחנו מסתדרות.

נשארנו שתינו עם הפרות במרעה. הן ליחכו בתיאבון את העשב הרענן, שאגלי טל הבוקר עדיין נצצו עליו. מזג האוויר היה נעים והפרות היו שלוות. היבטנו סביבנו, מצד אחד של המרעה היה חורש עצים, מצד אחר השתרע שדה דגן צפוף וגבוה. המרעה גבל גם בשדה תפוחי אדמה נרחב, ולידו שורת שיחים נמוכים. מאחוריהם השתרע שדה מרעה רחב ידיים, שרעו בו פרות רבות בהשגחת נערים־רועים.

דינה ואני היינו בדרכנו מן המרעה, הולכות אחרי הפרות השבעות, רוויות העטינים. ממרחק ניכר, ראינו בעיקול הדרך, בפאתי חורש, דמות של נערה. כשהתקרבנו אל העיקול, נפנפה הנערה בידיה לעברנו. הבטנו בה ולא האמנו למראה עינינו.

"אלוהים אדירים, זו רניה", אמרה דינה, "איך נודע לה שאנחנו בז'קוב?"

החזרנו לה נפנוף כסימן שזיהינו אותה. והיא רצה לקראתנו. אחרי חיבוקים ונשיקות חטופים, השתדלה רניה להיבלע בין הפרות, מחשש שניראה יחד, ובכך נעורר כלפינו תשומת לב בלתי רצויה. היא סיפרה לנו בהתרגשות שעלתה על עקבותינו לאחר בירורים אצל הכפריים, ושברי ידיעות שהגיעו לאוזניה. בדרכה מהגטו לכפר ברודקי, שבו היא והלינקה עובדות אצל איכרים, השתוקקה לראות אותנו ולספר לנו על הנעשה אצל אימא בגטו.

רניה סיפרה שעברה קשיים רבים בדרכה אל הגטו, עם זאת עלה בידה להעביר הביתה מעט מזון. אימא ממשיכה בעבודתה במטבח הקהילה

היהודית, והודות לכך הן מצליחות להחזיק מעמד. ברוניה היתה חולה מאוד ורזתה, והסבתא סוחבת את רגלה הפגועה, אבל שומרת על חיוניותה.

עמוד התווך, אימא יקרה שלנו, הצליחה עד כה לתמרן בין כל התלאות ולא הניחה למצב העגום לשבור אותה. רניה סיפרה שרופא הגר בשכנות טיפל במסירות רבה בברוניה, וכי הודות לו השתפרה בריאותה. עכשיו היא הולכת עם אימא לעבודה כל יום, אחרי שקיבלה רשות מיוחדת מהנהלת המטבח. רניה סיפרה שהמצב בגטו איום ונורא, על המדרכות מונחות גוויות של אנשים, שלא נותר עליהם אלא עור עצמות, כתוצאה מהרעב המתמשך. גוויות של תינוקות, ילדים, מבוגרים וזקנים, כולם יחד, מוסעים בעגלות לקבורה המונית.

תוך כדי שיחה עם רניה התקרבנו אל החורש שבעיקול הדרך. רניה יצאה מבין הפרות ונבלעה במהירות בסבך השיחים. לאחר שניות אחדות הופיעה עם ילד בלונדיני יפהפה כבן שבע, לייזורעק. הוא פתח את פיו לומר משהו, אבל נאלם, מעיניו ניבט פחד. לייזורעק נראה חריג על רקע הסביבה. למרות שערו הבהיר ועיניו התכולות היה בו משהו שאפיין את "הילד היהודי". הוא היה חיוור מאוד, כמעט שקוף־עור, שברירי, פגיע ועדין מדי לסביבה הכפרית. הוא היה בנו יחידו של הרופא שטיפל בברוניה. הרופא הפציר ברניה שתבריח אותו אל מחוץ לגטו ותדאג להצלתו. לרניה, עם כל רצונה הטוב, היו הסתייגויות. הילד דיבר פולנית עילגת מאחר שבביתו שמע רק יידיש, ואי לכך הוזהר שלא לדבר בפני זרים, כדי לא לעורר חשד בדבר מוצאו. דינה העמידה את רניה על הסיכון שנטלה על עצמה, אך רניה הסבירה שהיה עליה להציל את לייזורעק כתמורה לטיפולו המסור של אביו בברוניה.

כשרניה היתה בגטו, היא ניסתה לשכנע את אימא שתברח איתה, אך אימא סירבה בגלל סבתא ששכבה רתוקה למיטה. אימא היתה קשורה מאוד לסבתא ולא היתה מסוגלת לנטוש אותה, ולברוניה לא עמד הכוח להינתק מאימא — שרשרת אהבה עמוקה ותלות של שלושה דורות, וכך נותרו שלושתן יחד בגטו.

על גורלו של יאנק לא ידעה פרטים, אך שיערה שהוא עשוי להצטרף לפרטיזנים שביערות.

כשהמרחק בינינו לבין המשק של יאן החל להצטמצם, החישו הפרות את צעדיהן, אצות להיפטר מהחלב הרב שהכביד על עטיניהן הרוויים.

רניה חששה שנוכחותה עלולה לסכן את כולנו, ועל כן החליטה להמשיך מיד לברודקי. דינה ראתה שאין עמה צידה לדרך והציעה שרניה ולייזורעק יישארו במחבואם בחורש עד שיחשיך, ואז היא תצא בחשאי מהמשק ותביא להם מזון, ככל שיתאפשר לה. במקרה שיאן יחשוד במשהו, הוטל עלי לומר שאיבדתי את הצעיף שלי וכי דינה יצאה לחפש אותו. חשבנו גם להגניב את רניה ואת לייזורעק לאסם של יאן, אבל הסיכון היה רב מדי.

הגענו אל המשק והפרות נדחפו אל השוקת להערות לקרבן כמויות של מים צלולים אחרי יום חם. מילאנו את כל המטלות הנדרשות כתמול שלשום, בלי שנחשפנו להתנהגות חריגה כלשהי. משירדה החשיכה חמקה דינה כדי להביא לרניה מזון. יאן, לאחר יום עבודה עמוס, עלה על משכבו עייף, ולא התעניין בנו.

התהפכתי על מקום משכבי כל זמן היעדרה של דינה, ודאגתי שמא ישתבש דבר מה. חששתי שמא אחיותיי יתגלו יחד. גם המחשבה על רניה ולייזורעק, שאין להם מקום להעביר בו את הלילה, הטרידה אותי. כשחזרה דינה בשלום, נשמתי לרווחה, אך לא חדלתי לחשוש לרניה ולהלינקה ולחשוב על הסכנות האורבות להן בגלל לייזורעק שאינו דובר פולנית.

יאן ישן חזק וגם אלינה נמה את שנתה במנוחה. דינה סיפרה לי בלחש שרניה החליטה להעביר את הלילה בחורש, ולצאת רק למחרת עם עלות השחר לעבר ברודקי, למקום בו חיכתה לה הלינקה בקוצר רוח.

השתדלתי מאוד להיות לעזר ולבצע את העבודות שהוטלו עליי ביעילות ובזריזות, אבל יאן היה רוטן ש"הקטנה הזאת לא יודעת, לא מספיק זריזה", ודינה היתה נועצת בי מבטי גערה. אלינה, לעומת זאת, חיבבה אותי, ולא אחת עודדה את רוחי, "אין דבר, את עוד קטנה, עם הזמן תלמדי, את ילדה טובה, חרוצה וממושמעת, אני יודעת שאת מאוד משתדלת".

בהתחלה, כשהיינו מוציאות את הפרות למרעה, לא היה בין הנערים הרועים ובינינו כל קשר, לבד ממלה פה ושם, וגם זאת לא ביוזמתנו. לעתים היו מסתודדים ומדי פעם מגניבים לעברנו מבטים. הרועים האלה היו חזקים, חסונים, והיתה בהם תערובת של ביישנות פרימטיבית, מהולה בחשדנות כלפי זרים, וגסות־רוח של כפריים. דינה הביעה את חששה שעם הזמן הם עלולים לגרום לנו צרות, ובאמת כאשר הוסר מחסום ההיכרות הראשונית, הוכיחו לנו מי החזק השולט בשטחי המרעה.

בוקר אחד חשנו שהרועים זוממים משהו וחורשים רע נגדנו. השתדלנו לנהוג בזהירות־יתר. צופפנו את הפרות הקשורות ברגליהן הקדמיות לאמצע המרעה, על מנת שלא תהיינה פזורות בשטח נרחב וכדי שתהיה לנו שליטה עליהן.

לפתע פרצו הרועים בשאגות, והריצו בבת אחת את הפרות שלהם לעבר הפרות שלנו. בתוך כך ניבלו את פיהם ונופפו במקלותיהם. הפרות שלנו התרוצצו בעצבנות רבה וניסו להימלט מהמהומה, אך למזלנו הגדול היו כבולות ברגליהן הקדמיות, כאמור. ניסינו לצופפן ככל האפשר, אך ללא הצלחה. השעטות והמהומה נמשכו עד שאחרונות הפרות של הרועים־הפרחחים שעטו ועברו את המרעה שלנו. רגעים של אימה עברו עלינו ועל הפרות שנמסרו לאחריותנו.

לאחר שהפרות החופשיות עברו את מתחם שטח המרעה שלנו, השתרר שקט, כמו אחרי פוגרום. חשבנו שבכך תסתיים השתוללותם, אולם הפרחחים, מעודדים מחולשתנו, המשיכו לנבל את פיהם בגסות וללא רסן, ואף המטירו לעברנו אבנים, וגם בכך לא הסתיימה הפרשה, היתה זו רק המנה הראשונה, ואת העיקרית ספגנו אחר הצהריים.

לאחר שהשבענו את רעבוננו בארוחת צהריים, שכבנו להתרענן מתחת לעץ מוצל. החום הכביד, הפרות רבצו במרעה, מעלות גירה. שרר שקט מעיק. לפתע הפרו צווחות הרועים את השקט. הם פתחו בריצה מטורפת לעברנו, שהטילה עלינו אימה והחרידה את האוויר משלוותו. זינקנו ממקומנו, מבוהלות עד אימה, ברכי החלו לרעוד — לקראתנו צעדה חבורת הבריונים מצוידת במקלות. הם החלו לחבוט בפרות שלנו, שרבצו בשלווה במרעה וגעו מכאב. הם התירו את החבלים מרגליהן, והפרות החלו להשתולל ולשעוט בריצה מטורפת לכל הכיוונים. היינו חסרות אונים מול חבורת הבריונים, ולא היה לאל ידינו לעצור את בריחת הפרות שלנו לכל עבר.

לאחר שהבריונים כילו את זעמם בפרות, צעדו לעברנו מזרי אימה, ממטירים גידופים וקללות, עיניהם רושפות שנאה ומקלותיהם מונפים מעל ראשינו, "אתן לא נראות כמו בנות כפר, אתן גברות מהעיר, ואולי אפילו יהודיות, מלוכלכות ומפונקות". חוצפתם כלפינו גאתה מרגע לרגע, הם לא הסתפקו בניבולי פה, אלא החלו להכות בנו, חבטו במקלותיהם, בעטו בנו וסטרו על פנינו. פתאום לא ראיתי את דינה, רק גופות נאבקים על המרעה, ידיים ורגליים התפתלו ואי אפשר היה להבחין למי הן שייכות.

"דינה, דינה, דינה", צרחתי ונתקפתי בסחרחורת, ומי יודע איך כל זה היה מסתיים לולא איכר שנסע בעגלתו עמוסת החציר, וראה את המתרחש. כהרף עין הסיט את העגלה לעברנו, הניף את השוט על ימין ועל שמאל מעל ראשי הבריונים, ובסיוען של קללות עסיסיות הדף אותם מעלינו.

עמדנו מול מצילנו האיכר, שרוטות, חבולות, זבות דם, כואבות ומושפלות. דינה נשמה בכבדות, ממרחק קצר יכולתי לשמוע את הלמות לבה. הבריונים שהתנפלו עליה הסירו מעל ראשה את המטפחת שאימא נתנה לה כשנפרדנו ממנה, והחלו כורכים אותה סביב צווארה.

האיכר הופיע ממש ברגע הנכון. הוא ירד מהעגלה, ניסה להרגיע אותנו, עזר לנו לקבץ את הפרות ויעץ לנו לחזור עם העדר הביתה. מפוחדות, שמענו לעצתו. הלכנו אחרי הפרות, דואבות וכואבות. היתה זו השפלה מלווה בתחושת אין אונים. כל כך השתדלנו, כל כך התאמצנו, כל כך עבדנו קשה, והנה באו הבריונים גסי הרוח ומוגי הלב והתקיפו שתי ילדות חסרות הגנה. המטפחת המצוירת בפרחי דגניות, שאימא נתנה לדינה כשברחה מהגטו, היתה כרוכה עדיין סביב צווארה, מוכתמת בדם.

בדרכנו לעבר הכפר נשמטה המטפחת מצווארה של דינה ונפלה על האדמה, אחת הפרות העצבניות אספה אותה בלשונה, ובלעה אותה. הכול התרחש כל כך מהר. המטפחת שימשה לדינה קמיע, היא היתה יקרה לה כמזכרת, וכשנוכחה לדעת שאיבדה אותה לתמיד, חנקו דמעות את גרונה. היא ניסתה להתאפק ולהסתירן, אבל הצער היה חזק ממנה, הדמעות זלגו על לחייה מעצמן, ושטפו את פניה השרוטות. שתינו הלכנו אחרי הפרות, בוכות בכי חרישי, רוצות שאיש לא יראה, שאיש לא ירחם, שאיש לא יראה אותנו בחולשתנו.

לפני כניסתנו לחצר המשק הבחין בנו יאן וארשת חמורה נסתמנה על פניו. הוא הקביל את פנינו בפישוק רגליים אדנותי, כשידיו על מותניו וכולו אדום מכעס. לרגע חשבתי שאנו צפויות לפוגרום נוסף, אולם יאן, יותר משזעם עלינו — זעם על הבריונים הגסים. "אני אראה להם, בני כלבה, רתח בחרי אף, הם ירגישו את נחת זרועי". נטל שוט, עלה על גב הסוס ודהר אל המרעה.

בינתיים השקינו את הפרות במים, כינסנו אותן לרפת, והן נרגעו. אלינה הטובה והעדינה ניקתה את פצעינו, ניגבה את פנינו במים וניסתה לנחם, לעודד.

בימים שלאחר התקרית האלימה נמנעו הרועים להסתכל לעברנו. אנחנו היינו שרויות בפחד. היינו מעדיפות כל עבודה בחצר המשק ובלבד שלא להוציא את הפרות למרעה, סמוך לבריונים, אבל הנער שרעה את הפרות אצל יאן עד לבואנו, לא חזר. נאלצנו, על כן, להמשיך לרעות את הפרות.

הקיץ היה בעיצומו. היתה זו העונה הבוערת בחקלאות, שבזכותה קיבלנו קורת גג ומזון. הקיץ גם פתר לנו בעיות של ביגוד והנעלה. במשך הזמן התקינה לי אלינה שמלה מאחת השמלות הישנות שלה, וגם דינה קיבלה שמלה. אף שעבדנו קשה, בייחוד דינה, רצינו להישאר אצל האיכרים. החזרה אל הבלתי נודע, הנדודים, הרעב, הקור, הצמא, הסכנות וחוסר הוודאות — נראו קשים מנשוא. דינה היתה מפוכחת, כתמיד, ולפעמים הזכירה לי שבחורף לא יצטרכו אותנו, כשהעבודה מועטה, איש לא ירצה לתת לנו לחם חסד.

העבודה היתה אינטנסיבית מאוד, קציר ואיסוף של גידולים חקלאיים. יאן נהג לנסוע פעם בשבוע לעיר הקרובה, מינסק מזוביצקי, למכור את תוצרתו החקלאית ולקנות דברים נחוצים לבית, למשק. לפני בוא הימים הקרים היו האיכרים אוספים לגורן ולמרתף את התוצרת החקלאית כדי לאחסנה שם.

יאן העדיף שדינה תישאר במשק ותעבוד לצדו בכל העבודות הקשות, שבדרך כלל בוצעו על ידי גברים, ואשר הצריכו כוח גופני רב. עלי הוטל לצאת לבד עם הפרות למרעה. בערוב היום היינו סחוטות מהעבודה, אוכלות פת ערבית, נופלות על מקום השינה שלנו ליד התנור, ונרדמות כמו בולי עץ.

יום אחד הגעתי למרעה עם הפרות ורציתי לקשור את רגליהן הקדמיות, אבל לא הצלחתי, אם בגלל העייפות המתמשכת מאז שנאלצתי לרעות את הפרות לבד, או בגלל עצבנותן של הפרות, ואולי בגלל כל הסיבות גם יחד. מכל מקום, הנחתי את הפרות לרעות כשהן חופשיות ורגליהן משוחררות מחבלי קשירה.

בזמן שליחכו בהנאה את העשב הרך בטללי הבוקר, התמקמתי מתחת לעץ ושמרתי עליהן. באופן בלתי צפוי שמעתי שעטת סוסים מלווה בצווחות פרא, שפילחו, כמו בסכין חדה, את שלוות הבוקר, והקימו אותי על רגלי. נראה שנרדמתי מעייפות, וכשפקחתי את עיני בבעתה, ראיתי את הבריונים שהתקיפו בעבר את דינה ואותי, רכובים על סוסיהם משתוללים

באין מפריע בתוך עדר הפרות שלי. הם נופפו בשוטים מעל ראשיהן כדי להפחידן. נתקפתי חלחלה, "מה אעשה?" חשבתי. הפרות אצו מבוהלות ללא כיוון, והתפזרו לכל עבר, כשעיניהן מבועתות מפחד ויוצאות מחוריהן. הן געו־התחננו על נפשן, הרימו זנבותיהן ונסו לכל רוח. שתיים מהן שעטו לעבר שדה החיטה הבשל. זינקתי אחריהן, אבל הן נעלמו מעיני בים השיבולים, שהיה גבוה ממני, ואני טבעתי בו אבודה.

ניסיתי לפלס את דרכי בינות לגבעולי החיטה הלחים עדיין מטללי הלילה, אבל הם חבטו בגופי ואספו אותי עמוק אל קרבם. אזרתי את שארית כוחותי כדי לנתב את דרכי למילוט מפני הים הזהוב, אבל גדודי השיבולים, כמו גלים סוערים, חבטו בי על כל צעד שעשיתי. השיבולים עקצו את פני, דקרו את עיני, הסתבכו בין רגלי ונכרכו סביב ידי. ככל שהתאמצתי להשתחרר, נשארתי תקועה בעומק הקמה.

לאחר מאבק איתנים מצאתי עצמי, סוף־סוף, בפאתי שדה תפוחי האדמה. את הפרות שלי ראיתי מרחוק במנוסתן. רדפתי אחריהן בשארית כוחותי, כשמרחק רב מפריד ביני לבינן, עד שנחבטתי באבן נגף והשתטחתי על האדמה, הספקתי להרגיש צריבה חזקה ואחריה לא חשתי בדבר. העילפון, המר והמתוק גם יחד, היה רק פסק־זמן.

כאשר התעוררתי מעלפוני, מצאתי עצמי שרוטה, חבולה, רטובה, ושמלתי קרועה. את הפרות לא ראיתי. ישבתי על האדמה רועדת, נאנקת ובוכייה בכי תמרורים. הייתי המומה, לא הייתי מסוגלת לחשוב, ואדישות השתלטה עלי. עבר זמן עד שחזרתי אל עצמי ואל המציאות העגומה — נותרתי רועה ללא עדר, ובקרוב גם לא יהיה לי גג מעל ראשי. בכבדות הרמתי את מקלי, וראיתי עצמי פוסעת לכיוון הכפר, ללא הפרות, אחוזת פחד כשלבי מנבא לי רעות.

דינה ראתה אותי ראשונה והבינה הכול, לפני שפרצתי שוב בבכי. "עכשיו לבטח יאן יסלק אותנו, כמו כלבים, הסברים לא יעזרו ולא תהיה סליחה, אני יודעת", אמרה דינה ביובש. פסק הדין האכזרי של דינה רק הגביר את פרץ דמעותי. ידעתי שהיא צודקת, ואני הרגשתי שאשמה כבדה רובצת עליי, אבל דינה התקרבה אלי, ובנגבה את דמעותי בקצה שמלתה אמרה: "אל תבכי, בשיה, נמצא מקום אחר, אולי טוב מזה, שלא יעבידו אותנו עד כלות הכוחות. ממילא יאן התכוון לשלח אותנו מכאן בקרוב, ואולי עשה במתכוון כשהשאיר אותי לעבוד במשק ואותך שלח לבד עם הפרות, כאשר

ידע מה עלולים לעולל הרועים הבריונים, ששש...ששש...הוא מתקרב זעוף אלינו".

"בשיה", פנה אלי יאן, "מה את עושה כאן? איפה הפרות?" צרח.

כשבראשי מכים המון פטישים וכולי רועדת, סיפרתי ליאן בקול חנוק מדמעות על התקפת הרועים ועל הפרות שהתפזרו לכל עבר. "בני בליעל", צרח, "ואתן, מארש מכאן, ומהר". קפץ על סוסו ונעלם. דינה שמרה על איפוק וקור־רוח.

נכנסנו לבית להיפרד מאלינה. מצאנו אותה עומדת ליד החלון, המומה. היא ליטפה את ראשי ללא אומר. למרות היותה חלושה, החלה לאסוף בזריזות פרטי לבוש; שני סוודרים ישנים, צעיף חם ואת שתי השמלות שהתקינה לנו במו ידיה. גם אמתחת מזון מילאה ביד רחבה והושיטה לדינה. כשנפרדנו ממנה, זלגו דמעות מעיניה, וכמובן, מעינינו; מכיוון שהיתה חולנית ועדינה, היתה אלינה רגישה לסבל הזולת. היא חיבבה אותנו והעריכה את עבודתה וחריצותה של דינה, שעבדה בנאמנות מהבוקר עד הערב, היא היתה מודעת לעובדה שגם אני עשיתי כמיטב יכולתי להרוויח את לחמי ביושר. הגירוש היה מהיר, וכך גם הפרידה.

שוב יצאנו לדרך.

★★★

זמן רב הלכנו בלי להוציא הגה. תחושת הצמא, שמזמן שכחתי את טיבה, החלה להציק. השמש להטה, למרות הסתיו המתקרב. דינה סובבה את ראשה לעברי, אמרה שאני נראית נורא, והציעה שננוח מתחת לעץ ונאכל משהו מהצידה. הייתי עייפה ונשמתי בכבדות, אבל יותר מכל כמהתי למים והצעתי לחפש מים בסביבה, אבל דינה, שלא התאוששה עדיין מ״הגירוש מגן העדן״, הטיחה לעברי, ״את שוב מתחילה עם הפינוקים שלך? אני לא אימא שלך, רק אחותך, וחבל שלקחתי אותך מהגטו לנדודים האלה, את מקלקלת הכול, כל כך קטנה ועושה צרות כל כך גדולות״. היא סובבה את גבה אלי, ואני ראיתי שהיא עומדת לפרוץ בבכי.

לפתע הזדקפה וקראה בהתרגשות, ״אני רואה סבך שיחים בקרבתנו, אולי נובעים שם מים״. היא רצה לכיוון השיחים ואני בעקבותיה, ואכן נמצא שם מעיין של מים זכים וצלולים. רכנתי על שפת המעיין וגמעתי את המים החיים בתשוקה רבה, עד שקול שעטת סוסים גרם לי להפסיק. דינה עוד היתה רכונה, שותה בצימאון ממי המעיין. נגעתי בה, ושתינו קפצנו אל סבך השיחים. ישבנו מפוחדות עד שקול שעטות הסוס התרחק. בינתיים מצאנו תותי בר וקטפנו מהם מלוא חופניים. הם היו מתוקים ונימוחו בפה. טעמם היה כטעם גן עדן. המקום היה נווה מדבר בזעיר אנפין, מקום שרק אלהים מסוגל לברוא ולגלותו לנו בנס, בדיוק בזמן הנכון.

שכבתי ללא ניע בעיניים עצומות, ורציתי להישאר ליד המעיין וליד תותי הבר שמסביב, עוד ועוד. הזיותי נופצו באחת. הרגשתי משיכה בכתפי.

״מה את חולמת עכשיו, בשיה? קחי את עצמך בידיים והלאה לדרך. עלינו להגיע למקום יישוב טרם חשיכה״.

״דינה״, מלמלתי, ״אולי כדאי שנחזור לגטו, אני כל כך מתגעגעת לאימא״.

״אבל בשיה, בגטו אין מה לאכול, מתים מרעב ומטיפוס, אינך זוכרת מה שרניה סיפרה לנו כשביקרה אותנו אצל יאן? אפילו אבא של לייזורעק, שלייזורעק הוא בנו יחידו, התחנן בפני רניה שתמלט אותו אל מחוץ לגטו, ואת רוצה לחזור לשם?!״

״אבל ליד אימא איש לא ירביץ לנו, איש לא יתנכל לנו, ולא נתגלגל ממקום למקום״.

"בשיה", שמעתי את קולה של דינה מתרכך, "גם אני מתגעגעת מאוד לאימא, אולי בכל זאת זה רעיון טוב לחזור לגטו על־מנת לראות את אימא, ואולי גם נצליח להביא הביתה קצת מזון, כמו שרניה עשתה".

הרמתי את עיני כלפי דינה, שתמיד נהגה בפיכחון ובתבונה, והנה היא רק ילדה, כמוני, ושתינו מתגעגעות נואשות לאימא שלנו.

"בינתיים אנו זקוקות לקורת גג ללילה, בואי נזוז", אמרה דינה והקימה אותי על רגלי.

צעדנו בשביל המתמשך, כשאנחנו מאוששות מן הרעיון לראות בקרוב את אימא.

בתחנת הרכבת של מינסק מזוביצקי היה דוחק רב וערב־רב של אנשים, ביניהם הרבה חיילים גרמניים, רעש והמולה. מזוודות, שקים וחבילות נראו בכל מקום. היו אנשים שהתרוצצו כמו אחוזי תזזית, והיו שנמנמו בזמן ההמתנה עד בוא הרכבת.

הרכבת שלנו לוורשה היתה אמורה לצאת לפנות ערב. בינתיים מצאנו פינה לנוח. בכפרים שעברנו בדרכנו מז׳קוב עד למינסק מזוביצקי הצלחנו לאסוף קצת מזון כדי להביא לבית בגטו. כל אחת מאיתנו החזיקה כחצי כיכר לחם, קצת שינקה מעושנת ושפעק. המזון היה עטוף בסמרטוטים, על־מנת שלא למשוך תשומת לב.

התעוררתי לקולות רעש שהלכו וגברו מרגע לרגע. צפירות, שריקות, אנשים נחפזו לאסוף את חפציהם ומיהרו לרוץ לרכבות. הערתי את דינה שנמנמה, היא הביטה בשעון הגדול של תחנת הרכבת ואמרה, "עוד מעט נוסעים, בואי בשיה, נלך לחדר השירותים".

שם, במקום הקטן והמטונף, לחשה לי דינה את ההוראות האחרונות לדרך. ככל שנמעיט בדיבורים — כך ייטב, אבל במקרה שמישהו יפתח בשיחה עמנו וישאל מאין ולאן אנחנו נוסעות, עלי לזכור שאנחנו חוזרות לוורשה לאחר שבילינו את הקיץ בכפר, אצל הדוד שלנו. דינה הזהירה אותי שאסור לי לשכוח זאת, ושאסור לי להתבלבל. במקרה שיתעורר אצלי ספק כלשהו, עדיפה שתיקה על פליטת פה העלולה להסגיר, חלילה, את מוצאנו.

"עכשיו בואי לרכבת", אמרה, "הרציף לוורשה מלא באנשים".

אנשים נדחקו אל פתחי הרכבת. היינו בין האחרונים לעלות על המפלצת השחורה. נשמע צפצוף משרוקית, צפירה, והרכבת החלה לנוע. היה צפוף

ומחניק, אבל כל אלה היו בעיני כאין וכאפס לעומת השמחה על כך שאראה ואחוש את אימא, סבתא וברוניה. מובן שדבר לא היה ודאי בימים ההם, אבל הייתי ילדה תמימה והאמנתי שנצליח במשימתנו.

דינה ואני ישבנו חבוקות על רצפת הקרון. בהדרגה פחתה הצפיפות, ואפילו גיליתי מקום ישיבה אחד. דינה התיישבה על המקום הפנוי ואני על ברכיה. אבל האשה שישבה סמוך אלינו זזה מעט, ונתפנה מקום לכולנו. התבוננתי מבעד לחלון. גושי יערות שחורים התקרבו והתרחקו כשצמרותיהם צבועות בזוהר קרני השמש האחרונות לפני השקיעה. בשדות החיטה נערמו אלומות שיבולים לייבוש. בתים התקרבו ונעלמו, והרכבת שעטה קדימה. השתדלתי שלא להביט באנשים שישבו מסביב, על אף שמבטי זקנות סקרניות ננעצו בנו מדי פעם.

״איך זה ששתי בנות קטנות נוסעות לבד״, שמעתי אשה אחת לוחשת לשכנתה.

״מי יודע, אולי הן יתומות, הרי במלחמה אנחנו״.

״ואולי הן...״ כיסתה את פיה בידה ולחשה לה דבר מה באוזן.

״ששש. יצאת מדעתך?״ התרעמה, ״האינך רואה שבהירות־שיער וכחולות־עין הן? מלבד זה, הן מאוד נחמדות, ולא נראות עלובות כמו ההם. ועכשיו תתפללי לאלוהים שיסלח לך״.

השתוקקתי לסובב את פני אל הרכלניות ולהיישיר מבט אל תוך עיניהן הרעות ולִבָּן הגס, אבל במקום זאת עשיתי עצמי אטומה למתרחש בסביבתי הקרובה, ומיקדתי את סקרנותי בנוף שהלך והחשיך. שכנתנו לספסל הוציאה תפוח עץ מסלה והושיטה לי, ״איכלי, ילדה, זה תפוח טעים ומתוק״. העפתי מבט לעברה של דינה ולקחתי את התפוח בתודה. שאלתי את הגברת אם יש ברשותה סכין, והיא הוציאה סכין מתיקה. חציתי את התפוח לשניים, ונתתי לדינה חצי תפוח. ניגבתי את הסכין והחזרתי אותה לגברת. חיכיתי לראות אם דינה תצטלב לפני אכילת התפוח, אבל היא נגסה בו בלי שהצטלבה, ואני עשיתי כמוה.

״מאיפה אתן?״ שאלה השכנה לספסל.

״מוורשה״, ענינו.

״ומאיפה אתן באות?״

״מז׳קוב״.

״מז׳קוב?״

"יש לנו דוד בז'קוב, היינו אצלו בחופשת הקיץ. ועכשיו אנחנו חוזרות הביתה". דינה דיברה בחופשיות ובנחת.

"אתן נוסעות לבד?" תהתה השכנה שלנו.

"כן, אני כבר בכיתה החמישית, הדוד שלנו ליווה אותנו לרכבת, ובתחנה בוורשה תחכה לנו אימא".

"את ילדה נבונה ואמיצה", ציינה הגברת וליטפה את ראשה של דינה. הדרך נתמשכה ואיכשהו, אולי מתוך שעמום, התחבבנו על הגברות הזקנות שבקרון. אחת הנשים הציעה שנשיר משהו, או נדקלם, ודינה עודדה אותי שאדקלם את שיר "הקטר" של טובים. לפני המלחמה ולפני שגורשנו לגטו, כשאחיותי למדו את השיר בבית הספר, הן היו משננות אותו בבית בקול רם, וכך נקלט השיר הזה בזיכרוני.

קמתי ממקום מושבי, ובמחווה תיאטרלית קדתי לפני כולם ודקלמתי, עד היום אני זוכרת את עצמי מדקלמת בבטחה:

"לפתע — שריקה, לפתע צפצוף, אדי הקיטור מתניעים בעוצמה.
ראשית כמו צב כבד גוף הקטר זע על פסי המסילה
אחריו קרונות עמוסי סחורה סובב לו, סובב לו גלגל ובוכנה,
סובב ובקצב יותר ומהר, לגמוע מרחק ולא לאחר".

וכך הלאה. בסיום הדקלום מחאו לי כפיים והריעו לי "בראוו". לאות תודה כיבדה אותי "חבורת הקרון" בדברי מתיקה, שאותם אספתי מלוא החופן, ושכנתי לספסל דאגה לעטוף לי אותם בנייר.

התקרבנו לוורשה. האנשים עסקו באיסוף מיטלטליהם ובהכנות ליציאה. הרכבת עצרה. היה חשוך בחוץ, מעונן, אביך ועצוב. לרגע עמדנו דינה ואני על רציף תחנת הרכבת של ורשה, אוחזות בחוזקה את אוצר המזון העטוף בסמרטוטים. דינה תחבה את צרור המזון אל מתחת לשמלתה והורתה לי לעשות כמוה.

התקרבנו לנקודת הביקורת של מורנוב, אשר הובילה לגטו. עמדו שם שני זקיפים שעסקו בבדיקת ניירותיהם של היוצאים מן הגטו והנכנסים אליו. דינה לחשה לי: "עשי עצמך שובבה ועליזה, אל תביטי לאחור ולא לצדדים, עשי בדיוק כמוני, אל תפחדי והיי אמיצה". לבי החל להלום בחוזקה ככל שהתקרבנו אל נקודת הביקורת. דינה החליטה שנשחק את הילדות השובבות עד הסוף. בריצה מלווה בצחוק התקרבנו אל מעבר הגטו.

"האלט, לאן זה?" צעק אחד הזקיפים, שהרים את מבטו מהניירות שבדק.

"לשם", ענתה דינה מתנשפת.

"בשביל מה, שם נמצא הגטו של היהודים". עוד זה מדבר, ודינה זינקה לעברי בפראות, נגעה בכתפי וצעקה בקול: "תפסי אותי", ובריצה מטורפת נבלעה בשער, בחושך. זינקתי אחריה כשאני משיבה לה בצעקה:

"אני אתפוס אותך, אתפוס אותך".

הכול התרחש במהירות מסחררת, ושני הזקיפים נותרו מאחורינו, עסוקים בבדיקת ניירות המעבר. המשכנו לרוץ בתוככי רחובות הגטו הריקים מאדם, עד שדינה עצרה.

"שקט של בית קברות", אמרה, "אנחנו בעולם אחר לגמרי".

הבחנתי בבירור בשינוי שחל בפניה, איך הרצינו כפני מבוגר ולבשו קדרות.

"הסתכלי סביב, בשיה, מעט אורות קלושים, שקט מעיק, ודלות זועקת מכל פינה". אמרה.

האנשים הספורים שראינו ברחובות היו כפופים ודמו לרוחות רפאים עטופות בבלויי סחבות. שברון ומוות זעקו באלם מכל עבר.

עמדנו לפני שער החצר של הבניין שבו גרנו. "זה הבית", אמרה דינה. ניצבנו שם, נפעמות מהתרגשות, כמו הכינו שורשים באספלט הקר. לפתע, הדפנו ביחד את השער ובריצה עברנו ביעף את החצר הריקה, נכנסנו לחדר המדרגות, עלינו בדילוגים ודפקנו בדלת. מישהו בלתי מזוהה פתח לנו אותה, כמו רוח סערה חצינו את החדר האפל, וכבר היינו ליד דלת הדירה שלנו.

נשמנו בכבדות, דינה אחזה בידי חזק. לבה, כמו לבי, פעם כמו קטר. היה חושך ושקט מעיק, רק תקתוק השעון הישן נשמע מאחורי הדלת. נקשנו קלות, איש לא ענה. לחצנו על הידית והדלת נפתחה. נכנסנו על בהונות רגלינו בחרדת קודש. עמדנו דוממות באפלולית החדר. מאחת הפינות שמענו גניחה, זינקנו לכיוון הקול. סבתא שכבה במיטה, מתפתלת מכאבים. דינה בירכה אותה ונגעה בה קלות, וסבתא השמיעה זעקת שמחה וביד רועדת תחבה בידה של דינה נר וגפרורים. דינה הדליקה את הנר, ואני

התנפלתי על סבתא בחיבוקים ובנשיקות. ליטפתי את פניה כדי להיווכח שאכן זו סבתא שלי, סבתא האוהבת והמפנקת.

בכינו וצחקנו לסירוגין, התחבקנו והתלטפנו שוב ושוב, רעדתי מהתרגשות. נשארנו חבוקות עד אשר כבה הנר. דינה הדליקה עששית. הבטנו בחדר, רהיטים מועטים נותרו, רק הנחוץ וההכרחי ביותר. עם זאת היה נקי ומסודר — נגיעת ידה החרוצה של אימא הורגשה בכל.

התברר שבמשך הזמן השתמשה אימא לחימום החדר ברהיטים שלא היו חיוניים. המזנון לא היה נחוץ, שכן היא מכרה את מערכות האוכל כדי להחיות את הנשמה, הארונות נותרו ריקים מבגד, וגם בהם לא היה צורך עוד.

"איפה אימא?" שאלתי את סבתא.

"עוד מעט תחזור מהעבודה", ענתה.

"וברוניה?"

"היא מצטרפת לאימא לעבודה, והן חוזרות גם יחד. ברוניה היתה חולה מאוד, אבל עכשיו היא מתאוששת ומחלימה לאט. בעבודה יש לאימא אפשרות לתת לברוניה מעט אוכל שתתחזק".

אימא וברוניה היו צריכות להגיע בכל רגע. דינה ואני החלטנו להפתיע אותן. התחבאנו מתחת לשולחן, וכשאימא תעמוד לידו, נזנק מתחתיו בהפתעה, החלטנו.

ישבנו מתחת לשולחן חבוקות, כהרגלנו בגורן, ממתינות בקוצר־רוח לאימא ולברוניה. ראשי הסתובב סחור־סחור, תמונות מגובבות זו בזו התחלפו במהירות הבזק. בריחה, שעטת סוסים, צמא, תותי בר אדומים, תחנת רכבת סואנת. אני רוצה להגיע לרכבת ואיני יכולה, את דרכי חוסם המון אדם מכורבל ועמוס מיטלטלין. אני מיטלטלת בידי ההמון, רעש, צפירות וצעקות, יש לי תחושה שמרימים אותי, מנשקים אותי ומלטפים בחום, וזה כל כך מוזר. אני לא מבינה מה קורה. עוד טלטלה ועוד אחת, בקושי פקחתי את עיני.

"אימא!"

לא ידעתי אם זה המשך החלום או שזו מציאות. אימא שלי מחזיקה אותי בזרועותיה, מנשקת ומלטפת אותי, הפנים שלי רטובות מדמעותיה,

אני מרגישה את חום גופה ושומעת את צליל קולה, ״ילדה שלי, בשינקה שלי, פינוקית שלי״.

כרכתי בהיסוס את ידי סביב צווארה, וכשהרגשתי שהיא אמיתית, שאכן זו אימא שלי, נאחזתי בה חזק־חזק, ולא רציתי להתנתק ממנה לעולם. הייתי עייפה וכל כך כבדה. ממרחקים שמעתי את קולה שוב ושוב, ״פינוקית שלי, ילדתי הקטנה. הילדה שלי נרדמה בבגדים המלוכלכים ובנעליים קרועות, בואי ואפשיט אותך, ילדונת שלי קטנה״. גופי היה כל כך כבד, אבל הספקתי לשמוע אותה אומרת ״אלביש לך את כתונת הלילה הוורודה שלי ממשי, שכל כך אהבת, את זוכרת, בשינקה שלי?״ כשעיני עצומות וראשי כבד עלי מלמלתי, ״כן ממוש, אני זוכרת את כתונת המשי הוורודה״.

הרגשתי איך אמי מלבישה לי את הכתונת, ונעימות פשטה בכל גופי כשהרגשתי את מגע ידיה על גופי ואת ליטופיה. היא לא פסקה למלמל, ״ילדונת שלי, בשינקה שלי, מי יודע מה עבר עליך בלי אימא, פינוקית שלי, הלילה תישני בשקט ליד אימא שלך״.

כשידי כרוכות סביב צוואר אמי, נרדמתי מאושרת.

למחרת, כשהתעוררתי, אימא כבר לא היתה בבית, יכולתי רק להתרפק על חום גופה, שהשתמר מתחת לשמיכת הפוך שחלקנו שתינו באותו הלילה. דינה וברוניה היו כבר לבושות ומסורקות, וסבתא, נשענת על כריות, שתתה כוס תה. על הכיסא, ליד המיטה, היתה מונחת שמלת הקטיפה הירוקה שלי, שמלה מהזמנים שבהם הכול היה שונה. אימא גם מצאה עבורי זוג נעליים תקין שהיה שייך לברוניה, גרביים נקיים שלמים ולבנים נקיים וצחורים.

חטפתי את השמלה מהכיסא וליטפתי אותה, הקטיפה היתה כה רכה, כה נעימה, מריחה מניקיון של אימא. בפינת המטבח ראיתי קערה שעלו ממנה אדים, משמע יש בה מים חמים. הבנתי שעלי להתרחץ בטרם אלבש את הבגדים הנקיים והיפים שאימא הכינה לי. דינה עזרה לי להתרחץ, ואני הרגשתי כמו חדשה, לבד משערי שהיה עדיין מלוכלך.

״את הראש אימא תחפוף לך כשתחזור מעבודה, כך היא אמרה למסור לך״, אמרה דינה.

זכרתי את טקסי חפיפות הראש של אימא, שלאחריהן היא היתה עוטפת את כולי במגבת גדולה, משכיבה אותי על המיטה ומנגבת באהבה, בהמון אהבה.

שמלת הקטיפה הירוקה שלי התקצרה מעט, או שמא גבהתי. מכל מקום, היה די והותר בד במכפלת כדי להאריך אותה, והיא תשמש אותי עוד הרבה זמן.

ברוניה, דינה ואני אכלנו ארוחת בוקר. דינה שמה על הלחם פרוסות דקות של שינקה, ואת התה לגמנו עם קוביית שוקולד שקיבלתי ברכבת כתודה על הדקלום שדיקלמתי.

התבוננתי בברוניה, היא היתה חיוורת ושתקנית, ואף שישבתי קרוב לידה, לא הביטה בי, והיתה מאוד מרוחקת, כמו חיה בבועה של עצמה. שאלתי את דינה על חופן הממתקים שהבאנו, רציתי לשמח בהם את ברוניה, אבל דינה אמרה לי שאימא החביאה אותם כדי שברוניה תקבל בכל יום ממתק, ולא תאכל הכול בבת אחת.

לקראת הצהריים הלכנו שלושתנו למטבח שבו עבדה אימא. המראות ברחובות הגטו היו מחרידים, בדיוק כמו שסיפרה לנו רניה. הרבה ילדים עזובים לנפשם התגלגלו ברחובות. היו ביניהם כאלה שפשוט ישבו בפנים קפואות, אדישות, היו ששכבו על האספלט, כי תש כוחם כליל והיו בתרדמה שגאלה אותם מייסורי רעב וחולי. היו ילדים שנותר בהם זיק של חיים ורצון לשרוד, אבל כל שהיה ביכולתם לעשות זה להושיט יד לעזרה, לנדבה.

מה שהמחיש את העובדה שהחיים בגטו אוזלים וכלים היו העגלות העמוסות בגוויות עירומות, גוויות שכל מה שנותר עליהן היה עור ועצמות, והובלו לאור היום לקבורת אחים.

ברוניה פסעה לידינו, שקטה ודוממת, כמי שרגילה לראות את הזוועות.

הגענו למטבח שבו עבדה אימא, ברחוב לובצקי. בית האוכל היה נקי, מסודר, מכובד, ועמד בניגוד לעוני המשווע שזעק ברחובות הגטו. אימא היתה עסוקה, אבל התפנתה לרגע, ואני רצתי לקראתה, חיבקתי את גופה הצנום ונצמדתי אליה, לא רציתי להתנתק ממנה. היא הושיבה אותנו ליד שולחן ארוך, יחד עם שאר הילדים. כל ילד קיבל צלחת מרק ופרוסת לחם. אכלתי בתיאבון את המנה שלי והתבוננתי בברוניה. היא אכלה את המרק בשקט, בעצבות, כמו רובוט, כאילו לא היתה ילדה, והרי בסך הכול היתה בת שמונה. דווקא בה, שהיה לה חוש הומור דק וחריף, ושגרמה לכולם להתגלגל מצחוק, לא נותרה שמחת חיים.

המזון שדינה ואני הצלחנו להביא, והמעט שאימא קיבלה עבור עבודתה,

אפשרו למשפחה להתאושש לימים אחדים. דווקא לסבתא, למרות היותה מרותקת למיטה, היה רצון חיים עצום. היא דיברה על המצב בפיכחון, התעניינה בסובב אותה, ולא איבדה את אמונתה בימים טובים יותר.

התכופפתי להרים מן הרצפה פרוסת לחם שנפלה מהשולחן, גם דינה התכופפה, ומבטינו הצטלבו. ראיתי בעיניה את ההחלטה לנוס אל המרחבים הירוקים, את ההחלטה שלא להיות לכודים במקום שיש בו רק ניוון ומוות. אם רצינו לבחור בחיים, היה עלינו לברוח. גם אימא האיצה בנו שנלך, אבל היא עצמה בחרה להישאר.

★★★

דינה ואני התעוררנו מוקדם. סבתא כבר היתה ערה, וכן גם אימא. לבשתי את שמלת הקטיפה הירוקה שכה אהבתי. הערנו את ברוניה כדי להיפרד ממנה. הפרידה היתה חטופה וכואבת. סבתא אימצה אותי אל לבה בחוזקה, ובקושי התנתקתי ממנה. היא אמרה שייתכן שלא נתראה עוד לעולם. קשה היה לי לתפוס אז את משמעות דבריה.

האוויר היה חריף וקר, הרגשנו היטב את צינת הבוקר, צינה של סתיו. שלושתנו הלכנו ברחובות הגטו השוממים עדיין מאדם. אימא הלכה באמצע, דינה ואני משני צדיה, מחבקות את גופה החמים, הכחוש. הבניינים הגדולים, הגבוהים והאפורים היו מכוערים ונראו כמו מפלצות מאיימות, החוסמות בבטון ובברזל את מעבר קרני השמש בזריחתן, כך שבצד המזרחי של המדרכה היה אפל וקר, ואילו במדרכה המערבית האירה השמש וחיממה מעט.

אימא הובילה אותנו אל המדרכה המערבית. היה זה טיול הפרידה מאימא, היא ליוותה אותנו לבריחה מהגטו. נצמדתי אליה בחוזקה, לא רציתי לעזוב אותה.

בקצה המדרכה עצרנו, דינה החליטה שמשם והלאה עלינו ללכת לבד, בלי אימא. לא היתה ודאות מוחלטת שנצליח לברוח, היה זה סיכון שדינה לקחה בחשבון, אבל מיותר היה לסכן את חייה של אימא בשל בריחתנו.

התאפקתי שלא לפרוץ בבכי, היה חיבוק חזק ומקוטע, נשיקה ועוד נגיעה קלה ביד, בכנף שמלתה של אימא, ולבסוף ידיים מושטות לנפנוף. התבוננתי באימא בטרם הסבתי את ראשי. היא היתה כל כך יפה באותו בוקר, שמלתה הבהירה היתה גדולה מכפי מדותיה הצנומות, שערותיה הזהובות היו סרוקות בקפידה, פניה לבנות כחרסינה עדינה, ומשתי עיניה הכחולות, הגדולות, ניבט חום וצער.

דינה אחזה בידי והתחלנו להתרחק. מדי פעם העפתי מבט לאחור, אימא עדיין עמדה במקום שבו נפרדנו, מול קרני שמש הבוקר, וסביב דמותה הצנומה נוצרה אלומת זוהר, ששיוותה לה מראה של מלאך.

התרחקנו כברת דרך, אבל אימא עדיין עמדה שם, מלווה אותנו במבטה, מנופפת קלות בידה לעברנו, וחיוך דק של כאב על פניה.

התרחקנו עוד, ושוב סובבתי את ראשי, אימא עדיין עמדה שם, צמודה לאספלט המדרכה. הפרחתי לעברה נשיקה.

דינה החישה את צעדיה וגררה אותי אחריה. לפתע עצרה, סובבה את גופה, ושתינו עמדנו, מתבוננות באימא שדמותה קטנה ממרחק, עוד נפנוף ועוד הפרחת נשיקה...עוד נפנוף ועוד נשיקה...

דינה סובבה בחדות את גופה, לפתה את ידי בחוזקה, ושתינו התרחקנו משם בצעדים מהירים. בפינת הרחוב, לפני הפנייה שמאלה, סובבנו שתינו את ראשינו לאחור, ודינה אמרה, "הסתכלי בשיה, אימא עדיין ניצבת שם, מלווה אותנו במבטה, ראי, היא כל כך יפה וזוהרת כמו אלומת אור על רקע דלות הסביבה. הביטי בה, כי יעבור זמן רב מאוד עד שנראה אותה שוב".

משכתי את ידי מידה של דינה, רציתי להתנתק ולרוץ אל אימא, לחבק אותה עוד פעם, לתת לה נשיקה אחרונה, אבל דינה לא שיחררה את ידי ולפתה אותה עד כדי כאב. "בואי", אמרה בתוקף, "צריך למהר, אין זמן, מוכרחים לעבור עכשיו, לפני שיהיה מאוחר".

מאז לא ראיתי עוד את אימא — — — — — — —

★★★

הגענו לחומת הגטו, למקום שלפי המידע שדינה קיבלה היתה בו פרצה, שקשה היה לזהותה מאחר שהיתה סתומה באותן אבנים שמהן היתה בנויה החומה. דינה הבחינה בפרצה בגלל סדק צר, שהיה ריק ממלט. היא הביטה מסביב, וידאה שלא היה איש בסביבה, הוציאה בזריזות את האבן ממקומה, ואמרה לי לעבור בזריזות מבעד לפתח שנוצר, אחר כך עברה היא והחזירה את האבן למקומה.

מיהרנו להתרחק מהמקום. היתה שעת בוקר מוקדמת ואיש לא ראה אותנו.

"בואי מהר", אמרה דינה.

"נרוץ", הצעתי.

"לא, חלילה לנו לרוץ, הריצה עלולה לעורר חשד, נלך מהר בצעדים גדולים, בראש מורם וזקופות, כמו הפולנים".

ניסיתי להדביק את צעדיה של דינה, שהיו גדולים משלי. היא הביטה לעברי ופקדה עלי, "התיישרי, מה את הולכת כפופה כמו בגטו, תזכרי היטב, עכשיו אנחנו שוב פולניות נוצריות, יתומות מאב ומאם, ואת התפילות, אני מקווה, לא שכחת".

זכרתי. הכול זכרתי, חייבת הייתי לזכור.

הגענו לתחנת רכבת שהמתה מאדם כבר בשעת בוקר מוקדמת.

"לאן אנחנו נוסעות?", שאלתי את דינה בלחש.

"למינסק מזוביצקי, ל"דודים שלנו", כמובן, האינך זוכרת?"

"טוב", חשבתי לעצמי, משם אנחנו כבר מכירות את הדרכים".

מינסק מזוביצקי שימשה נקודת המוצא שלנו לנדודים. ירדנו מהרכבת ולפנינו השתרעו מרחבים של שדות ויערות, אוויר של חופש, צח ונקי. עברנו דרך שדה של סלק סוכר. דינה הוציאה סלק אחד, ואני שאלתי איך תנקה אותו, אבל דינה לא התלבטה, היא הוציאה מכיסה שבר זכוכית קטן, ובלא אומר ניערה את האדמה והסירה את הקליפה מהסלק. הסלק הכתום היה מתוק, טעים ומזין. מאחר שהסלק משתמר היטב בחורף, כמו תפוחי אדמה, הוא נועד להאבסת פרות בחורף, בתוספת חציר. "את רואה בשיה", אמרה דינה, "בשדה לעולם לא נמות ברעב, תמיד נמצא משהו, אבל בגטו

הסגור, כשחומה גבוהה מנתקת אותו מהעולם הגדול..." דינה נשתתקה. אכלנו באלם את הסלק המתוק וזכרנו את אימא, את ברוניה ואת סבתא שהיו כלוואות שם, ולא זכו לראות את המרחבים, את החופש.

לפנות ערב הגענו לכפר בשם צגלוב. מצאנו את עצמנו מתדפקות על דלת הבית הראשון שנקרה בדרכנו. לאחר הברכה המקובלת "יהי מבורך יזוס כריסטוס", נתקבלנו בחביבות מסויגת. בעלת הבית לא שאלה אותנו שאלות, היא כיבדה אותנו במרק ובלחם. דינה, כרגיל, הקפידה על תפילה לפני הארוחה, וכמובן, לאחריה. מאחר שהאנשים היו נחמדים כלפינו, ביקשה דינה להישאר עוד כמה ימים ולעבוד בכל עבודה.

בני המשפחה, משפחת פודגנסקי, חששו. לאחר לבטים הסכימו שנישאר ימים אחדים, והציעו להלין אותנו בגורן, סמוך לביתם. תקרת הגורן היתה גבוהה ומוגנת מפני רטיבות, אבל לא כן קירותיו שחוברו מקרשים שלא תמיד תאמו זה את זה, והיו ביניהם סדקים. רוח חזקה נשבה, שמענו היטב את יללותיה, והרגשנו את הקור החודר לעצמותינו. כשהקור היה בלתי נסבל, התחפרנו עמוק בתוך החציר, ששמר על חום גופינו.

לילה אחד מצאנו בתוך החציר אגסי יער, שנהגו לקטוף אותם בוסר ולהטמינם בחציר ששימש כחממה להבשלתם. עשינו לנו חגיגה קטנה ואכלנו אחדים לפני השינה.

לילה אחר התעוררנו לקול דפיקות חזקות. נתקפנו פחד, לא היה באפשרותנו לברוח, מכיוון שבעל הבית נעל את הגורן מבחוץ. הדפיקות הלכו וגברו, ואנחנו התחפרנו עמוק בחציר ככל שיכולנו, עד שבקושי יכולנו לנשום. הדפיקות לא פסקו ופחדנו שעלולים לשבור את קיר הקרשים. יתר על כן, הדפיקות לוו בצעקות רמות ובקללות גסות. גם פודגנסקי התעורר, ויצא לראות על מה הרעש. התברר שהיו אלה שיכורים מכפר סמוך שחיפשו מחסה ללילה. פודגנסקי דיבר איתם בשפתם והסביר להם שאי אפשר להלין אותם בגורן, מכיוון שיש בו כוורות דבורים העלולות לעֲקצם. ההסבר פעל על השיכורים, הם השתכנעו והלכו לדרכם.

אף שהתקרית הסתיימה, לא עצמנו עין אותו הלילה, ודינה ידעה שלמחרת ניאלץ להמשיך לנדוד, לחפש מקום אחר.

השכם בבוקר הגיעה אלינו אשת האיכר, ביקשה שנתקין את בגדינו, נסיר את גבעולי החציר שדבקו בנו, נחליק את שערנו, ולאחר זאת נבוא לביתה לארוחת בוקר.

כשנכנסנו לבית, פשטה חמימות בגופי. התנור בפינה הפיץ חום ובבית היה נעים. האיכרה מיהרה להעמיד לפנינו את ארוחת הבוקר החמה. היא עשתה הכול בזריזות ובמהירות, שלא כתמול שלשום. בירכנו על המזון ודינה הציעה שנאכל מהר. בסיום הארוחה הסבירה לנו האיכרה שהם חוששים מהלשנה ושעלינו לעזוב. היא ציידה אותנו בכיכר לחם ובחתיכת שפעק, ויצאנו לדרך, כשאנחנו עוקפות את הכפר, כדי לא לבלוט בשטח ולא לסכן את המשפחה שהעניקה לנו מסתור לימים אחדים.

הסתיו היה קר והחורף שבעתיים, הקור והרעב הציקו עד לעלפון חושים, וכאילו התחרו ביניהם מי יציק לנו יותר. סוליות הנעליים נשחקו עד דק ובגרביים נפערו חורים גדולים, תוצאה של צעידה לאורך קילומטרים רבים. גם הבגדים התבלו, שכן שימשו לנו גם לכסות לילה, אבל הגרוע מכול היה הגירוד שנגרם לנו מהכינים. בברחי מהגטו לבשתי את שמלת הקטיפה הירוקה שלי, והחוטים הזעירים והרבים, דמויי המוך, שמהם עשוי בד הקטיפה, שימשו מצע רך וחמים לביצי הכינים, והן הלכו ורבו, ומצצו את דמי ללא רחם.

מלחמת ההישרדות היומיומית היתה מתישה ומעייפת. המצב הלך והחמיר עקב הצווים החמורים, שהופיעו חדשות לבקרים, שלא להושיט עזרה ליהודים, בשום צורה ואופן. הכפריים הפולניים הפכו לחשדניים ולקשים מיום ליום, ומי שרצה, למרות הכול, לעזור — פחד מהלשנה, שבעקבותיה היה צפוי לשריפת ביתו, ובמקרים קיצוניים — גם למוות ללא משפט.

מחשבות קודרות החלו להסתנן לראשינו, הפכנו במידה מסוימת לאדישות, ודינה הירהֲרה בקול, "בין כה וכה לא נוכל להחזיק מעמד זמן רב בצורת חיים כזאת, כך או אחרת אורב לנו המוות, אז חבל שלא נשארנו בגטו יחד עם אִמא, מה את חושבת, בשיה?" וכי מה יכולתי לחשוב, הייתי בסך הכול ילדה קטנה, בת חמש, ולדינה לא היה עם מי להתייעץ ולהעריך את המצב, היא עצמה היתה רק ילדה. לא ידעתי מה לענות לה, ואני לא חושבת שהיא שאלה אותי מתוך כוונה לקבל תשובה. מכל מקום, כאשר נזכרתי במראות הגטו, בילדים הגוועים על האספלט הקר ברחובותיו, בעגלות העמוסות לעייפה בגוויות המצומקות, בצפיפות הרבה, בניוון של חוסר המעש, ומעל לכול בקדרות העמוקה שבעיני הלכודים בין

החומות הסגורות, עניתי, ״אבל שם אין את המרחבים, השמיים שאין להם סוף, היערות המרשרשים, החופש״.

״את יודעת, בשיה״, ענתה דינה בהתייחסה אלי ברצינות, ״אולי את צודקת, אם למות — עדיף במרחבים האלה, שבהם האוויר צח וציפורים מצייצות..״. ודינה המשיכה להרהר בקול רם, ״בהזדמנות ראשונה, כשניתקל בגרמנים, נלך ישר אל מול פרצופם, ונגיד להם שאנחנו יהודיות... את יודעת, בשיה, המוות בירייה הוא מהיר ולא מכאיב. אחריו כבר לא נרגיש כלום, לא קור, לא רעב, לא עייפות, לא צמא, לא את הכינים הרבות המוצצות את דמינו, לא פחד ולא עצב. אפילו לא געגועים לחיבוקה של אימא״.

דינה נשנקה ונשתתקה, המלים נתקעו בגרונה. היא עצרה מלכת, כופפה את גווה אלי, שילבה את ידיה סביב לצווארי ופרצה בבכי, כמו ילדה קטנה. ״אני כל כך עייפה״, לחשה בדמעות, ״אני עייפה עד מוות״.

דינה היתה בשבילי כל הכוח שבעולם וצר היה לי עליה. חיבקתי את גופה הרועד ובכיתי יחד איתה. הדמעות זלגו ונתערבבו אלה באלה. לא היה ביכולתנו לעָצרן, כל הזעם והתסכול וחוסר הצדק זעקו, ניגרו בדמעותינו. בכינו ללא מעצור, כי לא היתה לנו דרך אחרת למחות, לזעוק על החיים הבלתי נסבלים שנכפו עלינו. עמדנו שם, שתי ילדות במרחבי שדות חשופים שאין להם סוף, בבגדים בלויים שורצי כינים, בנעליים מרופטות, בגרביים קרועות בפתחו של חורף קר, כשאין אנו יודעות היכן נניח את ראשינו באותו לילה.

בכיינו פסק כשפחד הלילה גבר. כבר החשיך, והיה קר מאוד. גשם החל לרדת והתגבר מרגע לרגע, מלווה במשבים עזים. היינו מיואשות, תשושות ורעבות. מבעד לזרמי הגשם הניתך ארצה, הבחנו בדרך רחבה שהפכה לבוצית, משמע עוברות בה עגלות, ולבטח מגיעה הדרך למקום יישוב כלשהו. ואמנם, ממרחקים הבליח אור. רצנו לעבר האור.

עצרנו ליד בית מבודד בשולי היער. מתוך הבית בקעו קולות צחוק פרוע, ומבעד לחלון ראינו כמה גברים שזללו תפוחי אדמה בפה מלא. דינה היססה לבקש עזרה במקום מאוכלס בגברים שנראו סובאים וגסים, אבל בית אחר לא היה בסביבה המבודדת, ומצבנו היה בכי רע. דינה הציעה שליתר זהירות אגש אני ראשונה, בתקווה שגילי הצעיר ירכך אותם. בהיסוס נקשתי בדלת. היא נפתחה לרווחה ומולי ניצב בחור צעיר, גבוה וחסון, בעל פני בולדוג ואף בולבוסי רחב. דינה התקרבה ועמדה מאחורי. על תווי פניו

הגסים ניכרה תדהמה רבה. פניו נחמצו בדחייה. מתגובתו למדנו שאמנם היתה זו טעות לבקש מחסה בבית שורץ בריונים. דינה אחזה בבגדי ומשכה אותי לסגת, אך איחרה. אני אמרתי, "יהי מבורך יזוס כריסטוס, אפשר לקבל משהו לאכול?"

הגברתן החסון לא ידע מה לעשות, וקרא אל פנים הבית, "אימא, בואי הנה", כשבקולו נשמע חוסר אונים. בפתח הדלת הופיעה אשה כבדת־גוף וטובת־מראה. גם היא, כבנה, לא הסתירה את תדהמתה לראות שתי בנות מתדפקות על דלת ביתה בחושך ובגשם, "יזוס כריסטוס!" קראה בהתרגשות והצטלבה, "מאיפה צצו לפתע בחושך, בגשם סערה וזלעפות, שתי ילדות המחפשות מחסה, ודווקא ביער, בואו, היכנסו מהר לבית", אמרה.

במקום שבו עמדנו נוצרה שלולית מים גדולה. הצחוק והפטפוטים פסקו וכל העיניים הופנו לעברנו. הגברים נותרו פעורי פה, כשידיהם המושטות לקערות המזון המשותפות, נשארו תלויות ועומדות באוויר. בעלת הבית המטירה עלינו שאלות. סיפקנו את סקרנותה בקיצור נמרץ, וביקשנו לאכול דבר־מה חם.

האיכרה הושיבה אותנו ליד התנור החם, שעליו עמדו סירים עם תבשילים שריחם שיגע אותי. היא שמה לפנינו קערת מרק תפוחי אדמה, ולכל אחת מאיתנו נתנה פרוסת לחם עבה וכף עץ. כאשר הצטלבנו ובירכנו על המזון, הביטה האיכרה, כלא מאמינה למראה עיניה, וקראה לבניה המגודלים, שהמשיכו ללעוס במלוא הפה: "אדעק, פראנק, ויטעק, סטאכו, ויצעק, בואו לראות איך יְלדות קטנות לא שוכחות להתפלל לפני האוכל, למרות שהן מורעבות וקופאות מקור, ואתם מתנפלים כמו חזירים ברגע שהמזון מוגש לפניכם, בלא להצטלב אפילו!"

דברי התוכחה של האם לא הרשימו במיוחד את הבחורים, אחדים הציצו בנו באדישות ואחרים המשיכו לזלול בשקיקה. כשבעה במספר היו, כולם גבוהים וחזקים, בריאי גוף ומראה. אב המשפחה ישב על כיסא נדנדה, עטוף בשמיכה והתנדנד. כמו בניו, אף הוא לא התרגש והמשיך בשלו. רק בעלת הבית הפגינה כלפינו חמלה והאכילה אותנו לשובע. עיני נעצמו מתשישות, כל כך השתוקקתי להניח את ראשי במקום כלשהו ולהירדם, אבל האיכרה מיהרה להתיישב מולנו, ובנימה של התנצלות אמרה, "כפי שאתן רואות, אנחנו משפחה גדולה, כולם בנים, ואין לנו מקום פנוי להלין אתכן כאן, אבל יש לנו בקתה בקצה היער, לא הרחק מכאן, גם הגשם נחלש מאוד,

ולא יקשה עליכן למצוא את המקום. היא עטפה בזריזות אמתחת צידה, יצאה איתנו מהבית, והסבירה לנו איך להגיע לבקתה.

כשהתרחקנו אמרה דינה, "לפחות התחממנו קצת, ועל קיבה מלאה קל יותר לשאת בתלאות".

"לא יכולתי להתאפק ואמרתי לדינה: "כמה שאני עייפה".

"עוד מעט, בשיה, נמצא את הבקתה, גם אני כמוך, עייפה מאוד־מאוד".

זירזנו את צעדינו. עלטה שלטה מסביב. מדי פעם הציץ הירח החיוור מבין העננים, ולאורו העמום ניתבנו את דרכנו. עינינו התרגלו לחושך, מסביבנו השתרעו יערות שחורים ששלט בהן הצלמוות. זה היה מפחיד ומציק. התמזגנו והיינו חלק מהתמונה המפחידה, הסוריאליסטית. נאחזתי בּידה של דינה, כי רגלי מיאנו לשאת אותי עוד, יראתי שמא אפול ואובד באמצע הדרך, לבד, בין כל השחור שמסביב, הרטיבות והבוץ.

גם דינה היתה תשושה וגררה את רגליה בכבדות. היערות השחורים, שסגרו עלינו מכל העברים, הפחידו גם אותה, כי היא אחזה בי חזק. היינו במרחק די ניכר מהבית שעזבנו, כשלפתע שמענו מאחורינו שיעול חזק. דינה תפסה את ידי בחוזקה ולחשה: "נחיש את צעדינו, אבל בלי פאניקה, ואל תרוצי". היינו ממש מבוהלות כששמענו מאחורינו קול, "חכו, ילדות, אני אראה לכן היכן הבקתה". עצרנו, היה זה קולו המוכר של הבחור שפתח לנו את הדלת בבית שעזבנו זה עתה. הוא התקרב אלינו בריצה, מתנשם ומתנשף, "אני אוביל אתכן בדרך מקוצרת אל הבקתה", ותוך כדי דיבורו אחז בדינה והחל למשוך אותה בעוצמה רבה אל עובי היער, עד כי ידי ניתקה מידה. דינה גילתה התנגדות נחרצת, ואני הצלחתי לתפוס שוב בידה, וניסיתי למשוך אותה אלי, אבל לבריון היה יתרון כוח, וידה של דינה נשמטה שוב מידי.

נותרתי בודדה וחסרת אונים באמצע הדרך, בין יערות, ולא נותר בידי אלא להרים את קולי בזעקה המשוועת לעזרה: "הצילו!... דינה!... הצילו!... דינה!"

למרבה המזל, הזדמן למקום איכר ששאל אותי לפשר הקריאה לעזרה. סיפרתי לו שבחור חזק סוחב את אחותי, בעל כורחה, ליער, והמשכתי לזעוק בגרון ניחר, בשארית כוחותי: "דינה, חיזרי אלי, הצילו!!! דינה חיזרי!!!"

האיכר עמד כבר להיכנס ליער, אבל אז בדיוק יצאה דינה בריצה מבין

העצים, מתנשפת בכבדות, שרוטה ובגדיה קרועים. היא היתה מבוהלת מאוד, והחיוורון שבפניה בלט לאורו הלבן, הקלוש, של הירח. האיכר פלט קללה עסיסית: "כולרה פשיה קרעב! סקורבי סין", קילל, "לו תפשתי בבריון המנוול, הייתי מולק את ראשו!" האיכר חקר לפשר הימצאותנו ביער, בלילה, בקור ובגשם. דינה, שעדיין התנשפה מהמאמץ להתנתק מלפיתתו החזקה של הבריון, סיפרה־שיננה בקיצור את קורותינו, והתחננה בפניו שילין אותנו בביתו בלילה הזה.

רחמיו של האיכר נכמרו עלינו, והוא הביא אותנו אל ביתו. אשתו ההמומה למראנו, מיהרה, ללא שאלות מיותרות, לשפות סיר מרק על האש, ובספקה כפיה הרימה ראשה למעלה בטרוניה לבורא עולם על שהוא שותק ואינו עוזר לילדים קטנים שלא חטאו מעולם. היא פינתה לנו מקום ליד התנור, והגישה לנו מרק חם שאותו שתינו בשקיקה. היא אמרה לנו לפשוט את בגדינו הרטובים, המטונפים, ובמקומם נתנה לנו כותנות לילה יבשות, לבנות, מדיפות ריח ניקיון. שכבנו לישון ליד התנור. אף שהיינו תשושות עד קצה גבול הסבולת, לא הינחנו את ראשינו למנוחה המיוחלת טרם תפילה לפני השינה.

סוף סוף הנחתי את ראשי. מנותקת מעולם הסבל, שוקעת בשכחה ברוכה, מרגיעה.

פקחתי את עיני בביתם החם של זוג האיכרים לבנדובסקי. דינה ואני נשאנו על יצוענו את תפילת ההודיה של בוקר, ועמדנו ללבוש את בגדינו שיבשו על התנור במשך הלילה, אולם האיכרה לבנדובסקי החליטה שבגדינו הקרועים ושורצי כינים זקוקים לטיפול דחוף. גם גופנו המחוספס מתערובת של זיעה ואבק שיווע לרחצה הגונה.

ראשית דבר, השליכה האיכרה לבנדובסקי את בגדינו לתנור החם על מנת לבער מתוכם את הכינים על ביציהן. באשר אלינו, היא הכינה מים חמים בקערה וסבון ועזרה לנו, בטובה, לשפשף ולקרצף את גופנו עד שכל הלכלוך והזוהמה נשטפו עם המים. גם את ראשינו חפפנו במים ובסבון ולאחר מכן בנפט, כדי להשמיד את הכינים. מלאכת הניקיון התנהלה ברוח טובה, עשיית מצווה לשמה. האיכרה כיבסה את בגדינו שהוצאו מן התנור, דינה רצתה לעזור לה, אבל האיכרה העדיפה לעשות הכול במו ידיה.

את הבגדים המכובסים תלתה ליד התנור, ודינה ואני ישבנו עטופות

בשמיכות לידו. היתה זו הרגשה נהדרת להיות שוב נקיות לאחר זמן כה רב, ונפלא היה לשהות בבית, בזמן שבחוץ השתוללו גשמים, רוחות עזות וקור מקפיא. בתום הייבוש, תיקנה האיכרה בגדינו. את הקרעים איחתה ואת החורים הטליאה. משפחת לבנדובסקי עשתה עמנו חסד רב ואפשרה לנו להתגורר בביתם ימים אחדים, כך שהצלחנו להתאושש ולצבור כוח.

ידענו שהשמחה לא תארך זמן רב. ואכן, את שיגורנו — בא. יום אחד חזר לבנדובסקי הביתה והתלחש עם אשתו. מדי פעם הגניבו מבטים לעברנו. לדינה הספיק הרמז הגס הזה כדי להבין שמה שקרה לנו פעמים רבות בעבר, יקרה גם הפעם. לבנדובסקי סיפר שפולקסדויטשה רבים שורצים בסביבה, ועורכים מצוד אחרי "צבא העם" הפולני, גרעין לאומני־פולני שהעז לצאת נגד כוחות הכיבוש הגרמניים, פרטיזנים למיניהם וצעירים יהודיים שהעדיפו להילחם נגד הצורר, במקום ללכת כצאן לטבח.

האיכרים קיבלו אזהרה חמורה שלא להושיט עזרה כלשהי לאנשים זרים, ודין מוות צפוי היה למי שלא ציית להוראות. בני משפחת לבנדובסקי חששו, ולמחרת, אחרי ארוחת בוקר נדיבה, נפרדנו מהם בצער ובתודה, ויצאנו אל חורף קר ואל מציאות מפחידה. מייד בצאתנו מן הבית, נכנסנו לעבי היער כדי שלא להיתקל באנשים בדרך המלך.

לא היה לנו מושג לאן פנינו מועדות. גם לא ידענו לשם מה להמשיך, בשביל מה לסבול, ואם המאמץ כדאי בכלל, אבל המשכנו. ממרחק ראיתי כיתת גרמנים צועדים בסך ונושאים רובים מכודנים על כתפיהם. "דינה", אמרתי, "הנה גרמנים לפנינו". זכרתי שאמרה פעם, ברגע ייאוש, שנסגיר עצמנו לידיהם, אבל דינה אפילו לא סובבה את ראשה לעברם. המשכנו ללכת באותו צעד אחיד, אוחזות ידיים. תגובתה היחידה של דינה להימצאות גרמנים בקרבתנו היתה אחיזה מכאיבה וחזקה של ידי. כשנעלמו הגרמנים מטווח ראייתנו, שיחררתי את ידי מלפיתתה החזקה, וסימני ציפורניה של דינה עדיין ניכרו עליה. היא היתה אדומה ומיוזעת מפחד.

★★★

חורף 1942 היה בעיצומו. חיינו היו תלויים בחסדי האיכרים. למרות העונשים הכבדים שהטילו הגרמנים על מתן עזרה ליהודים, נמצאו איכרים שחמלו עלינו ואפשרו לנו ללון מדי פעם בביתם, או לפחות באסם שבקרבתו. צלחת מרק חם ופרוסת לחם ליום אפשרו לנו להחזיק מעמד מיום אחד למשנהו. החיים היו נזילים מאוד, וטווח התקווה להישרדות היה הזמן שבין צלחת מרק אחת לשנייה.

קר היה לי בגוף ובנשמה, הרגליים צבו, והתקשיתי בהליכה. הכול עטה לובן מפחיד. סקרנו את הסביבה, מצד ימין מרחבים לבנים עד קצה האופק, מדבר אין סופי של לובן, המשחיר את חיינו העלובים. בקתה, ולו הקטנה ביותר, לא נראתה בשטח. מצד שמאל השתרע יער עבות, עוטה אף הוא בלובן השלג. צמרות ענפי העצים התמזגו עם המדבר הלבן, עד שבקושי אפשר היה להבחין ביניהם, רק הגזעים הכהים נראו בבירור.

לפתע שמענו ירייה, אחריה עוד אחת, וצרור יריות פלח את האוויר הלבן, הבתולי, השליו והקר, ממש לידינו. קפאנו במקום. לאחר שריקה צורמנית, ממש ליד אוזני, נפלה חתיכת מתכת לידינו, וכמעט נגעה בי. "בשיה, בואי נברח ליער, יורים עלינו, התכופפי", אמרה דינה בפחד. היא תפסה בידי כאחוזת טירוף, ויחד רצנו לכיוון היער. הריצה היתה קשה מאוד, שכן השלג הגיע מעל לקרסוליים, רגלי שקעו במדבר השלג וקשה היה לחלצן מהעומק. התבוססנו בשלג הגבוה, כפופות־גו בגלל שריקת הכדורים. בסופו של דבר הגענו ליער. בתוכו, בין העצים, בריחתנו היתה קלה יותר. צמרות העצים מנעו מהשלג להיערם על הקרקע. היער שימש לנו מסתור טוב. לא בלטנו בו כמו במרחבים הלבנים. ככל שהעמקנו לעובי היער, לא שמענו יריות, שקט עילאי שרר בו והוא נראה כעולם קסום. ישבנו לנוח על ענף עץ שבור, ונשמנו בכבדות עד שנרגענו. דינה דיברה ראשונה:

"שימשנו להם מטרה, כמו חיות".

"לא היינו רחוקות ממוות, מה?" שאלתי.

"מי שירה לעברנו ידע שאנחנו יהודיות, ילדים נוצרים לא נודדים במרחבים אין־סופיים בחורף מושלג, בלא לוויית מבוגר, הם גם לא הולכים ברגל, אלא נוסעים בעגלות, לכל איכר יש עגלה וסוס".

"בינתיים ניצלנו", הערתי.

"אלה שירו עלינו ינסו להרוג אותנו בפעם הבאה כשיראו אותנו", קבעה דינה.

"אבל נהיה רחוקים מכאן", ניסיתי לבטל את רוע הגזירה.

"כמה רחוק?" ניסתה דינה לאמוד, "בחורף קשה לעבור מרחקים גדולים, בגלל גובה השלג, וגם כל דבר שזז בולט על הרקע הלבן, וזה כולל גם אותנו".

דינה הוציאה מכיסה חתיכת לחם ושומן חזיר, התחלקנו במעט האוכל וקינחנו בחופן שלג שנמס בפה. לפחות מים קרים היו לנו בשפע בחורף המושלג. סנאי קפץ בין העצים, הוא הזדקף על רגליו האחוריות, התבונן בנו, רחרח באפו ונעלם כלעומת שבא.

דינה הציעה שנמשיך לנוע על־מנת לשמור על חום הגוף. המשכנו ללכת ביער שלא היה לו סוף. החל להחשיך, ואני שאלתי לתומי מה יהיה בלילה המתקרב ובא. דינה עצרה מלכת, נדרכה כקפיץ, פניה האדימו מכעס והיא צעקה עלי, "עוד לפני בוא הלילה עלולים להרוג אותנו, ואת כבר דואגת ללילה? כמה פעמים אמרתי לך שאינני יודעת את כל התשובות? גם אני רק ילדה, וגם אני רוצה לחיות, אין לי תשובות ופתרונות למצב שמכל הכיוונים רוצים להמית אותנו, ואני מפוחדת מאוד, בדיוק כמוך!"

הייתי אומללה בגלל חוסר המוצא, ואם לא היה די בכך, נוסף גם כעסה של דינה. פרצתי בבכי ופתחתי בריצה מטורפת, ראייתי ניטשטשה מבעד לדמעות, ובקור העז ששרר החלו הדמעות לקפוא. בקושי ראיתי את גזעי העצים. לא יכולתי לעצור את בכיי. בכיתי וניגבתי את עיני בקצות השרוולים, תוך כדי ריצת אמוק אל עובי היער.

הריצה חיממה אותי והבכי פסק. במרחק קטן ממני דילגו בחיפזון ארנבות וסנאים, יצורים מלבבים, היה זה מראה מרנין, שעמד בניגוד מוחלט למצבי העגום. סביבי ראיתי עצים עטופי לובן, שדמו לזקיפים מפחידים. הרוח התחזקה והחלה שורקת, מיללת. נתקפתי פחד, הייתי לבד, לא ראיתי את דינה. עמדתי במקומי, חושבת בקדחתנות מה לעשות הלאה. הלילה ירד, היה חושך ביער ואני נזכרתי שביער יש זאבים רעבים.

שוב הבטתי סביבי בתקווה לראות את דינה, אבל לבד מעצים משחירים, לא ראיתי דבר. התחלתי לצעוק "די־נה! די־נה!" ידעתי שאני מסתכנת בגילוי מקום הימצאנו, אם אלה שירו בנו עדיין מחפשים אחרינו. דינה לא ענתה לי, רק ההד חזר לאוזני. ראיתי את עקבותי בשלג, והחשתי את הליכתי

לכיוון ממנו ברחתי בריצה. לפתע נתקלתי בענף והשתטחתי על השלג. הייתי עייפה מאוד ולא מיהרתי לקום, חשבתי לעצמי, אולי כדאי להישאר כך בשלג ולקפוא מקור, וזה יהיה הסוף לתלאותי. בדיוק כשהרהרתי במוות הגואל, הופיעה דינה.

"קומי מהר", אמרה בקשיחות, "את עלולה להתקרר", הושיטה לי את ידה ועזרה לי לקום ולנער את השלג מעלי. שתקתי כמו דג, כי שמחתי לראות אותה שוב. נראה שדינה השתלטה על כעסה עלי, ובתושייה האופיינית לה הציעה, "בשיה, בואי נאסוף עצים, נערום אותם זה על זה, שתי וערב, ונשב עליהם, כמו על ספסל, שלא נירטב, וצמרות העצים ישמשו לנו כמו גג".

ביער היו פזורים הרבה ענפים שנשברו בגלל הרוח או קרסו מעומס השלג. אני אספתי ענפים, דינה התקינה מהם ספסל לתפארת, וכדי שנהיה מוגנות מזאבים, גידרה את הספסל הקטן. היינו עסוקות בהכנות ללילה, וזה השכיח מאיתנו את הריב, המרירות, הקור, הרעב והפחד.

עלטה גמורה השתלטה על היער. מבעד לענפי העצים הסבוכים, המכוסים בשלג, לא ניצנץ אף כוכב. ישבנו צמודות וחבוקות על הספסל, מנסות להתגבר על פחד החושך ולחטוף תנומה.

דינה לחשה לי, "בשיה, אם לא נקפא הלילה בקור, ואם הזאבים לא יטרפו אותנו, סימן הוא שאנחנו צריכות להמשיך להילחם על חיינו".

"אני מסכימה, דינה", עניתי ממושמעת.

"טוב, עכשיו נתכרבל היטב וננסה לישון".

"לילה טוב, דינוש".

"לילה טוב, בשיו".

התקרבנו ככל שיכולנו זו לזו, ואחר כך באה השלווה.

— — — אני לבד במרחבים אין קץ, נסה על נפשי מעדת כלבים נובחים הרודפים אחרי. רגלי מבוססות בשלג עמוק, אני תקועה במקום ואיני יכולה להתקדם, באמצעות ענף שבידי אני מצליחה בקושי לגרש מעלי את הכלבים, אבל אז מופיעים זאבים מעומק היער, עיניהם רושפות ושיניהם החדות קרובות להינעץ בבשרי, וכשהדבר כמעט עומד לקרות, אני מצליחה להתנתק ממקומי ולנוס על נפשי...

...אני נישאת בחלל האוויר והזאבים נעלמים מעיני. ליאות כבדה משתלטת עלי ואני על הארץ, מתאמצת לרוץ, אך לא מתקדמת ונשארת

תקועה במקומי. פתאום, משום מקום, מגיע זאב ענק ומתייצב מולי. הוא פוער את מלתעותיו לטרוף אותי, אני מרגישה שעוד מעט ינעץ את שיניו בבשרי ... ושוב הכול מיטשטש במסך שחור...

...קור נורא חובק אותי, עד כדי הרגשה של צביטה כואבת בלב, כמו דקירה. אני מנסה להתחמם בריצה, מניעה את איברי גופי, אבל כל נסיונותי עולים בתוהו והקור ממשיך להציק לי. ממרחק אני רואה מדורה ואני מנסה להתקרב אליה, אבל ככל שאני מנסה להתקרב, המדורה הבוערת מתרחקת ממני והקור אינו מרפה ...

...והנה שולחן ערוך. אדי המרק המהביל מחממים את לבי. עוד מעט קט אשתה מהמרק החם, אני מושיטה את ידי, והיא אינה מגיעה אל צלחת המרק. אני אוזרת את כל כוחותי, אבל היד נשארת תקועה באוויר, והיא אינה משיגה את המרק. אני משתוקקת רק לקצת מרק חם. ואחר כך לא אכפת לי מכלום, מרק חם. יד נעלמה דוחפת אותי ומרחיקה אותי מהמרק המיוחל, דווקא כשאני כל כך קרובה לגמוע ממנו. דוחפים אותי בגסות, בועטים בי, ואיני מבינה מדוע הרוע הזדוני הזה מצליח כל כך — — —

התעוררתי. היה קור אימים. רציתי לפקוח את עיני ולא יכולתי.

״בשיה, קומי, מה קרה לך, קומי.״ שמחתי לשמוע את קולה של דינה לידי.

״דינה, אני לא רואה אותך. אני רוצה לפקוח את עיני ואיני מצליחה, איפה אנחנו?״ שאלתי בקול חלוש.

״אנחנו ביער. את לא זוכרת שברחנו מהיריות? אלוהים, את כל כך קרה, חשבתי שקפאת, בקושי שמעתי את נשימתך, הו אלוהים, כמה שאת נפוחה. אשפשף את פניך, ידיך ורגליך על־מנת להזרים את הדם״.

דינה שיפשפה את איברי גופי הקרים, ובקושי הצלחתי לפקוח את עיני. היא הקימה אותי, אחזה בי וביחד, בעזרתה, קפצנו במקום. לאחר קפיצות אחדות הרגשתי שהחום חזר לגופי עם זרימת הדם בעורקי.

״עכשיו נאכל את המעט שנשאר לנו״, ניסתה דינה לעודד אותי.

״אבל אני לא רעבה כלל״, עניתי.

״רק אל תתחילי להיות לי חולה, כי זה יהיה הסוף שלנו״.

״רק מרק חם הייתי שותה, סיר מלא מרק רותח״.

"אבל עד שנשיג מרק חם תיאלצי להסתפק בחתיכת לחם בשומן חזיר, וזה יחזק אותך". בקושי לעסתי והתקשיתי לבלוע.

"ועכשיו נרוץ, נצא מהיער ונחפש בית שבו יכבדו אותנו במרק חם, שגם אני משתוקקת לו ושתינו זקוקות לו נואשות", אמרה דינה.

נגררתי אחריה בכבדות. יצאנו מהיער, וככל שההליכה והריצה חיממו אותי, הרגשתי הלכה והשתפרה ועיני נפקחו בהדרגה.

"בשיה, הנה שביל, הוא מוביל, ככל הנראה, לכפר כלשהו". פתחנו בריצה, והיא שיפרה את מצב רוחנו המדוכדך. ואמנם, השביל הוביל אותנו לכפר קופלב. ארובות עשן הבוקר היתמרו מעל בתי הכפר. באחד הבתים האכילו אותנו לשובע, וגם הורשינו להישאר שם ללינת לילה.

שלג כבד ירד במשך ימים שלמים, והכל כוסה בלובן בוהק וקר. הלכנו בדרך המלך, הדרך שהאיכרים נסעו בה בעגלותיהם. אמנם בלטנו על רקע הלובן והיה בכך משום סיכון, אבל לא נותרה לנו כל ברירה. השלג שירד ללא הפוגה נערם לגובה שהגיע עד לברכי, ויותר מכך, ורק בדרך שכבשו העגלות נתאפשר לנו לנוע. הקור צבט והקהה את חושינו, אבל נאלצנו להמשיך ללכת, לנוע, להתקיים.

מכווצות וכפופות גו, הלכנו שלובות זרוע כדי לשמור על כל טיפת חום. משמאלנו הזדקרו עצי צפצפה עירומים ומימיננו בתי הכפר סוסנוביצה. ככל שהתקרבנו אל טבורו של הכפר, נראו איכרים מתגודדים בפתחי בתים ועל הדרך שבה צעדנו. הדבר נראה חשוד בעיני דינה, והיא סיננה בין שיניה הקפוצות:

"משהו מתרחש בכפר הזה".

"כן, אני רואה הרבה אנשים בחוץ", עניתי.

"ושוטרים אינך רואה, בשיה?" שאלה דינה בפחד.

"עכשיו שמתי לב, מה נעשה, דינה?"

"שום דבר יוצא דופן, פשוט נמשיך ללכת באותו קצב, זקופות־קומה ומביטות קדימה, ואל תסובבי את הראש לצדדים, בשיה, שלא יבחינו שאת פוחדת".

זיעה קרה עטפה אותי, הידקתי את ידי בידה של דינה, ואף הן היו לחות מזיעה וכמעט החליקו מאחיזתן. לבי הלם בקצב מסחרר ונשימתי כבדה.

"חייכי בשיה, מהר, חייכי", אמרה דינה כשקרבנו למרכז הכפר. המרכז

היה מלא בשוטרי המיליציה הפולנית. הם בלטו מאוד במדיהם הכהים על רקע לובן השלג, והיו מצוידים ברובים ובאקדחים. הם חסמו את דרכנו לשום מקום, והאפשרות היחידה שנותרה לנו היתה לעבור ביניהם, זקופות־קומה ככל האפשר ובפנים מחייכות.

עברנו, כמעט מתחככות, ליד חבורת שוטרים שניצבה בדרכנו. הבחנתי בבירור במבטיהם החודרים, הנוקבים, שכמו אמרו: ״אנחנו יודעים שאתן יהודיות, וזה הסוף שלכן, כאן ועכשיו״. אבל אנחנו, למרות מצבנו, התקדמנו וחייכנו. הם אפילו סטו הצדה, פינו את הדרך ואיפשרו לנו לעבור. בהיותנו במרחק קטן מהם, שמעתי מאחורי שוטר אחד מציע לחברו, ״אלה יהודיות, אמנם ילדות קטנות, אבל כדאי להיפטר מהן בירייה״. ״עזוב, חבל על הכדורים״, ענה חברו, ״הן ממילא יגוועו מרעב ויקפאו בקור״.

דינה עצרה מלכת באחת, הביטה בי ואמרה, ״אולי כדאי שנסגיר עצמנו לידם מרצון, כדור אחד יקטע את הרעב, הקור, הנדודים האין־סופיים לשום מקום, את הפחד״.

לא קלטתי את דבריה, שכן מוחי הקטן התרכז רק בפחד מפני השוטרים החמושים, והמשכתי בצעדתי כמו רובוט, סמוכה מאוד לדינה. התרחקנו כברת דרך ממרכז הכפר, כשהשוטרים מאחורינו, ורק אז התחלתי לעכל את מצבנו הכללי ואת תחושת הייאוש שהניעה את דינה להציע שנסגיר עצמנו. לא הרגשתי את רגלי והמשכתי בהליכה כמו על גבי כלונסאות.

דימיתי שבכל רגע עלולה להישמע ירייה שתקטע בהבהק של שנייה את כל המראות כולם, אולם דבר לא קרה. הידקתי את ידי בידה של דינה ביתר שאת ונגעתי בלחיה. היא חייכה אלי קלות. ״לא, לא הרגו אותנו, עדיין״, חשבתי.

האצנו את צעדינו. סובבתי את ראשי לאחור ולא ראיתי מאומה, לבד משדרת עצי צפצפה משני צדי הדרך. על גגות כפר סוסנוביצה נערם השלג, שנבלע בתוך הלובן שמסביב.

★★★

״דינה, ראי כמה ציפורים בשמיים״.

״הן חוזרות מארצות החום אל האביב של פולין״, השיבה דינה.

״אבל קר עדיין״, אמרתי.

״עוד מעט יהיה יותר חם, ולא נצטרך ללבוש כל כך הרבה סמרטוטים מגובבים אחד על גבי השני, ותמיד נוכל למצוא משהו לאכול בשדה או ביער״, אמרה דינה.

״אבל עד שהפרי והירק יבשילו, נרעב עוד הרבה פעמים״, אמרתי.

״בסוף יוני נוכל ללקט אוכמניות ביער, פטל, תותי בר״, המשיכה דינה בנימה אופטימית.

״מה יבשיל אחר כך?״

״הדובדבנים, הגזר, הצנון, העגבניות, מלפפונים, ובסתיו — התפוחים, האגסים, התירס״.

״עד אז עוד נתגלגל ממקום למקום?״ הקשיתי.

״אני לא יודעת, בשיה, אבל מה שאני יודעת בוודאות הוא שהאביב מגיע ואחריו הקיץ, וחיינו עשויים להיות קלים יותר, וזה העיקר״.

״את לא רעבה, דינה?״

היא פישפשה בכיסה, מצאה חתיכת לחם והושיטה לי.

״בואי נתחלק״, הצעתי.

״זו חתיכה קטנה מדי בשביל להתחלק בה, וגם יבשה, תאכלי אותה את״, פסקה.

היה יום חמים. מסביבנו השתרעו שדות ירוקים וצבעוניים, הכול גדל, צמח ופרח. למרות חיי הנוודות מאונס ומלחמת ההישרדות, התענגתי על הצבעוניות שבקעה מהאדמה ולוותה בסימפוניה של ציוץ ציפורים. נעים היה לשמוע את זמזום הדבורים המחפשות צוף ואת געיית פרות, שעטיניהן מלאו חלב לאחר שרעו כל היום במרעה הירוק, הרענן. האביב היה מבורך, והוא הביא עמו הקלה גדולה לחיינו.

הלכנו בשרוולים מופשלים, וגם את הגרביים הארוכים קיפלנו עד לקרסוליים. את מעט הבגדים העליונים, שבקושי רב שימשו אותנו בחורף, צררנו לצרור אחד. במרחק לא רב מהשביל שבו הלכנו השתרע יער גבה־עצים רבי־עלווה.

"כאן נאכל את ארוחת הצהריים שלנו", אמרה דינה.

"?"

"זו העונה בה האוכמניות מתחילות להבשיל, וחבל להחמיץ את מה שהטבע מגיש בברכה".

נכנסנו ליער. אפלולית נעימה שלטה בו, היה קריר והעלים רישרשו קלות. דינה מצאה ללא מאמץ חלקת אוכמניות, שגדלה בצנעה על קרקעית היער העשירה ברקבובית, בין העצים המתנשאים לגובה. הן גדלו על גבעולים דקיקים וקצרים ובין עלעלים קטנים, עגולים ועדינים. דינה הזהירה אותי שלא לאכול את האוכמניות האדומות — הקשות, שאינן בשלות עדיין, אלא את המלאות, שצבען כחול־כהה, כמו שחור. אכן היתה זו ארוחת צהריים לתפארת, היינו רכונות ואוספות אוכמניות מלוא חופניים ומכניסות אותן ישר לפה. מובן שלא פסחנו על העונג בתחרות על הלשון השחורה יותר, וכדי לזכות בתואר הנכסף, מיהרתי לזלול כמויות גדולות ככל האפשר של הפרי השחור. צחקנו מלוא הפה, כשאנחנו חורצות לשונות שחורות זו מול זו.

הייתי שקועה כולי באיסוף האוכמניות ובאכילתן, עד שהבחנתי בשקט מוזר סביבי. הזדקפתי על־מנת לראות את דינה, אבל מצאתי עצמי לבד ביעד העצום, הרגשתי כל כך קטנה וחסרת אונים בין העצים הגבוהים, החזקים, הזקופים, הסוגרים מכל צד. "דינה!" צעקתי, "דינה! די־נה!" התחלתי לרוץ בלא לדעת לאן, כשלפתע שמעתי מאחורי קול נעים, "ילדה, את מי את מחפשת?"

"את אחותי", עניתי, תוהה מהיכן צצה פתאום הגברת הצעירה. "זו הילדה עם שתי צמות וצרור ביד?"

"כן, בדיוק, זו אחותי".

"אל תדאגי", הרגיעה אותי הגברת, "היא נמצאת עם ילדי הכיתה שלי, לא רחוק מכאן, אחרי השיחים שמאחוריך".

המורה הנאה היתה נעימת סבר, לבושה שמלה פרחונית בדוגמה זעירה, עדינה, עם צווארון לבן. קולה היה שליו ותרבותי, ולרגע דמתה בעיני לפיה. "תודה, גברת", פלטתי, ורצתי לכיוון שאליו הורתה. קולות צחוק ושמחה הנחו אותי. כשראיתי את דינה, רווח לי מאוד. היא היתה בין קבוצת בנות, כבנות עשר, אחת עשרה, בנות גילה, ונראה שנהנתה בחברתן.

הבטתי עליהן בחטף, ומיד ראיתי את ההבדל העצום בינן לבינינו. הן

היו נקיות, לבושות בשמלות פרחוניות־עליזות של אביב, אחדות מהן אף חבשו מגבעות קש, אחרות העדיפו לשמוט את מגבעתן בגנדרנות על הכתף או על הגב, כשהן קשורות בסרט צבעוני לצווארונן. רובן נעלו סנדלים עם גרביות קצרות או עד לברכיים. הפליאה אותי עליזותן, צחוקן המתפרץ בחופשיות ומתגלגל לו בתהודה ביער. ניכרו בפניהן ביטחון עצמי, חוסר דאגה ותמימות של ילדות השרויות בשמחה ספונטנית זורמת.

שכחתי את האוכמניות, התבוננתי בהן בקנאה והתביישתי בעצמי.

ילדה אחת התקרבה אלי, היא היתה שמנה והשובע ניכר בה. עיניה ננעצו בי בהתגרות. מגבעת הקש שלה היתה שמוטה על כתפיה, ובידה אחזה סלסילה מלאה באוכמניות.

"מי את?", שאלה בביטחון רב ובנימה של בוז.

"שמי בשיה, ומה שמך?" עניתי, כשאני חשה כלפיה סלידה.

"לא אגיד לך, כי את ילדה מלוכלכת, בגדיך קרועים ושערותיך פרועות. גם נעלייך קרועות, משופשפות ומכוערות, ובנעל השמאלית חסר גם שרוך". התבוננתי בה ובעצמי, היא דיברה אמת וזה הכאיב לי מאוד. מבטי התמקד בברכיה שהיו עגולות ומלאות בשר, לעומת ברכי אשר שכבות של לכלוך דבק בהן, והיו רזות מאוד, עצמותיהן בולטות, ורק שכבת עור דקה היתה עליהן.

חשתי שנאה עזה כלפי הילדה שעמדה מולי והביטה בי בלעג ובשחצנות. זינקתי עליה וחבטתי בה ובסלסילה שאחזה. האוכמניות התפזרו, ומקצתן הכתימו את שמלתה האביבית, הבהירה.

"הרי לך, עכשיו גם את מלוכלכת, ושערותיך פרועות כשלי!"

הילדה החלה לצרוח ולבכות, וכל חברותיה נאספו סביבה. גם מורתן הגיעה. "מה קרה, מרתה?" שאלה אותה המורה ההמומה למראיה הפרוע ולמראה שמלתה שהיתה מלאת כתמים שחורים, ומרתה השמנה סיפרה לה את שאירע. מפוחדת נעמדתי ליד דינה. נאחזת בשמלתה. המורה התקרבה אלי, ולרגע חשבתי שהיא עומדת להכות אותי, אך היא שאלה בנימוס, "ספרי לי, ילדה, מדוע פיזרת את האוכמניות על שמלתה של מרתה?" סיפרתי למורה שהילדה העליבה אותי, אמרה שאני מלוכלכת ונעלי קרועות ו... כמעט פרצתי בבכי. הייתי חרדה למה שיקרה ואיך תגיב דינה על מה שעוללתי, אבל הופתעתי כשהמורה פנתה לכל תלמידותיה ואמרה: "אין זה נאה להעליב ילדים מסכנים ועניים", וכשהיא פונה למרתה, הוסיפה,

"היהירות היא חטא. מעט ענווה לא תזיק לך, מרתה, בתור עונש וכמחווה של חרטה על התנהגותך, תמסרי לילדה הקטנה את הסלסילה שלך, ועכשיו בנות, נלך לדרכנו".

מרתה השמנה והנזופה הושיטה לי את הסלסילה שלה באי־רצון בולט. הבנות החלו להתרחק בקולניות, ולאחר רגעים חזרו אחדות מהן על עקבותיהן, התקרבו אלינו בריצה, וכל אחת מהן נתנה לנו דבר מאכל, כריכים עם נקניק, ביצים קשות, עוגות ועוגיות, וכן מילאו את הסלסילה הריקה באוכמניות שהעבירו מסלסילותיהן. ילדה אחת אפילו הושיטה לי את כובע הקש שלה, אבל אני לא העזתי לקחתו, והיא הפצירה בי, "קחי, ילדה, אל תתביישי, אני נותנת לך את הכובע מכל הלב, כי אימא הבטיחה לי מגבעת חדשה". העברתי את מבטי לעברה של דינה, והיא הנידה את ראשה בחיוב. לקחתי את הכובע בתודה וחבשתי על ראשי. "הוא מתאים לך מאוד", החמיאו הבנות, ובנפנוף ידיים נפרדו מאיתנו לשלום, והדביקו את מורתן בריצה.

לאחר שכיתת הבנות נעלמה מעינינו, התיישבנו דינה ואני בנוחות לרגלי עץ רחב גזע, וערכנו לעצמנו חגיגה של ממש מהמטעמים שכמותם לא באו אל פינו זמן רב.

היה נעים ביער, היינו שבעות ולא מיהרנו לשום מקום, לא היה לאן.

"את יודעת, בשיה?" הפליגה דינה על גל זיכרונותיה, "גם אני נסעתי לטיול עם הכיתה שלי לאסוף אוכמניות ביער".

"באמת? ספרי".

"היה זה בכיתה השלישית. בעונה כמו עכשיו, סוף יוני. הטיול התקיים במסגרת לימודי הגיאוגרפיה של פולין, בבוקר ביקרנו בכפרים שליד ורשה, באוז'רוב, זבורוב, ווילקובה־ווּיעש. בשעות הצהריים, כאשר שרר חום כבד, והילדים התלוננו על כך, הרגיעה אותנו המורה והבטיחה לנו הפתעה. הגענו ליערות פושצ'ה־קמפינסקה. נכנסנו ליער עשיר־צמחייה, כמו ג'ונגל, ומצעי אוכמניות נרחבים, מוצנעים בין שרכים עבותים, התגלו לעינינו. בקרירות הנעימה של היער עטנו כולנו על האוכמניות, ואספנו מלוא חופניים לסלסילות ולפה. גם אז עשינו תחרות על הלשון השחורה ביותר. את הכריכים שהבאנו מהבית לא היה זמן לאכול, כי איסופן ואכילתן של האוכמניות העסיקו אותנו מאוד. היה זה טיול מלא שמחה וצחוק, כמו אצל הבנות שראינו היום.

״תארי לך, בשיה, שאני הייתי לבושה בשמלה פרחונית עם כובע קש וסלסילה.

״בדרך חזרה לוורשה עברנו בעיירת קייט בשם מלוצ׳יני, שבה גר הדוד שלנו, שלום, אחיה של אימא. היה לו בית גדול, מרווח, עם חצר גדולה, והוא גידל בה עצי פרי. בקיץ היינו נוסעים אליו ליום של נופש — יאנק, הלינקה, רניה ואני. נסענו בלי ההורים, יאנק היה אחראי עלינו. היינו משתוללים בחצר הגדולה, יאנק טיפס על העצים, היה קוטף פירות ומשליך אלינו. הלינקה חיקתה אותו וגם היא למדה לטפס על עצים בזריזות גדולה, ושלל הפירות שאכלנו היישר מן העצים היה גדול. בערב חזרנו הביתה רעננים ומלאי חוויות.

״את וברוניה הייתן קטנות, ונסעתן לדוד שלום רק עם ההורים״.

התבוננתי בדינה, היא אמנם היתה לידי, ביער, אבל רוחה וזיכרונותיה היו שם, רחוק, כשהכול היה אחרת...פתאום ניעורה, כמו מחלום: ״כשחזרתי הביתה עם סלסילה מלאה אוכמניות, פני ובגדי מוכתמים ומלוכלכים, אימא לא כעסה עלי, היא צחקה יחד איתי ואמרה ששלחה לטיול ילדה לבנה וחזרה ילדה כושית. ואני הושטתי לה את הסלסילה עם האוכמניות, ואמרתי, ׳זה בשבילך, אימא, מתנה מהיער׳״.

דינה השתתקה. היא התמקדה באיזושהי נקודה רחוקה. גם אני ישבתי שותקת לידה. היתה זו שתיקה ארוכה, רק עלי היער רשרשו קלות וציוץ צפורים הפר את השלווה מדי פעם.

★★★

עייפתי מאוד מהנדודים ולפעמים גם התלוננתי. דינה היתה גוערת בי על כך, לא היה לאל ידה להושיע, גם היא היתה עייפה, כמוני. באותם ימים, כשהייתי תשושה, אכולת כינים ומפוחדת, קינאתי בכל דבר.

"דינה, הביטי בעץ הזה, באיזו שלווה הוא גדל, יונק מים מן האדמה ומרווה את צימאונו, את החום הוא מקבל מהשמש, ומתנקה מהאבק בגשם".

"ומה אם יכרתו אותו? גם אז תקנאי בו?" שאלה אותי דינה בתוכחה סמויה. אין ספק שדינה צדקה. אין זה נבון לקנא בעץ, מה עוד שהדבר אינו מביא שום תועלת.

"דינה, תראי את הפרחים שלפנינו, כמה שהייתי רוצה להיות פרח."

"גם פרחים נובלים ומתים", השיבה דינה קצרות.

אני התעקשתי, "הם מתים כשמגיע זמנם, כמו אנשים זקנים".

"אבל כשקוטפים אותם וזורקים, זה משול למות ילדים", לא ויתרה דינה.

לא הרפיתי מהמחשבה שלכל דבר שמסביבי לא נשקפת סכנה מוחשית של רדיפה והשמד, בניגוד לדינה ולי.

ביום קיץ נפלא פסענו בכרי מרעה רחבי־ידיים. העשב היה רך ורענן וצבעו הירוק הבריק באור, מתפנק לאור ליטופיהן של קרני השמש. התכופפתי לגעת בפלומה הירקרקת, היא היתה רכה ונעימה. פרות רעו שם וליחכו בנחת את העשב הרך והרענן.

"דינה, מה דעתך שנשב קצת לנוח, נתבונן בפרות המלחכות את העשב בהנאה".

"אנחנו חייבות להגיע לפני החושך לכפר הקרוב, וודיניה, אולי נצליח למצוא קורת גג ללילה. מעניין שאינך מתלוננת על רעב, מאתמול בצהריים לא טעמנו כלום".

"רק נשב קצת להינפש", ביקשתי מדינה.

"נו טוב, אבל לא להרבה זמן, מה אעשה איתך, את תמיד עייפה".

השתרענו על פלומת העשב הרך כדי לחלץ את עצמותינו. גושי עננים לבנים טיילו בשמיים התכולים, ומסביב שררה שלווה. לאחר מנוחה קצרה התיישבתי, נשענת על שיח. פרה אחת רעתה בקרבתנו.

"דינה, אפילו בפרה אני מקנאה, תראי כמה שהיא נינוחה, מלחכת לה

את העשב ללא הפרעה, הפרווה מחממת אותה, ולא יאונה לה דבר אם תישן תחת כיפת השמיים".

חשבתי שגם הפעם תנזוף בי דינה על השטויות שאני מדברת, אבל, להפתעתי, הסכימה איתי, " "תאמיני לי, בשיה, גם אני הייתי מעדיפה להיות פרה, גם אני עייפה מאוד, כל כך עייפה".

סובבתי את ראשי ונתתי לה נשיקה. הבטתי בה וראיתי שגם כוחותיה כלים, והיא נעשית עצובה מיום ליום.

"דינה, תראי איזה עטינים גדולים יש לפרה הזאת".

"היא אכלה הרבה עשב ולכן הצטבר הרבה חלב בעטיניה".

"ברצון הייתי אוכלת פרוסת לחם עבה בספל חלב מקציף, ישר מעטיני הפרה".

"גם אני", אמרה דינה.

"אני הולכת לבקש מהרועים קצת חלב".

"אבל תיזהרי, אם אלה בחורים צעירים, לא כדאי", אמרה דינה, "כבר היה לנו ניסיון מר עם שכאלה".

"אני הולכת לראות מי רועה את הפרות האלה". הסתובבתי בין הפרות וחיפשתי את הרועים, אבל לא ראיתי איש. "לא ייתכן שיניחו את הפרות ללא השגחה", חשבתי לעצמי וחזרתי לדינה.

"לא ראיתי איש", אמרתי לדינה בעצב.

"כנראה שהתעצלת לחפש", עלבה בי דינה.

התיישבתי לידה, מתבוננת סביבי, והנה אני רואה איכרה יוצאת מסבך שיחים, מטפחת ראש לבנה לראשה וכד חרס בידה.

"בשיה, אני חושבת שהיא הולכת לחלוב, למלא את הכד בחלב".

"אז אני הולכת לבקש קצת חלב בשבילנו". התקרבתי בזהירות לאיכרה החולבת, שלא להבהיל את הפרה. בירכתי אותה ב"יהי מבורך יזוס כריסטוס".

"לעולמי עד, אמן", השיבה. "מי את ילדה, ומאיפה צצת כך פתאום, לא ראיתי אותך קודם".

"אני מאוד צמאה", עניתי.

"את רוצה קצת חלב?"

"כן, בבקשה".

"את נראית גם רעבה".

"זה נכון, אני רעבה מאוד".

"חכי", אמרה, "לכשאמלא את הכד בחלב, אתן לך קצת לשתות, וגם חתיכת לחם תקבלי". הכד התמלא חיש מהר בנוזל הלבן, השמנוני, וקצף חמים גדש את דפנות הכד. האיכרה הורתה לי לבוא בעקבותיה. בסבך השיחים, משם יצאה קודם לכן, היתה מונחת צידתה.

"הא לך, קחי חתיכת לחם", אמרה והושיטה לי פרוסה עבה, טרייה, רכה.

"גם בשביל אחותי אוכל לקבל?" העזתי לשאול.

"אוהו, זה כבר יותר מדי, איפה אחותך?"

"שם, היא נחה", הצבעתי על מקומה של דינה.

"איך זה ששתי בנות מסתובבות רעבות, אין לכן בית? מי אתן?"

סיפרתי לה בקיצור נמרץ על המוצאות אותנו.

"הו אלוהים, זה באמת סיפור עצוב, מסוכן לחיות בעיר בזמן מלחמה, במיוחד כשמפציצים, טוב שברחתן מוורשה", הוסיפה, "חכי, הא לך עוד חתיכת לחם". היא מילאה קופסת שימורים ריקה בחלב הטרי, והנחתה אותי שאלך בזהירות על מנת שהחלב לא יישפך בדרך.

"יברך אותך אלוהים", הודיתי לה.

"גם אתכן יברך האל, אמן".

כשבידי האחת קופסת החלב החמים ובשנייה הלחם, פסעתי בזהירות לעבר דינה, שחייכה אלי מרחוק. אכלנו ברעבתנות ובהנאה מרובה, והודינו לאלוהים גם על החסד הזה.

לפנות ערב הגענו לוודיניה. באחת הבתים קיבלנו מזון וגם רשות ללון באסם. למחרת השכמנו לקום, שוטטנו בכפרי הסביבה, עד שהגענו לברודקי. כשרניה ביקרה אותנו אצל יאן בז'קוב, היא סיפרה שהלינקה והיא עובדות בברודקי, אלא שמאז עבר זמן רב ולא היה סיכוי גדול שנמצא אותן שם.

תחום המחיה של אחי ואחיותי התרכז במחוז שידלצה. נדדנו בשלוש קבוצות, כשכל יחידה מנסה לשרוד, כפי יכולתה, בכל דרך. עם זאת, מדי פעם, היו לנו פגישות אקראיות בכפרים שבהם סבבנו. יאנק, הלינקה, רניה, דינה ואני נענו סביב אותו ציר חיים.

ברודקי היה כפר קטן ונחמד. משפחת דז׳אק אספה אותנו אל ביתה. תחילה ללילה או שניים, אבל דינה ביקשה לעבוד, וכשהפגינה את חריצותה, אפשרו לנו להישאר.

למשפחת דז׳אק היו שני ילדים בוגרים, אלכס, כבן תשע עשרה, וסטפה, כבת שש עשרה, אשר למדה בתיכון בשידלצה. בהיעדרה מן הבית, נתאפשר לנו לישון בחדרה. יחסה של משפחת דז׳אק כלפינו היה יפה. גברת דז׳אק אפשרה לנו להתרחץ היטב, היא גם עזרה לנו בטיפול בנפט להשמדת הכינים המרובות ששרצו בשערנו. את הבגדים הקרועים והמלוכלכים שלנו רצתה לזרוק, אבל אני לא הסכמתי להיפרד משמלת הקטיפה הירוקה שלי, שאימא הלבישה לי בבוקר הבריחה מהגטו. אף שהשמלה היתה בלויה, אהבתי לחוש את רכות קטיפתה, שהזכירה לי את אימא.

גברת דז׳אק כיבסה ותיקנה אותה. לדינה נתנה גברת דז׳אק שמלה של בתה סטפה, שהיתה גדולה רק במעט ממידותיה. לאחר תיקון קטן, דינה נראתה בה יפה מאוד. היו לנו ימים טובים אצל משפחת דז׳אק, שהיו אצילי־נפש ותרבותיים בהשוואה לאיכרים חסרי הדעת. בין משפחת דז׳אק ובינינו נוצרו יחסי אמון, ודינה לא חששה לגלות שאנחנו יהודיות. היא גם רצתה לשמוע על גורלן של הלינקה ורניה, אשר עבדו בכפר זה לפנינו. בני משפחת דז׳אק זכרו את הלינקה שעבדה אצל משפחת בורובסקי, ואת רניה שעבדה בבית טומשוב. האיכרים היו מאוד מרוצים מעבודתן, והביעו פליאה על השפה הפולנית הרהוטה שבפיהן, גם התמצאותן בדת הנוצרית ובמנהגיה נחשבה להן לזכות.

חיינו בשלווה עד לשובה של הבת סטפה משידלצה בתום הבחינות. מיד כשהגיעה הבחנו במבטים מתחמקים ובהתלחשויות. הבנו שזמננו תם. משפחת דז׳אק נפרדה מאתנו בחביבות. הם ציידו אותנו בבגדים להחלפה, בתוכם שמלת הקטיפה הירוקה שלי, שהיתה בלויה, אמנם, אבל נקייה. גם צידה נדיבה לדרך קיבלנו. לא פחות חשוב מכך היה העידוד שקיבלנו מהם, שלבטח תמצא משפחת איכרים שתעסיק אותנו בקיץ בביתה ותמצא לנו קורת־גג.

★★★

יום אחד הגענו לכפר לנקי, שבקרבתו היו ממוקמים צריפי עץ ארוכים. המקום היה מגודר בתיל ונראה כמחנה צבאי, אף שלא ניכרה בו פעילות צבאית. דינה התלבטה אם לעצור בכפר הזה ולחפש עבודה, או להמשיך לכפר אחר. לבסוף החליטה להישאר. הלכנו במרכז הכפר והצצנו לחצרות הבתים. פעילות אינטנסיבית של קיץ ניכרה בהן.

"תראי, בשיה", הסבה דינה את תשומת לבי, "איך שהנערה הצעירה סוחבת שני דליים כבדים של תפוחי אדמה...", לפתע נעתקו המלים מפיה.

"אלוהים אדירים, זו הלינקה שלנו", קראנו בקול. הנערה סובבה את ראשה, ואנחנו התחלנו לחשוש שמא ההתרגשות שסחפה אותנו עלולה להסגיר את זהותה ולסכן בכך את כולנו, אך הלינקה העמידה את שני הדליים באמצע החצר ורצה לקראתנו, מיוזעת ומתנשפת. היא חיבקה אותנו בגלוי, ללא חשש, ומיד שאלה אם אנחנו רעבות. היא הכניסה אותנו לחצר וביקשה שנמתין רגע. היא רצה לבקש את רשותה של בעלת הבית להכניס אותנו הביתה. כשחזרה, בירכה דינה אם מעבידיה יודעים שהיא יהודייה. הלינקה ענתה שבכפר לנקי יש משפחות אחדות שמעסיקות יהודים בגלוי. היא אמרה שגם רניה עובדת בקרבת מקום. דינה שאלה על מחנה הצריפים, והלינקה הסבירה שבמחנה זה מתגוררים יהודים המועסקים בחפירת תעלות מים שבסביבה.

"ואני חשבתי שזה מחנה של גרמנים", אמרה דינה.

"רק מספר מצומצם של גרמנים שומרים על המחנה, אבל אין הקפדה נוקשה. אנשים רשאים לצאת ולבוא, כמעט בחופשיות", סיפרה הלינקה.

"ולא מתעמרים בפועלים היהודיים?" תהתה דינה.

"לא, ענתה הלינקה, "האנשים עובדים, ואחרי העבודה חוזרים למחנה ומקבלים אוכל ולינה".

נכנסנו לבית, והלינקה הציגה אותנו בפני האיכרה איגנצי. היא כיבדה אותנו בלחם ובחלב, ומתוך הרגל הצטלבנו, כשהלינקה ואיגנצובה מתבוננות בנו משתאות.

"תמיד אתן נוהגות כך?" שאלה הלינקה בקול חרישי.

"כן", ענתה דינה, "הרי בזכות זה אנחנו מצליחות לשרוד איכשהו".

"כאן אינכן חייבות להיראות כנוצריות, כי כולם יודעים שאנחנו יהודיות".

"אולי גברת איגנצי יודעת מי זקוק לידיים עובדות בלנקי?" שאלה דינה.

״שמעתי שפודולסקי מחפש עזרה״, אמרה, ״אבל אני לא חושבת שהוא יסכים לקחת גם ילדה קטנה.״

איגנצובה יצאה איתנו אל הכפר, והראתה לנו את ביתו של פודולסקי. לפני שהלכנו אליו, אפשרה להלינקה להוביל אותנו לרניה שעבדה אצל קוזלובסקי. רניה לא ידעה את נפשה מרוב התרגשות. היא היתה באמצע העבודה, היתה מיוזעת ופניה האדימו מאוד. האיכרה קוזלובסקי אפשרה לה לצאת להפסקה ולהיות איתנו. ניכר היה באיכרה קוזלובסקה שרחשה חיבה רבה לרניה, כנראה בזכות היותה חברותית מטבעה, ישירה ביחסיה עם הזולת, בעלת פתיחות רבה וחוש הומור.

נפרדנו מרניה והלכנו לפודולסקי. האיכר קיבל את דינה ברצון רב לעבודה, אבל אותי דחה. הוא הרשה לי לישון עם דינה רק בלילה הראשון, ולאחר מכן הוא הציע שאלון במחנה הצריפים הסמוך. נתקפתי חלחלה כששמעתי את גזר דינו. לא רציתי לישון לבד במחנה, הוא הפחיד אותי. עשיתי מאמץ רב, עזרתי כמיטב יכולתי בכל מיני עבודות, וקיוויתי שפודולסקי יבטל את רוע הגזירה וישאיר אותי ביחד עם דינה. גם אשתו ניסתה להשפיע עליו שאשאר אצלם, אבל הוא סירב.

באותו יום, בתום העבודה ולאחר ארוחת הערב, התאספנו רניה, הלינקה, דינה ואני אצל רניה. לייזורעק לא היה שם, הוא ביקש לחזור להוריו בגטו, ורניה נאלצה להיענות לו. הילד המפונק והעדין, שדיבר פולנית עילגת, התקשה להסתגל לחיים בצל פחד מתמיד, שדרשו תושייה ואלתורים, במאבק בלתי פוסק לשרוד כל יום מחדש.

התמקמנו בסככה שקטה ליד האסם, והן סיפרו לנו שהן נמצאות בלנקי מתחילת הקיץ. בזמן זה הן קבלו מכתב מאימא, שבו כתבה שהמצב בגטו ורשה מתדרדר מיום ליום. אנשים נשלחים בטרנספורטים לעבודה ואינם חוזרים עוד. הגרמנים מעלים בכל פעם את מספר היהודים למכסות עבודה, וככל שנענים להם, גדל תאבונם.

הן המשיכו וסיפרו שב־22.7.42 נתקבלה פקודה שבכל יום חייבים להתייצב באומשלאגפלאץ שבגטו ששת אלפים יהודים. למחרת הוגדלה המכסה לשבעת אלפים. וב־25.7.42, שהיה יום שבת, ציוו הגרמנים על היודנראטְ לאסוף עשרת אלפים יהודים. יושב ראש היודנראט, אדם צ׳רניאקוב, הבין סוף־סוף שהיהודים נשלחים להשמדה. אמנם, כבר באפריל אותה שנה הגיעו לוורשה שני אחים מלובלין, וסיפרו שבתוך ימים רצחו בגטו לובלין למעלה מארבעים אלף יהודים, אך אז צ׳רניאקוב לא נטה

להאמין להם, שכן השכל האנושי לא יכול היה לקלוט את גודל הזוועה. עבר זמן רב עד שהיהודים התפכחו, הבינו וקלטו בתודעתם שהגרמנים אכן רוצחים את היהודים בשיטתיות.

כאשר הגיע צ׳רניאקוב לכלל הכרה שבעצם הוא משלח את היהודים להשמדה, ולא לעבודה, הוא קרא לאנשי קהילתו ואמר שכל יהודי ייקח את גורלו בידיו וידאג להציל את נפשו. הוא עצמו רשם על פתק שיועד לאשתו, ״תובעים ממני להרוג במו ידי ילדים מבני עמי. לא נותר דבר, זולת המוות״. הוא ביקש ממזכירתו כוס מים, ושם קץ לחייו בבליעת רעל.

השתררה שתיקה, ודינה שאלה בתמיהה איך זה שמכתב מאימא בגטו הגיע לידן. אז סיפרה הלינקה על בחור יהודי, מיכאל, העובד בחפירת תעלות מים, שהתיידד איתה. מיכאל סיפר לה שהוא חייב לראות את משפחתו שנותרה בגטו ורשה, וכי בדעתו להביא להם מזון. הלינקה ביקשה ממנו שיבקר גם את אימא ויספר לה שהכול בסדר אצלנו ושלא תדאג. כשחזר בשלום, הביא עמו את המכתב.

״לפחות אנחנו יודעות שאימא בחיים, ושלום להן״, אמרה דינה בקול חרישי.

״מאז עבר זמן. אני מקווה שעדיין הכול בסדר אצלן״, אמרה הלינקה מוטרדת, והוסיפה שגם היא מתכוננת לחזור לגטו להביא מזון לאימא, לברוניה ולסבתא, ואולי גם לשכנע אותן לברוח משם. מאחר שהיתה זו עונה בוערת בחקלאות, תיכננה הלינקה לעשות זאת אחרי הקציר, בסוף אוגוסט.

הבטנו בה דוממות. ידענו שהחזרה לגטו כרוכה בסכנת מוות, אבל שתקנו, כי לא היה דבר שיעצור את הלינקה לבצע את אשר החליטה.

לקראת הלילה השני לשהותנו בלנקי, דינה עם מעבידה, פודולסקי, ליוו אותי עד לשער מחנה הצריפים. פודולסקי הבטיח לדינה שאין נשקפת לי שום סכנה שם. כמו שאר שוכני המחנה, גם אני אקבל אוכל ומקום לינה. הוא ציין שאהיה רשאית לבקר את דינה רק לאחר שעות העבודה.

נפרדתי מדינה בנשיקה ונכנסתי למחנה לבדי, עצובה ובלב כבד. נכנסתי דרך כניסה צרה, כי השער הראשי כבר היה סגור. איש לא קיבל אותי במקום הקר והמנוכר, איש לא ציפה לבואי, ואיש לא הוביל אותי למקום שבו הייתי אמורה להניח את ראשי בלילה. ראיתי צריף, דפקתי בדלת ונכנסתי.

היו בו רק גברים, רובם צעירים. פחד איום תקף אותי. מיד ניגש אלי אדם מבוגר והוביל אותי אל צריף הנשים.

"פה מקומך", אמר, ושלא תיכנסי אף פעם לצריף הגברים, שמעת?" והניף את אצבעו מולי בנזיפה.

"לא ידעתי", אמרתי מתנצלת. נפחדת, נכנסתי לצריף הנשים. כולן הפנו את ראשיהן כשעמדתי בפתח. בצריף הארוך היו הרבה נשים, רובן צעירות. אף לא אחת ניגשה אלי לשאול לשמי או להראות לי את הדרגש, שישמש לי למקום לינה. ליד הכניסה ראיתי דרגש תחתון פנוי, התכופפתי וזחלתי לתוכו, התכרבלתי בתוך עצמי ופרצתי בבכי חרישי. היתה זו הפעם הראשונה בחיי שנעזבתי לבד. הרגשתי נטושה ובלתי רצויה. בכיתי הרבה, ונראה שנרדמתי. חלמתי שאני הולכת בשביל שומם, שאין לו התחלה ואין לו סוף, ובוכה... הולכת ובוכה...

בבוקר התעוררתי מכווצת. רוב הנשים יצאו לעבודה, נשארו בצריף רק נשים בודדות, כנראה חולות. ניסיתי להתקין את בגדי כדי שייראו מסודרים, והחלטתי לבקר את הלינקה. מאז ומתמיד היא היתה אחותי המועדפת, והרגשתי צורך לראותה — אישיותה הקרינה כוח, שליטה במצב ואופטימיות, דברים שהייתי זקוקה להם נואשות באותו בוקר אומלל.

הלינקה אמנם קיבלה אותי יפה, נתנה לי משהו לאכול, אבל אסרה עלי להפריע לה בעבודה. היא אמרה לי שאם יראו אותה מזניחה את חובותיה, היא עלולה להיות מגורשת. הצעתי לעזור לה, אבל היא המשיכה בעבודתה ולא הגיבה. הרגשתי שאני הופכת למעמסה על אחיותי.

יום אחר יצאתי לשוטט בין בתי הכפר. באחת החצרות ראיתי ילדה כבת גילי, מפזרת גרגרים לתרנגולות. נכנסתי לחצר וביקשתי לעזור לה, והיא שמחה לחברתי. מרישה ואני המשכנו יחד לפזר גרגרים לתרנגולות שהתקבצו סביבנו, פטפטנו וצחקנו, ושכחתי את מצבי העגום. אימא של מרישה הביאה שני תפוחי עץ, וכיבדה אותי באחד מהם. חמימות של רגע הציפה אותי. כל כך רציתי להיות כמו מרישה, צחקנית, שמנמונת חמודה, ושגם אמי תטפל בי באהבה.

בלילה, כששכבתי על הדרגש התחתון במחנה, חשתי בגעגועים עזים לאימא, כל כך חזקים עד שהרגשתי כאב פיזי ממש, שפילח את לבי בדקירות חדות, טורדניות.

מאז הפרידה מאימא, בבוקרו של סתיו, על אספלט הגטו הקר והאפור, ליווה אותי כאב עמום והצורך בליטופה הרך, באהבתה הרבה שהיתה ללא

תנאי וסייג, בפינוקיה ובחיבתה. הצורך הזה היה נואש וצורב, לא פחות מרעב בסיסי למזון, והוא הפך במשך השנים לחשׂך בלתי הפיך, שחיבל בנשמתי ללא תקנה.

כשקורי השינה משתלטים עלי אט־אט, צפה מולי דמות אמי, יפה כמו מלאך, מתרחקת ממני בעמדה על מקומה, כשצפרירי שמש הבוקר עוטפים אותה, והיא מניפה את ידה לשלום. דמותה הצנומה בשמלה הבהירה הלכה וקטנה, עד שהפכה לנקודה זעירה, ובסוף נעלמה כליל.

שכבתי על הדרגש הקשה, מכונסת עם עצמי ובתוך עצמי, ולבי כבד עלי מאוד.

לפעמים הלכתי לבקר את רניה. האיכרים שאצלם עבדה התייחסו אלי יפה מאוד, ומעולם לא נתנו לי להרגיש שאני מפריעה לרניה בעבודתה. באותם ביקורים הזמינו אותי לסעוד איתם, והאיכרה קוזלובסקה אף הוסיפה וציידה אותי במזון כשהלכתי לדרכי, והזמינה אותי לבקר אצלם שוב. רניה סברה שעלי להישאר במחנה ולא לשוטט בכפר, אבל אני טענתי שאין לי מה לעשות שם, לבד מלשכב על הדרגש ולבכות, או לחלופין, לבהות בתחתיתו של הדרגש שמעלי.

עונת הקציר עמדה להסתיים. הלינקה היתה נחושה בדעתה להגיע לגטו, להביא לאימא מצרכי מזון, ואולי גם לשכנע אותה להמלט על נפשה עם ברוניה וסבתא. היא ביקשה ממשפחת איגנצי שאמלא את מקומה בהתאם ליכולתי. היא הבטיחה להם שלמרות היותי ילדה קטנה, אני חרוצה וממושמעת, וכי אבצע כל עבודה שאתבקש לעשות.

אינני חושבת שבני משפחת איגנאצי התלהבו מהרעיון, אבל הם הסכימו וקיבלו אותי לביתם. ניסיתי להתחבב עליהם במילוי חובותי על הצד הטוב ביותר. אני חושבת שם העריכו את מאמצי, ובמידה מסוימת גם הצלחתי למלא את מכסת העבודה שהוקצתה לי.

בלילות היתי מתכרבלת ליד התנור ונרדמת תשושה מעייפות, אחרי יום עבודה קשה ועמוס. עם זאת, העדפתי לחיות בבית, שיש בו משפחה מוכרת מאשר בצריף מלא דרגשי עץ ועליהם פנים ללא זהות.

★★★

למרבה הפלא, חזרה הלינקה מהגטו עמוסת כל טוב. נפגשנו באסם של משפחת קוזלובסקי, בערב הראשון לחזרתה. היא חילקה לנו מתנות — בעיקר ביגוד ונעליים, ואחרי שנרגענו מהפגישה המחודשת, סיפרה הלינקה: ״עשיתי הכול על מנת להגיע מהר ככל האפשר לגטו. הלכתי הרבה ברגל ונעזרתי בעגלות איכרים.

״יום אחד, כשהלכתי בשולי הדרך, בין שני כפרים, עצרה לידי מכונית ובה שלושה קצינים גרמנים. החלטתי לנהוג כלפיהם באדישות, כאילו אני נערה כפרית בורה שאינה מבינה כלום. הם עצרו לידי ושאלו אותי אם ההליכה אינה קשה עלי, ואם מחוז חפצי הוא הכפר הסמוך. עניתי בחיוב וחייכתי אליהם. אחד מהם, כנראה פולקסדויטש, דיבר איתי פולנית טובה, קפץ מן המכונית ופתח בפני את הדלת.

״תארו לכן״, צחקה הלינקה, ״לי, ליהודייה, פתחו הגרמנים את הדלת והזמינו אותי באדיבות לנסוע אתם. גם במכונית המשכתי ׳לשחק׳, עשיתי עצמי עליזה. התבדחנו על הא ועל דא. הם הציעו לי להצטרף למסיבה שהם עורכים באותו ערב במפקדה. יתר על כן, הם הבטיחו לשלוח לי מכונית ונהג שיסיע אותי מהבית אל המסיבה. הודיתי להם, כמובן, על אדיבותם הרבה, אבל אמרתי להם שאין הם צריכים לטרוח, והבטחתי להגיע למסיבה בעגלה, יחד עם כמה מחברותי. לאחר הצעה שכזו, השמחה במכונית היתה רבה.

״בכניסה לכפר ביקשתי מהם לעצור לי, ואותו פולקסדויטש קפץ מן המכונית, ופתח בפני את הדלת בתנועה אבירית, כשהוא אומר לי שישמח לראות אותי במסיבה, ׳להתראות בערב, פרויליין׳, אמר.

״חמקתי בין הבתים וכשהמכונית התרחקה, חיכיתי שתזדמן בדרכי עגלה כלשהי כדי שאוכל להמשיך הלאה. למזלי עצרה לידי עגלה עמוסת חציר. עליתי עליה. ריח החציר היה משכר ומצעו רך, ואני הרגשתי עצמי כמו תינוקת בעריסה. העגלה הביאה אותי עד לכפר קטן ליד מינסק מזוביצקי, משם הלכתי ברגל עד לתחנת הרכבת.

״לחומות גטו ורשה הגעתי עם חשכה. הבחנתי בהרבה בתים הרוסים, גם פרצות נבקעו בחומה, לכן לא התקשיתי להיכנס לגטו עם החשכה. הרחובות היו שוממים, לא ראיתי נפש אדם. הייתי שרויה בפחד, גם בגלל

השקט, וגם בגלל ההרס, החושך, סכנת הפטרולים, והאווירה העכורה. אף שרציתי בכל מאודי להגיע במהירות האפשרית לאימא, חששתי להמשיך ללכת ברחובות הגטו השוממים, כשעל כל צעד שאני עושה עונה הד ברעש גדול, בדממת מוות הלילה שעטפה את הגטו.

"חיפשתי מחסה כלשהו להעביר בו את הלילה. וזה לא היה קשה כלל, בין כל כך הרבה הריסות. מצאתי כוך בבית הרוס והוא התאים למידותי, קומפקטי, קטן, והעיקר, הוא הגן עלי מכל הצדדים. נרדמתי בישיבה", המשיכה הלינקה לספר, "אבל התעוררתי הרבה פעמים בגלל הקור והפחד. נרדמתי שוב, ושוב התעוררתי לקול רחש, חשבתי שאולי פטרול גרמני גילה אותי, אבל לשמחתי, היו אלה שני חתולים רזים שנלחמו על עכברון קטן ועלוב.

"לפני עלות השחר התעוררתי, אבל לא היתה ברחוב נפש חיה. לא רציתי לעורר תשומת לב, לכן חיכיתי בכוך עד זריחת השמש. רק אז, כשפה ושם נראו אנשים שדמו יותר לצל של עצמם, יצאתי מהכוך ובצעדים זריזים שמתי פעמי לרחוב פונצישקנסקה, לבית שבו גרנו.

"מעט האנשים שפגשתי ברחובות הגטו העלובים נראו מפוחדים, אדישים או אלימים. ידעתי שאני נראית טוב בהשוואה אליהם, לכן השתדלתי לגמד את עצמי ולהלך כפופה, כיסיתי את ראשי ופני במטפחת, ואת צרור המזון אחזתי קרוב לגופי שלא ייראה. השתדלתי ללכת ברחובות צדדיים, סמוך לבתים, כדי שלא אבלוט בשטח.

"סוף־סוף עמדתי לפני הבית שבו גרנו. השער לא היה שם עוד. איש לא נראה בסביבה ולא נשמעו קולות. רק השקט חתך את האוויר, כמו אחרי פוגרום. החלונות בבתים היו מנופצים וקרעי הווילונות התעופפו ברוח. חפצי בית ולבוש היו פזורים בכל מקום, כמו נעזבו בבהלת בריחה.

"נתקפתי בפחד איום", סיפרה הלינקה, "חששתי לעלות לקומה השנייה שבה גרנו. חכיתי בתקווה שמישהו ייצא מהבית, או ייכנס אליו, אבל איש לא היה בסביבה, והבית עמד בשיממונו. הגה לא נשמע. פחד השתלט עלי וכמעט חזרתי על עקבותי, אך התגברתי על האינסטינקט הראשוני, הטבעי, לשמר את נפשי, והחלטתי לדבר אל עצמי בקול רם, כדי לא להשתגע מהשקט הרועם סביבי, מהבלתי נודע. 'הלינקה', שמעתי את עצמי אומרת, 'לא באת ממרחק רב, בדרכים מסוכנות, רק כדי לברוח מפחד, זה לא מתאים לך'.

"אספתי את כל כוחותי ופרצתי במעלה המדרגות, כמו אחוזת אמוק. התכוננתי לפרוץ את הדלת שלנו, אך לא היה צורך בכך, הדלת היתה עקורה ונטתה ליפול, מכיוון שהיתה תלויה על ציר אחד בלבד. הבטתי סביבי — איש לא היה בכל הבית. צעקתי בכל כוחי: 'אימא! סבתא! ברוניה!' אבל מסביב היתה שקט מוחלט. "נכנסתי לחדר שלנו. חפצים היו פזורים בערבוביה והתגלגלו על הרצפה: כלי בית, בגדים, נעליים, תמונות, כסתות פעורות קרביים, כשהפוך הרך והקל מפוזר ונשפך מהן והתעופף עם כל משב רוח קל. על הסדינים, שעדיין היו לבנים, ראיתי כתמי דם קרוש. עמדתי שם ועדיין לא האמנתי שאין איש בבית, בחרדה זעקתי: א־י־מ־א...אבל רק ההד, כמו להכעיס, חזר על קריאתי.

"א־י־מ־א. סב־תא. ברו־ניה. חזרתי וצעקתי שוב ושוב, וההד התעקש לענות לקריאותי הנואשות. סבבתי בחדר כמו מטורפת, והוא אחרי, כמו שד מרקד סביבי. הרמתי חפצים, כסתות... ופתאום, מתחת לערימה של פוך, ראיתי אצבע מבצבצת. עצרתי באחת. התבוננתי בפחד סביבי והרגשתי בחילה. לא יכולתי לזוז ממקומי, גופי התאבן, היה לי קר וחם לסירוגין, וחשבתי שאני עומדת לאבד את הכרתי, אבל ידעתי שאסור שדבר כזה יקרה לי, חייבת הייתי לשמור על צלילות דעתי. שוב שמעתי את עצמי אומרת, 'הלינקה, אסור לך להיות חלשה, את חייבת להתגבר, היי אמיצה כמו שתמיד היית במצבים קשים. כמו בבית הספר, כשהרבצת ליורק הנער האנטישמי, כמו עם הגרמני בגטו שנלחם בך להוציא ממך את כיכר הלחם, היי חזקה, הלינקה'. הדיבורים אל עצמי עזרו לי להתאושש, התעשתי ונרגעתי מעט".

הלינקה עשתה הפסקה של שניות אחדות, שאפה אוויר והמשיכה בשטף דיבורה. "כשעמדתי באמצע החדר המבולגן, ננעץ מבטי בתמונת דיוקן של אימא, שהיתה תלויה על הקיר ממול. היא הביטה אלי ברוך, בחיוך של נועם, ודמותה הפיחה בי אומץ. התמונה היתה תלויה בזווית עקומה, ואני בושתי שלא טרחתי להתקין את התמונה ישר. התקרבתי אל התמונה ושלפתי אותה מהמסגרת, אספתי עוד תמונות שהיו פזורות בכל החדר, הידקתי אותן אל גופי, וברחתי משם כל עוד נפשי בי. דילגתי במורד המדרגות, כמו ריחפתי באוויר. רצתי ברחובות העלובים כמו מטורפת, ואפילו לא הבחנתי שהייתי כבר מחוץ לגטו, בצד הפולני של ורשה".

הלינקה דיברה בשטף, ללא הפסקה, כאילו רצתה לשפוך את חוויותיה בבת אחת, ולהתרוקן מהן כליל. היתה רגיעה קצרה, ואזרתי אומץ לשאול

אותה על השעון. הייתי סקרנית לדעת מה עלה בגורל השעון, שאימא לא יכלה להיפרד ממנו. הלינקה הביטה בי ארוכות, רואה ואינה חשה אותי, עיניה בהו בנקודה מרוחקת מאוד. לפתע נזכרה בשאלתי וענתה לקונית, "השעון הגדול שלנו, שתמיד עמד ליד הקיר, היה הדבר היחיד השלם בחדר. למרבה הפלא, הוא היה תקין".

הרגשתי שהלינקה עצמה הופתעה מתשובתה, והיא המשיכה, "השעון עמד ליד הקיר כמו אנדרטה, גאה, מורם מעל לאנדרלמוסיה סביבו, ממלא בדייקנות את התפקיד שיועד לו, והוא מעל למאורעות ולזמן. הוא המשיך לתפקד בזמן שאני התרוצצתי בחדר, מחפשת נואשות אות חיים.

"הסתכלתי בשעון, והוא נראה לי כל כך אדיש, יהיר, מתנשא, מביט על העולם מלמעלה, רואה את הזוועות וממשיך לתקתק, תיק־תק, תיק־תק, תיק־תק". הלינקה נשתתקה. היא ישבה ללא ניע. היא היתה לידינו, אבל לא איתנו, היא חזרה לשם. אולי ראתה לנגד עיניה את קרב האיתנים שהתחולל בין שלוש הנשים חסרות האונים לבין הבריונים הרוצחים, שהורסים, שוברים ובוזזים. נראה שראתה לנגד עיניה את אימא עושה את כל המאמצים ששעון הקיר, החבוי בתוך מסגרת העץ הממורקת, לא יינזק, שימשיך ללכת ויתקתק בקצב המונוטוני, כמו מימים ימימה... "לא יכולתי לשאת את עזות המצח של השעון", התפרצה הלינקה, "שכולם אינם, שהכל שבור, ורק הוא נותר ללא פגע. הרמתי סיר שהתגלגל על הרצפה לרגלי, וניפצתי אותו על השעון. רסיסי הזכוכית התפזרו לכל עבר. המחוגים התעקמו, ואני ניפצתי ושברתי, ניפצתי וניתצתי בחמת זעם, עד שלא שמעתי עוד את התיק־תק היהיר והמעצבן שלו. לאחר שנותרה מהשעון רק ערימת גרוטאות, הבנתי את גודל האסון, וברחתי משם כל עוד נפשי בי.

"המשכתי לרוץ ריצה מטורפת, כשכל הכסתות שבעולם רודפות אחרי, והפלומה הלבנבנה התעופפה סביבי, מערפלת את ראייתי ומקשה את דרכי אל המרחבים הפתוחים, אל מחוץ למתחם האסון הנורא. הרגשתי שכוחותי כלים. באחד הרחובות ראיתי התקהלות גדולה של אנשים, וחשבתי לעצמי, קודם רדפו אחרי הכסתות, הנוצות והפלומה, ועכשיו עומדים בדרכי המון אנשים. איך אפרוץ דרכם ואנצל? עד מהרה התברר לי שלא את נפשי ביקשו. הם בזזו חנויות פרוצות, שהסחורה נשפכה מהן.

התקרבתי בזהירות, היו שם דברי לבוש, נעליים, מזון, ממתקים. אנשים חטפו מכל הבא ליד והסתלקו בריצה. כל אחד היה עסוק רק במעשה הביזה

שלו, כמו עדת פראים. לא עמדתי בפיתוי, וגם אני אספתי בגדים חמים מן ההפקר, נעליים, ממתקים. החורף מתקרב ולנו אין בגדים חמים, זה היה כמו נס משמיים, הזדמנות להשיג עבורנו בגדים. אספתי כל מה שהצלחתי למצוא, חלק קשרתי במטפחת גדולה וחלק דחסתי לתרמיל גב, והתכוונתי ללכת, ואז ראיתי חנות תכשיטים פרוצה, מרוקנת ברובה, רק פה ושם נשארו מחרוזות זולות, סיכות קישוט ודברים כאלה. כנראה שאת הזהב, רוקנו מיד. עזבתי את המקום, כשעוד הרבה אנשים עוטים על השלל. מיהרתי להסתלק אל מחוץ לעיר.

"הייתי לבד, מול המרחבים והשקט. איש לא רדף אחרי, סביבי שדות ושלווה פסטורלית, כאילו שאין מלחמה, רצח, סחי ומיאוס. הייתי עייפה מאוד ורגלי סירבו לשאת אותי. חיפשתי ומצאתי מקום מסתור בין סבך שיחים. התיישבתי שם, מתחתי את רגלי, את ראשי שמתי על ערמת הבגדים שאיתי, וניסיתי לעשות סדר במחשבותיי.

"לא רציתי לחשוב על מראות הגטו, כל מעייני התרכזו במאמץ להגיע לכאן במהירות האפשרית, בלי לפסוח על נסיונות למצוא את יאנק. הדבר היחיד שידעתי עליו היה שיאנק מסתתר ביערות עם פרטיזנים ובחורים יהודיים. החלטתי ללכת דרך כפרים הסמוכים ליערות.

"עברו כבר יומיים מאז שהייתי בגטו. היה לי קר והייתי סחוטה וצמאה. מכיוון שהיתה לי סחורה, יכולתי לעסוק בסחר חליפין, חרוזים תמורת מזון. הקשתי בדלת אחד הבתים, הראיתי לאיכרה את החרוזים וביקשתי ממנה בתמורה צלחת מרק חם. היא נענתה להצעתי, והגישה לי בנדיבות ארוחה חמה מלאה.

"תוך שאני אוכלת ונהנית מכל לגימה מהמרק החם, התלוננה בפני האיכרה: 'בזמן אחרון מסתובבים פה בזלשיה ובסביבה הרבה אנשים המבקשים אוכל. לפני ימים אחדים היה כאן נער צעיר שביקש אוכל, נתתי לו חצי כיכר לחם, כדי שיסתלק מהר. אם אמשיך להתחלק כך במזון עם כל מבקש, במהרה לא יישאר לנו מה לאכול'.

"'איך נראה הנער?', שאלתי, משתדלת שלא להסגיר את רגשותי".

"'מדוע שנערה צעירה ויפה כמוך תשאל על איזה פרטיזן, או חלילה, על יהודון?'

"'גם פטריוטים פולניים מתחבאים ביערות וחוששים מנקמת הגרמנים.

כמו 'ארמיה קריובה' למשל. אחי משתייך לקבוצה הזאת', עניתי לה בביטחון, כשאני מביטה בה ישר בעיניים.

"'נכון, יש כאלה, וגם אני מכירה אחדים'.

"'ובכן, איך נראה הנער?' התעקשתי לדעת.

"'כבן חמש עשרה, רזה, כמובן, שחור־שיער, עיניים ירוקות, עדין מראה'. היא הרהרה רגע, מקמטת את מצחה כנזכרת במשהו מיוחד, והוסיפה, 'מה שהפליא אותי בנער הזה הוא שביקש עיתון כלשהו, אפילו ישן'. כמתנצלת הוסיפה, 'אנחנו לא קוראים עיתון כל יום, כמו אלה בעיר. פשפשתי בארגז זנוח, שבקושי מצאתי בו עיתון ישן, ונתתי לו. כמה שהוא שמח הנער, איך שהוא הודה לי'.

"'לאן? לאיזה כיוון הלך הנער?', שאלתי כשאני מנסה להסתיר את התרגשותי". הלינקה הביטה בנו ואמרה, "אתן בוודאי זוכרות איך יאנק אהב לקרוא עיתונים, כמה סקרן היה לדעת מה מתרחש בחיים, בעולם.

"'לכיוון היערות פנה הנער, לשם', הראתה האיכרה, ואני קמתי מהשולחן לראות לאיזה כיוון היא מצביעה.

"'אני מקווה שאין לך שום קשר עם הדברים האלה, ילדה', הזהירה אותי. 'אל לך להסתכן ואל תלכי לכיוון ההוא, התרחקי משם, ולכי ישר לביתך עם הסחורה היפה שלך, שמא ישדדו אותך בדרכים'.

"חשבתי, כמה אנשים עשויים לבקש עיתון כשהם בורחים ממוות ומרעב? זה היה מאוד אופייני ליאנק שלנו.

לפני שנפרדתי מהאיכרה בידידות, ביקשתי שתתן לי לדרך כיכר לחם ושפעק תמורת סיכה, והיא נענתה ברצון. הרגשתי הקלה על כך שהיה לי קצה חוט לחפש אחר יאנק. הלכתי לכיוון שעליו הצביעה האיכרה. נכנסתי ליער בהיסוס־מה. לא רציתי להרחיק מדי אל פנים היער. גם שוטרי המיליציה הפולנית וחבורות אחרות יכלו להימצא שם. התיישבתי מתחת לעץ והבטתי סביבי. מרחוק, בין העצים, ראיתי דמות עטופה במעיל צבאי ונבהלתי, אך כשהדמות הסתובבה עם הפנים אלי, הבחנתי שאין זה גרמני. העזתי להתקרב אל הבחור ושאלתי אותו אם אולי, במקרה, מכיר הוא נער בשם יאנק, ותיארתי אותו.

"'נמצא עמנו נער כזה', אמר בבטחה, 'בואי אחרי'. הוא הוביל אותי אל קרחת יער קטנה, שלא היה עליה כלום. תהיתי וחשבתי שהבחור רוצה לסדר אותי, וחשבתי על דרך מילוט, אבל אז הקיש הבחור פעמיים על אבן,

והוסר מכסה שכיסה על מקום מסתור. זחלתי אחרי הבחור דרך מנהרה צרה של בונקר. מישהו הדליק נר, וראיתי את יאנק, יאנק שלנו. תתארו לכן איך התחבקנו והתנשקנו. יאנק קצת התבייש, אבל אני לא יכולתי לעצור בעד שמחתי, נס הוא שמצאתי אותו. הוא היה מופתע מאוד, ולא ידע איך ומאין צצתי כך פתאום, ישר מולו. סיפרתי לו על המזל שהנחה אותי, הודות להתעניינותו בעיתונים. מיד הוצאתי את ככר הלחם והשפעק, וחילקתי לכל החבורה. הם היו חמישה, כולל יאנק.

״סיפרתי לו על המכתב שקיבלנו מאימא, שבו כתבה שיו״ר היודנראט, אדם צ׳רניאקוב, התאבד, ושלפני מותו קרא לכל יהודי שיעשה הכול להציל את חייו בכל דרך. סיפרתי גם שאני חוזרת מהגטו ההרוס, ועל הבית הריק שלנו שנראה כמו אחרי פוגרום. אמרתי ליאנק שחזרתי לגטו בתקווה לשכנע את אימא לברוח יחד אתי, אבל איחרתי, היא כבר לא היתה שם, גם ברוניה וסבתא לא היו, רק אצבע הציצה מתחת לכסת פרומה.

״יאנק אמר שהוא עקב אחר ההתרחשויות וידע שאחרי התאבדותו של צ׳רניאקוב, הגרמנים, בעזרת הקאפו היהודיים, הידועים לשמצה, עשו שמות ביהודי הגטו ורצחו המונים לאור היום. הוא סיפר שיהודים מורעבים נצטוו להתייצב באומשלאגפלאץ לאחר שפותו באופן נבזי להגיע לשם — הבטיחו להם שכל אחד יקבל כיכר לחם וריבה, ומשהגיעו, טבחו בהם ללא רחם. אחרים, סיפר, הועמסו על רכבות לטרבלינקה. כולם יודעים כבר ששם ממיתים יהודים בגז ואחר כך שורפים את גופותיהם בכבשנים.״

יאנק סיים בעצב ואמר,׳אימא, סבתא וברוניה, כנראה, אינן עוד בחיים׳.

״ביקשתי מיאנק שיבוא איתי ללנקי, אמרתי לו שיוכל לעבוד אצל אחד האיכרים, כמונו, או בחפירת תעלות מים. סיפרתי לו על מחנה הצריפים ועל כך שהחיים נסבלים, ואמרתי שנהיה כולנו יחד, אבל יאנק קבע בוודאות שכל מקום שאוספים אליו יהודים לקבוצות — מסוכן. הוא אמר שזה תכסיס, ושבבוא היום, בעיתוי שיבחרו, יעבירו אותם הגרמנים למחנות השמד, כמו שעשו בגטו. מקום שמרכזים בו יהודים — נועד להיות מלכודת מוות, סיכם.

״הפצרתי בו שוב ושוב שיחזור אתי, אבל הוא היה נחוש בדעתו להישאר עם חבריו ביער. חשבתי שאולי יש הגיון בדבריו.

נתתי לו סוודר, השארתי לכולם קצת ממתקים, ובאתי חזרה לכאן״.
הלינקה השתתקה, היתה דממה. ישבנו על מקומנו, תוהות על האסונות

שאירעו, ועל אלה הצפויים לנו עוד. רניה הפרה את השתיקה, "אימא כבר לא חיה", אמרה בעצב.

"אני חושבת שיאנק צודק בקשר לריכוז יהודים במחנה הצריפים בלנקי", אמרה דינה.

"מחר נחשוב מה לעשות", סיכמה הלינקה.

אותו לילה נשארתי ללון אצל הלינקה. המחשבה על חזרה למחנה עוררה בי צמרמורת. נרדמתי לידה בבטחה, כשאני חובקת אותה אל לבי.

★★★

יום אחד עזבתי מוקדם בבוקר את המחנה כדי לראות את הלינקה. כשראתה אותי, מיהרה אלי מבוהלת ועצבנית, כשהיא מביטה בחשש לצדדים, ואמרה לי ללכת לדינה ולומר לה שבערב ניפגש באסם של משפחת קוזלובסקי. לאחר שכבר התרחקתי, קראה לי לשוב וביקשה להוסיף שדינה תביא עימה אוכל. אם פודולסקי ישאל משהו, עליה לתרץ שלרניה יש יום הולדת, ולומר שייתכן שבאותו לילה נישאר כולנו ללון אצלה.

עם המסר המפורט הזה הלכתי לדינה ומסרתי לה את הוראותיה של הלינקה. דינה הודיעה לאיכרה על תוכניתה לאותו ערב, ולפני שסיימה את דבריה, אמרה פודולסקי בהתרגשות, "ידעתי שזה יהיה הסוף".

"מה ידעת, גברת פודולסקי?", שאלה דינה בדאגה.

"ידעתי שיום יבוא והגרמנים יצוו על כל האיכרים לשלוח למחנה את היהודים שעובדים אצלם, ושם ישחטו את כולם".

"מה את אומרת, גברת פודולסקי, דבר כזה לא ייתכן, השערים פתוחים, אפשר לצאת ולבוא, הכול חופשי, אחותי בשיה נכנסת ויוצאת כל יום".

"מובן", אמרה פודולסקי, "בהתחלה הם מתנהגים יפה על־מנת למשוך יהודים למקום מרוכז אחד, נותנים להם עבודה, אוכל וקורת־גג עלובה, מעוררים בהם אשליה של אמון, וכשמגיע הזמן המתאים להם, הם מביאים עליהם את הסוף".

"ומה יהיה עלינו?" שאלה דינה בחרדה.

"אתן תברחו מהר ככל האפשר, אתן קטנות, ואנשים בדרך כלל מרחמים על ילדים, וגם יזוס כריסטוס יגן עליכן".

האיכרה פודולסקי חיבבה את דינה, היא אפשרה לי להישאר אותו יום אצלם ונתנה לי כל מיני עבודות קלות לביצוע. לפנות ערב הכינה גברת פודולסקי צידה לדרך, ומסרה אותה לדינה עם ברכת הדרך.

בערב נפגשנו באסם, כמתוכנן. היינו מתוחות ומפוחדות, ובשקט חמקנו מן הכפר דרך החצר האחורית של משפחת קוזלובסקי. כל אחת אחזה בחיקה אמתחת צידה. לא החלפנו מלה במהלך ההליכה, כי מיהרנו, והלינקה האיצה בנו כל הזמן מפחד שמא יגלו שאנו בורחות, "דווקא הלילה, כמו להכעיס, מאיר ירח מלא", רטנה הלינקה.

״בעזרתו נוכל לראות את דרכנו״, העירה רניה.

״אבל בעזרתו גם הגרמנים עלולים לגלות אותנו ביתר קלות״, התעקשה הלינקה.

הגענו ליער. ראשוני עלי הסתיו שנשרו מהעצים רשרשו תחת כפות רגלינו. הירח בצבץ מבין העצים, ומזג האוויר היה נוח ולא קר. ארבעתנו פילסנו את דרכנו בין עצי היער, כשהירח נשקף מעל והבזקיו בין ענפי העצים מאירים לנו את הדרך. הלינקה הציעה שניכנס לתוככי היער ושם נשב קשובות למתרחש. אם תהיה פשיטה במטרה לגלות מסתתרים או בורחים, מיד נשמע אותם, אמרה, בגלל רעש העלים היבשים, ואז אולי נצליח לברוח לכיוון אחר. היא הצטערה שלא הביאה עמה את, שבאמצעותו אפשר היה לחפור שוחה להתחבא בה.

התיישבנו בין העצים, סמוך לקרחת יער קטנה. היה שקט, ואוושה קלה של עצי היער רק הוסיפה לדממה ולמסתורין שמסביב. רניה התירה את קשרי אמתחתה, ומתוכה ביצבצו לאורו של ירח פיתות לבנבנות שהיו עדיין חמימות וריחניות, בתוכן הוכנסו פרוסות שינקה, ומצנצנת סגורה שלפה רניה מלפפון חמוץ לכל אחת. ״תראו באיזו אהבה הכינה קוזלובסקה את הצידה״, אמרה. כולנו הסכמנו איתה בפה מלא, תרתי משמע.

״זה כמו פיקניק בלילה״, אמרתי, ספק בשמחה. ואמנם, המראה היה יפה מכדי שיהיה בו קשר לבריחה מפני אסון נורא.

לאורו של הירח נראו אחיותי כל כך שלוות, כל כך חכמות, כל כך שולטות במצב, שאפשר היה רק להתפעל מהן ולהוקיר אותן על התושייה והאומץ שגילו בכל פעם מחדש בהתקרב סכנה.

למרות הסכנה הממשית, שהיתה ידועה לכל הכפר, הרגשתי מוגנת בזכותן. הלינקה דיברה ראשונה: ״איגנצי סיפר לי שהלילה עומדים הגרמנים לפשוט על לנקי וסביבותיה. הם עומדים לאסור ולאסוף את כל היהודים העובדים אצל האיכרים הפולנים, ולהעבירם אל מחנה הצריפים. לאחר שכל היהודים יימצאו במחנה, הם מתכונים לסגור אותו ולשחוט את כל היהודים שירוכזו בו״.

״גם לי סיפרה קוזלובסקה אותו הדבר״, אמרה רניה, ״היא יעצה לי לברוח והכינה לי את הצידה לדרך״.

״אותי לא הזהירו מפני כל סכנה״, אמרה דינה, ״עד שבשיה באה להודיע לי לבוא בערב לאסם של קוזלובסקי כדי לחגוג את יום הולדתה של רניה.

רק אז גילתה לי האיכרה על האסון הצפוי להתרחש. היא אפילו הרשתה לבשיה להישאר איתי כל היום.

״פודולסקי זה הוא אנטישמי מנוול״, העירה הלינקה. אני בהחלט הסכמתי איתה, בלי להשמיע את דעתי בקול.

״מי יודע מה מתרחש עכשיו במחנה״, אמרה דינה, ״וזה כל כך קרוב אלינו״.

בעוד אחיותי מדברות בלחש, ראיתי בעיני רוחי את הגרמנים פורצים למחנה, תוקפים את האנשים בשנתם ושוחטים אותם אחד־אחד בכידוניהם. בדמיוני שמעתי את הצעקות, את זעקות השבר. אנשים שהתעוררו מהמהומה היו מופתעים ולא ידעו אם הם במציאות איומה או בחלום נורא. ראיתי את הכול מתבוססים בעיסה דביקה של דם חם, מתקתק.

חשבתי לעצמי שאילולי ברחנו, היינו עכשיו בין הנשחטים. בחילה תקפה אותי. ״איזה מזל שברחנו״, ביטאתי את מצוקתי בקול חרישי.

״חכו, אי אפשר לדעת מה עלול עוד לקרות, שלא נשלה עצמנו שהכול מאחורינו״, הזהירה רניה.

״איזה שקט״, אמרה דינה.

״נדמה לי שאני שומעת קולות״, אמרה הלינקה, שהזדקפה דרוכה כמו קפיץ.

״אלה נביחות של כלבים רחוקים״, ענתה דינה בשלווה סטואית, שנתברכה בה בשעת סכנה.

אף אחת מאיתנו לא העזה להביע את פחדיה בקול רם. התקרבנו זו לזו וישבנו צמודות מאוד, כמו גוש אחד. הקרבה הקרינה חום והפיחה קצת יותר ביטחון, היינו עייפות, אבל דרוכות וקשובות לכל רחש. הראשונה שחזרה אל קרקע המציאות היתה דינה: ״אם הגרמנים היו מתכוונים לערוך ביער פשיטה, כבר היינו שומעות אותם ואת נביחות כלביהם, ואם עד עתה לא קרה כלום, תודה לאל — סביר להניח שגם לא יקרה״.

״אם הם אמנם עסוקים בשחיטה מְסיבית במחנה, הם לא ייצאו לחפש יהודי אחד או שניים ביערות״, סיכמה רניה.

בינתיים שרר שקט. עפעפי היו כבדים ונעצמו מעצמם. מדי פעם הייתי צובטת את עצמי על־מנת לא להירדם. פחדתי שאם יקרה משהו כשאישן,

לא אספיק לברוח עם אחיותי, ואז ימיתו אותי בשנתי, או שהכלבים יטרפו אותי. יותר מכל פחדתי להישאר לבד, כמו שם בצריף, במחנה.

ציוץ ציפורים העיר אותי. מסביב יער, וקרני השמש ליטפו את פני מבעד לעצים. גם אחיותי התעוררו בזו אחר זו. צינת השחר בישרה שהסתיו עומד בפתח, אולם מזג האוויר היה עדיין נוח, השמש היתה חמימה וליטפה את היקום בנועם. הקשבנו, אך שום דבר יוצא דופן לא נראה ולא נשמע בתוככי היער. יצאנו ממנו והשקפנו על הכפר שהחל להתעורר ליום סתיו שטוף־שמש וצלול. הכול היה רגוע ושליו, ומארובות הבתים היתמר עשן של תבשילי בוקר.

״אני לא יכולה להאמין שביום כל כך יפה יהיו מוטלות גוויות שחוטות לאור השמש״, הירהרה הלינקה בקול.

״גם לי קשה להאמין בכך״, הסכימה רניה. הלינקה גילתה קוצר־רוח והציעה: ״אתן תחכו לי כאן, ואני אלך לברר אם קרה משהו במחנה״.

לפי צורת הליכתה של הלינקה, כשחזרה אלינו, אפשר היה לשער שהאסון שניבאו אותו לא קרה, ושהיתה זו שמועת שווא. להלינקה נודע שהמצב במחנה כתמול שלשום. שמנו את פעמינו חזרה ללנקי כשבעצם לא ידענו בוודאות מה באמת קרה, כי את המידע השיגה הלינקה באקראי מאיכרים, אשר לא תמיד ידעו את האמת לאמיתה, והיו גם כאלה שהטעו בכוונה.

★ ★ ★

קיווינו שלא קרה אסון, אבל החושים המחודדים של אחיותי אותתו שאין עשן בלי אש, והשמועות על כוונות הגרמנים לגבי עתיד המחנה היו מדאיגות. חרדה ותקווה נתערבבו אלה באלה וליוו אותנו בלכתנו חזרה אל הכפר. אחיותי אמרו שאם הכול יהיה כתמול שלשום — הן יחזרו לעבודה אצל האיכרים שאצלם עבדו עד עתה. התפללתי בלבי שהן לא ינטשו אותי, ושלא איאלץ לשוב ולהתגורר לבדי במחנה הפרוץ לפורענות. רק המחשבה על כך העבירה בי צמרמורת.

התקרבנו אל בית משפחת איגנצי. הלינקה שמחה כמי שחוזרת אל ביתה. "המתינו כאן", אמרה, "אכנס לשמוע מה קרה". היא לא התעכבה זמן רב, וחזרה אלינו בראש מושפל, בצעד מהוסס ובפנים מודאגות, "האיגנצים סיפרו שלא היה הרג במחנה, אבל הוצא צו שעל כל היהודים העובדים והמתגוררים בלנקי ובסביבה להתאסף במחנה, ומי שיפר את הצו, צפוי לעונש מוות".

הלינקה עמדה חיוורת וחסרת אונים. למצב כזה לא היתה מוכנה. ניגשתי אליה ואחזתי בידה, והיא, בתגובה, ליטפה את ראשי במבט מהורהר. רניה לא האמינה למשמע אוזניה, וכולנו מיהרנו לבית משפחת קוזלובסקי. גם היא, כמו הלינקה, נכנסה לבית כמי ששייכת למשפחה. לאחר רגע חזרה והזמינה את כולנו להיכנס. קוזלובסקה כיבדה אותנו בארוחת בוקר. גם היא אישרה את אמיתות הצו החדש, עם זאת יעצה לנו: "לא כדאי לכן לברוח, ממילא יתפסו אתכן, ולנוכח הנסיבות, הדבר עלול להסתיים בכי רע". היא אמרה שכפי שהדבר מוצג, התוכנית היא לאסוף את כל היהודים מהסביבה וליישבם במקום אחר, שיש בו בתים מוכנים לקליטתם, שדות לעיבוד, ומקורות פרנסה לקהילה שלמה.

הגירסה הזאת לא נשמעה חדשה. הלינקה היתה הראשונה להסתייג, "כל הצגת התוכנית בשקר ובהטעיה יסודה; הם רוצים לטעת באנשים אשליה שנשמעת יפה, אך סופה כליה. יאנק צדק", סיימה הלינקה בקול חרישי.

דינה, בתורה, נכנסה למשפחת פודולסקי, ואף היא חזרה חפוית־ראש. את מצב הרוח הקודר קטעה רניה כשהציעה שניכנס למחנה ונשמע מה אומרים שם האנשים. הלינקה התנגדה באומרה שברגע של סכנת מוות לא יתאפשר לנו לברוח, אבל רניה חלקה בתוקף על דעתה, "לבטח נמצאים

במחנה עוד אנשים, חכמים כמונו, שרוצים לחיות, ולבטח אינם מחכים למות בשקט, מרצונם החופשי", טענה.

"זה אותו התסריט כמו עם הגטו", התריעה הלינקה, "מי שהאמין, נשאר וקיווה, סופו שמצא את מותו בניוון, ברעב, במחלות ובהשפלות, אבל אנחנו ברחנו אל החיים, ואסור לנו להתפתות ולהיכנס למיני־גטו". למרות התנגדותה הנחרצת של הלינקה, נכנסנו למחנה. שעריו היו פתוחים, עדיין. לא דיברו שם על מוות, רק על העברה למקום יישוב חדש, רק ליהודים.

"זו בדיוק הצרה, שרק ליהודים מכינים קברים המוניים", פלטה הלינקה במרירות. בסופו של דבר נשארנו במחנה בלב כבד וביותר משמץ של חשש. ידעתי שהלינקה צודקת, אבל איש לא שאל לדעתי.

בינתיים התפרסו הגרמנים בכל הסביבה, ומבעד לחגורת הסגר שיצרו קשה היה לברוח, כפי שניבאה קוזלובסקה. הצטרפותנו למחנה הכניסה אותנו למלכוד, כפי שהבינה הלינקה, שהתנגדה לצעד הזה, אבל היה מאוחר מכדי לברוח. נאלצנו להישאר שם, בלית ברירה.

היינו שם ימים ספורים, ובכל יום ניתוספו למחנה יותר ויותר יהודים מכל הסביבה של לנקי. הצפיפות הלכה וגדלה, עד שהפכה לבלתי נסבלת; המצב עורר אסוציאציות מוכרות וההששות של אחיותי היו כבדים ומוחשיים.

התעוררתי לבוקר סתיו קר ואפור. ליד המחנה נאספו עגלות רבות כדי להסיע אותנו למקום בלתי ידוע. שוכני המחנה עלו בשקט על העגלות, ובשיירה ארוכה נסענו בלי לדעת מהו מקום היעד.

ארבעתנו עלינו על העגלה. התיישבנו מכורבלות וצמודות אשה אל רעותה. הרכנו את ראשינו, כדי להימנע מעקצוץ זרזיפי הגשם שירדו כל הבוקר. היה זה מחזה עצוב למתבונן מהצד. ערפל רבץ על הארץ, זרזיפי הגשם נטפו־בכו, ואי אפשר היה לראות את סופה של השיירה הארוכה, העמוסה ביהודים שאינם יודעים מה יעלה בגורלם. האדמה שספגה את זרזיפי המים הפכה לבוצית, והעגלות התקדמו בעצלתיים. ככל שהתארכה הנסיעה, הלך הערפל ונמוג.

האיכרים הפולניים יצאו לעבודתם בשדה, וכשראו את שיירת העגלות העמוסות ביהודים, התבוננו בסקרנות ובמנוד ראש. היו שהסירו את כובעם והצטלבו, והלינקה לחשה, "איכרים פשוטים אלה מבינים מה משמעותו

של הגירוש הזה, ורק היהודים חיים בבועה של אשליות ואינם עושים דבר. איזה מין עם אנחנו?!"

נצמדתי בכל כוחי להלינקה.

באחד מעיקולי הדרך האט העגלון את מהירות הנסיעה. לידנו עמדה קבוצת נשים, ויכולנו לשמוע את שיחתן.

"שוב מובילים יהודים למקום שממנו לא שבים עוד", אמרה אחת מהן.

"הם לא מרחמים, לא על ילדים ולא על נשים", הוסיפה חברתה.

"את כולם צריך להשמיד", אמרה השלישית בזעם, הרימה אבן וזרקה לכיוון אחת העגלות. יהודי שספג את האבן, אדם בגיל העמידה, אחז בה, סובב את ראשו אל האיכרות, ולא זרק אותה חזרה. הלינקה רתחה מזעם, היא התרוממה להשיב לאיכרה, אבל רניה ודינה עצרו בה בכוח, ולא אפשרו לה לנקום על ההשפלה. "לא תצליחי להילחם נגד כל העולם", אמר להלינקה גבר שישב מולנו ונראה כמי שהשלים עם גורלו.

"לו היה לנו כבוד של עם, כולם כאיש אחד היו קמים ועושים שפטים באיכרה הגסה. בגלל חוסר הכבוד שאנו רוחשים לעצמנו, בגלל שאיננו מתגוננים ואיננו מתמרדים — מובילים אותנו כצאן לטבח", ענתה הלינקה.

"לא די שהסוס סובל מספחת, גם הזבובים מציקים לו", תמצתה דינה את מצבנו בפתגם פולני ידוע. שתיים משלוש האיכרות הצטלבו, ואנחנו התרחקנו. ראיתי את הלינקה מתבוננת לעברן בזעם, עד שנעלמו באופק.

שיירת העגלות עצרה. לשווא חיפשו מבטינו את הבתים, שבהם, כביכול, נועדנו להשתכן. במרחבי שדות הבור הזדקר רק בית אחד גדול, מוזנח, ולידו הריסות, שהיו פעם בתים. שום דבר לא הצביע על המקום כמתאים להתיישבות קבע.

נצטווינו לרדת מהעגלות, והאנשים התפזרו והחלו לחפש תפוחי אדמה וזרדים לאפייה, לבישול וגם לחימום. היה זה סוף העונה שבה נאספו תפוחי האדמה מהשדות לאחסנת חורף. גם אנחנו, כמו אחרים, התפזרנו למצוא משהו למאכל. נראה שהיה זה שדה תפוחי אדמה שכבר נאסף, ותפוחי האדמה המעטים שנמצאו היו הספיח.

היה קר, היום היה סגרירי ורוח חזקה נשבה. איכשהו נמצאה קופסת שימורים. שמנו בה שלושה תפוחי אדמה שמצאנו ובישלנו אותם בתוך אחד המבנים, שקירותיו ההרוסים למחצה הגנו עלינו מעט מפני הרוח והקור.

הגרמנים דאגו להפיץ ידיעה שזו רק חניית ביניים, ואמרו שלאחר שייתנו לסוסים מספוא ומנוחה, תמשיך השיירה למקום שיועד לה.

האנשים התפזרו בשטח קבוצות־קבוצות, מי בתהייה לבאות, מי סביב זרדים בוערים, ומי מבשלים תפוחי אדמה.

ישבנו על גל אבנים, נהנינו מחתיכת תפוח האדמה המבושל והתבוננו בנעשה סביבנו. פתאום הזדקפה הלינקה וקראה נפעמת, "הביטו שם, זה יאנק שלנו!" חתיכת תפוח האדמה כמעט נתקעה בגרוני מהתרגשות.

מזמן לא ראיתי את יאנק, וחשבתי שזה תעתוע דמיון. מרחוק נראה נער כחוש סובב וסוקר את האנשים. הלינקה רצה לקראתו, וכולנו הצטרפנו אליה. זה באמת היה יאנק. נער צנום, חיוור. נפלנו עליו בנשיקות וחיבוקים, והוא עמד נבוך, נרגש, ביישן. הוא הרים אותי למעלה, הדביק לי נשיקה מצלצלת, ואמר לי שגדלתי מאז שראה אותי בפעם האחרונה, לפני יותר משנה.

מצאנו פינה שקטה בין ההריסות, ויאנק סיפר שהמצב ביער הלך והחמיר. הגרמנים, בעקבות הלשנה, צרו על מקום מחבואם ובקושי רב נתאפשרה לו ולחבריו היציאה ממחבואם כדי למצוא מזון כלשהו. ההידרדרות חלה לאחר שחברו רומק הלך להשיג מזון ולא חזר. לימים שמעו שהפולנים רצחו אותו, לא לפני שעונה וגילה את מקום מחבואם. אחרי הרצח, סיפר יאנק, הם הותקפו, שניים מחבריו נהרגו, אחד ברח, והוא נותר לבד. בעצת הלינקה, שמצאה אותו בבונקר ביער בדרכה מהגטו ההרוס, החליט להגיע ללנקי בחסות החשכה. כשהיה בדרכו ללנקי, שמע על חיסול המחנה ועל הגירוש, ושיער שגם אנחנו בין המגורשים. השערה זו דרבנה אותו להגיע אלינו, וכך קרה שהיה בין האחרונים שעלו על אחת העגלות האחרונות בשיירה הארוכה. יאנק טען שהגירוש ההמוני אינו מוצא חן בעיניו, וכי עלינו להיות ערים לכל התפתחות של סכנת מוות.

לאחר זמן מה הוצבו עלינו שומרים גרמניים חמושים. העגלות החלו לנוע והסתלקו בלעדינו. הדבר היה בניגוד למה שפורסם וגרם לדאגה רבה. עכשיו היינו חמישתנו לכודים יחד, והיה ברור למעלה מכל ספק שסכנה ממשית מסתמנת באופק.

לקראת הערב חזרו עגלות אחדות, עמוסות בגושים עצומים של חוטי תיל דוקרני.

עד מהרה מצאנו את עצמנו לכודים במחנה מגודר בחוטי תיל, סמוך

לקלושין. גידור המחנה רק הגביר את החשש. עמדנו בפני מציאות עגומה מאוד.

בתוך מחנה קלושין המגודר מצאנו עצמנו בבניין גדול, שעד בואנו עמד בשיממונו. התמקמנו יחד עם נשים אחרות בקומה השנייה, לאורך הקירות, על הרצפה. יאנק היה עם הגברים באולם הגדול בקומה התחתונה. מולנו, ליד הקיר הפנימי של הבניין, שכבו על הרצפה שתי אחיות חלשות וחולות. הן היו בשנות העשרה שלהן, ורזות עד להחריד, כמו שלדים. רניה הפרישה להן, לפעמים, ממעט המזון שהשגנו איכשהו.

הזמן הלך ואזל, ואי אפשר היה לשבת ללא מעש. הפחד מהצפוי לנו, למראה האחיות מולנו, עורר חלחלה. הלינקה אמרה שאינה יכולה לשאת את המחשבה שהיא עלולה להפוך לחסרת אונים כמותן. רניה ודינה הדגישו שבגלל מראות מסוג זה ברחנו מהגטו, הן ציינו ששילמנו מחיר יקר, מחיר הפרידה מאימא, מברוניה ומסבתא, שלא על־מנת להיקלע למצב דומה במקום אחר.

ההחלטה להימלט הפכה לנחושה.

יאנק תכנן בקפידה את הבריחה שלנו מהמחנה המגודר. מסביב למחנה בקלושין הוצבו כמה מגדלי שמירה. יאנק ואחיותי ערכו עליהם תצפיות, כל אחד בתורו. הם בדקו חילופי משמרות, זמני תגבור בשמירה ופרצות של רפיון באבטחה. בסוף היום היו אחי ואחיותי מסכמים את ממצאיהם ומסיקים מסקנות, כמו קבוצת פרטיזנים מסודרת.

★★★

יאנק בגר בטרם עת. הילד, שתווי פניו המוארכים, הרציניים, שיוו לו תדמית של שקדן הרכון על תלי ספרים; הילד שלמד עברית בגימנסיה "תרבות", והיה סולן במקהלה שליד בית הכנסת ברחוב טרמבצקה, בית הכנסת שבו היה קוסוביצקי הידוע חזן ומנצח; הילד, שקוסוביצקי המליץ בפני סבתי, שהיתה מיודדת עמו, לשלחו לפלשתינה ללמוד בגימנסיה "הרצליה"; הילד, שמורתו, הגברת טובינסקה, כינתה אותו "העט הנצחי שלי", הילד הזה היה עכשיו צעיר בן חמש עשרה, מאופק, רציני, נער שאינו מרבה בדיבור, תמיד מודאג, תמיד מוטרד. המוות רדף אחריו והוא רצה לחיות. נער זה חש עצמו כראש המשפחה, כמי שאחראי על ארבע אחיותיו.

אנחנו, הבנות, צחקנו לעתים כשרניה הציגה מצבים מצחיקים ואבסורדיים, לא כן יאנק. הוא היה ריאליסט פסימי, שלבו ניבא לו רעות. רצינו לדעת מה עבר עליו מאז שברח מהגטו אל עולם החופש, כביכול, אבל הוא לא שש לספר לנו על התלאות והקשיים שהתנסה בהם, כמו כולנו. רק לאחר הפצרות חוזרות ונשנות, ניאות לתאר מעט מהקורות אותו.

"כשברחתי מהגטו נדדתי בין כפרים", החל לספר, "היה קשה לחיות לבד, כמו זאב בודד, לכן חיפשתי דרך להצטרף לפרטיזנים, או לקבוצות מחתרת שפעלו על־מנת לשבש לגרמנים את החיים. לא היה קשה למצוא פרטיזנים ביערות. במשך הזמן נהרגו חלק מעמיתי, אחרים ברחו לרוסיה על־מנת להצטרף לצבא הרוסי שהתעתד להילחם בגרמנים. השאר התפזרו לכל רוח.

"אדם, החבר שלי, ואני נשארנו ביחד, ונדדנו ממקום למקום, סיפור מוכר... יום אחד הגענו לאושיני, כפר ליד מינסק מזוביצקי. היינו רעבים מאוד, אדם ניגש לבית אחד וביקש מזון, אך בעל המקום שיסה בו את כלב הבוקסר שלו. אדם ניצל בעור שיניו. אני ניגשתי לבית אחר. האיכרה, שהציצה דרך החלון, אמרה ששוב 'יהודי מלוכלך' בא לבקש אוכל. היא קראה לוועצק בנה שיגרש אותי, והוא יידה בי אבנים. לפני שהספקתי לברוח, שפכה עלי האיכרה דלי מלא מים.

״עוד באותו לילה הגענו אדם ואני למינסק מזוביצקי. חיפשנו מקום לינה ועברנו ליד מאפייה. הצצנו דרך החלון וראינו את עיסת הבצק שממנה צרים את כיכרות הלחם. את הלחם האפוי, החום, המבריק, סידרו בשורות־שורות. אדם ואני עמדנו ובלענו את רוקנו. בינתיים הקל החום מהמאפייה על צינת הלילה שאחזה בי בבגדי הרטובים. הייתי רעב מאוד וריח הלחם שיגע אותי, הרגשנו שאנחנו מוכרחים להשיגו, ויהי מה.

מצאנו פינת מסתור ליד המאפייה, וחיכינו שהאופים יגמרו את עבודתם ויפרשו למנוחה. אדם ניצל את הרגעים שבהם לא היה איש ליד הכיכרות האפויים, פרץ פנימה דרך החלון, והעביר לי בשק כיכרות לחם אחדים. עם השלל היקר הסתלקנו אל היער.

״לא תמיד הצלחנו בפעולות שלנו. אדם, הנועז מבין שנינו, שילם על כך בחייו. ערב אחד, כשהסתתרנו ביער, החליט אדם לצאת להביא אוכל. היה זה לאחר שאיכרים פולניים הלשינו על קבוצת בחורים, שחיו, כמונו, בסביבה, וגנבו מזון מאיכרים. הזהרתי אותו שהעיתוי מסוכן, משום שלאחר ההלשנה הציבו הגרמנים מארב, לכדו אותם, ולמחרת הוציאו אותם להורג בירייה במרכז הכפר. אדם טען שאם ישתלט עליו הפחד — לא יהיה מסוגל לשרוד. הפצרתי בו שיחכה בסבלנות עד שהמצב המתוח יירגע, אבל הוא התעקש. ניסיתי לשכנע אותו שלא יילך אותו לילה, והצעתי שאולי נצליח להתחמק למקום אחר, בטוח יותר, אך לא הצלחתי לשכנעו להתאזר בסבלנות. יתר על כן, הוא לעג לי שאני פחדן. לא הועילו דברי שאני רק מנסה להיות זהיר ושקול, ושאין אני מחפש לי תוארי גבורה. בסופו של דבר, הוא הלך.

״התפללתי שהכול יעבור בשלום, אבל הייתי מוטרד כשאדם איחר לחזור, ולא עצמתי עין עד הבוקר. אדם לא חזר למחרת, וגם בלילה לא הגיע. לאחר יומיים יצאתי מהמסתור בהחלטה לברר מה קרה לו. ניגשתי לבית הראשון שנזדמן בדרכי ונקשתי בדלת. איכרה קשישה, טובת מראה, פתחה לי והציעה לי לברוח משם מהר, באמרה כי יומיים קודם לכן נרצח בגרזן בחור צעיר בעת שניסה לקחת תפוחי אדמה מבושלים שהוכנו לפיטום חזירים. האיכרה הואילה לתת לי כיכר לחם, ואיחלה לי הצלחה בבריחתי.

״רצתי עד שאפסו כוחותי. ישבתי לנוח במקום מסתור כלשהו, ועשיתי חשבון נפש שהוכיח לי עד כמה עלוב מצבנו. אנחנו עושים הכול על מנת להינצל, ובגלל כמה תפוחי אדמה עלובים, שמפטמים בהם חזירים שמנים, רוצחים בחור חמד, בשיא עלומיו. הרי יכולתי להיות במקומו.

"מה עשינו להם?" שאל יאנק, "שהם כל כך שונאים אותנו? ולא רק הגרמנים. מה עשו האחיות הגוועות מול עינינו? ייתכן שמחר לא יתעוררו עוד. איזה טעם יש לחיים האלה? ההורים כבר אינם, ברוניה וסבתא...". יאנק לא הצליח לשלוט ברגשותיו וקולו רעד. הוא אסף את ראשו בין ידיו, קם ויצא מן האולם, התבייש להיראות בחולשתו.

בעיניי יאנק לא היה חלש, הוא עשה את המיטב האפשרי, בתנאים שמלכתחילה לא היה בהם סיכוי רב, ולמרות כל אלה, היה שקול, אחראי ועדין־נפש.

ערב אחד התקבלה הודעה שכל אנשי המחנה חייבים להתייצב באולם הגדול שבקומת הקרקע. האולם התמלא עד מהרה, והצפיפות הפכה בלתי נסבלת. בקושי רב עמדו הנאספים לשמוע הודעה, אבל איש לא טרח להשמיעה. האנשים היו עייפים ועצבניים וצבאו על הפתחים, אולם גרמנים חמושים ברובים מכודנים שמרו עליהם, ואי אפשר היה להימלט. הכול היו מפוחדים ומושפלים. עד אז לא התנסינו ביחס כה משפיל במחנה הזה. הקהל היה תשוש מהעמידה הממושכת וחסרת התכלית בצפיפות האיומה. האוויר היה דחוס ומחניק. יש שנרדמו בעמידה כשהם אוחזים ותומכים אלה באלה כדי שלא ליפול. אף שבחוץ היה קר וירד שלג, באולם הצפוף היה חם בגלל הצפיפות הנוראה.

חשתי גירוד בכל גופי וצורך להטיל את מימי, אך הדבר הפך למשימה קשה ביותר. הקהל באולם הפך לגוש אחד של גופות שכמו נדבקו זה לזה. לא נותרה לי ברירה אלא לדרוך על הגופות הישנים, והם אפילו לא הגיבו, כל כך תשושים היו, עייפים ואדישים מההתעללות הנאצית המזוויעה.

גם בבוקר לא הודיעו לנו דבר, אך הורשינו להתפזר, כל אחד למקומו. לאחר ליל ההתעללות הראשון, נקראנו מדי פעם לשוב ולהתייצב באולם הגדול בקומת הקרקע. לא קיבלנו כל הסבר, כך שברו הנאצים את רוחם של היהודים והשפילו את כבודם עד עפר, את צלם האלוהים שנבראו בו, גזלו, רמסו.

האחיות ששכבו מולנו החזירו, כצפוי, את נשמתן לבורא. בוקר אחד ראיתי איך מסלקים את גופותיהן הרזות להחריד.

★★★

במחנה קלושין התהלכה שמועה שהמיפקדים התכופים הם חזרה למיפקד המתוכנן, שבו יידחסו כל יהודי המחנה לקרונות משא של רכבות, בדרך להשמדה המונית בטרבלינקה, הממוקמת צפונית־מערבית לקלושין.

"מי יודע אם אימא, ברוניה וסבתא לא הובלו לשם", הירהרה דינה בקול חרישי. הבטנו בה בבעתה.

"אסור לנו להישאר כאן רגע מיותר נוסף", אמרה הלינקה בהחלטיות.

"הלילה נברח", סיכם יאנק.

"בלילה מסוכן, השמירה מתוגברת בחיילים נוספים ובכלבים צמאי־דם המסתובבים חופשי", אמרה הלינקה, "ובחושך קל להסתבך בחוטי התיל הדוקרני".

"נראה שעשית עבודת מעקב מצוינת", אמר יאנק להלינקה, והדביק נשיקה מצלצלת על לחייה.

"אני מציעה שנברח לפני החשכה", אמרה הלינקה.

"אבל עלינו לקחת בחשבון שנהיה חשופים", הסתייגה רניה.

"אין לנו ברירה", סיכם יאנק, "היום לפני רדת החשיכה נברח אחד־אחד בתורו, מבעד לגדר שאינה שמורה היטב. כשנהיה בחוץ, נתקדם בדרך המובילה אל הכפרים הסמוכים. עם רדת החשכה ניפגש כולנו, ורק אז נחשוב על הצעדים הבאים.

יאנק ברח ראשון, לא שמענו ירייה ונשמנו לרווחה. הלינקה ורניה ברחו אחריו, והכול עבר בשקט.

היתה שעת בין ערביים. כל המרחב היה מכוסה בשלג כבד, צחור מלובן. דינה ואני התקדמנו אל עבר גדר התיל. היא עברה ראשונה בקלות והחלה להתרחק. עמדתי לבד ליד הגדר. התכופפתי כדי לעבור, ולא יכולתי לזוז. חוט דוקרני ננעץ בגב שמלתי. כבר ראיתי לנגד עיני אלף מיתות. מגדל השמירה היה מטרים ספורים ממני, וחשבתי שיישלפו ממנו קני רובים, יישמע צרור יריות — ואני אשאר תלויה על החוט הדוקרני ודמי ייגר על השלג הצחור. יאנק ואחיותי לא יידעו שמתי, מכיוון שהתוכנית היתה למהר ולהתרחק ככל האפשר מהמחנה. אפילו אם תישמע הירייה, הם לא יחזרו על עקבותיהם מחשש להיחשף, כי אז יסכנו את חייהם שלהם...

הרמתי את ראשי אל מגדל השמירה. לא ראיתי שום רובה מכוון אלי, אף חייל גרמני לא ראיתי. מיששתי את עצמי, הייתי שלמה ודמי לא ניגר,

רק שטופת זיעה הייתי, מפחד. בהיותי כפופה בין שני חוטי תיל, ראיתי את דינה מתרחקת. חייבת הייתי לעשות מעשה, ומהר. התכופפתי נמוך ככל שיכולתי על מנת להשתחרר מהחוט הדוקרני, ואז משכתי את עצמי בכוח מן הגדר. הרגשתי התנגדות, אבל בסופו של המאבק לחיים, הצלחתי להשתחרר, כשחתיכת בד משמלת הקטיפה הירוקה שלי נשארה תלויה על התיל.

רצתי בכל כוחי כדי להדביק את דינה. היא התקדמה במהירות ושאלה בכעס, בלי להעיף לעברי ולו מבט אחד, ״מה קרה לך שם ליד הגדר? כולנו יותר גדולים ממך ועברנו בשלום, ורק את, הקטנה, נתקעת?!״

״השמלה נתפסה לי בתיל״, השבתי מתנשפת.

״יכולת להישאר שם מתה, תלויה בין שני חוטי תיל, ואיש לא היה מסתכן להציל אותך. את מבינה? תמיד קורה לך משהו ברגע הגורלי ביותר״.

אכן, צדקה דינה. דבריה חתכו את בשרי ואני שתקתי, מנסה להדביק את צעדיה.

הדרך היתה לבנה מהשלג הרב שנערם פתיתים־פתיתים. לובנו בהק. העגלות שעברו בדרך דחסו אותו, ועם כל צעד שעשינו, נשמע רשרוש כמו של מגרסה.

התרחקנו במהירות ממחנה קלושין, כשאנחנו שומרות על קשר עין בין יאנק שהלך ראשון ובין הלינקה ורניה שהלכו אחריו. עדיין חששנו שעלולים לרדוף אחרינו, וגם רשרוש צעדינו בשלג לא תרם לחשאיות הבריחה.

מולנו התקרבה חבורת צעירים עליזים וצוהלים. לרגע חששתי שהנה מתקרב הסוף, אך הם עברו לידינו בלי להעיף מבט, לבד מברכת ״יהא מבורך יזוס כריסטוס״, שדינה יזמה ראשונה.

התקרבנו לכפר הראשון, מיסטבו, אבל יאנק החליט שעלינו לפסוח עליו במהירות בגלל קרבתו למחנה. הוא חשש שמא יסגירו אותנו לשם בחזרה. בתי הכפר היו מוארים, ומבעד לווילונות המרושתים אפשר היה לראות אנשים סועדים, צוחקים, משוחחים, כאילו אין מלחמה, ומכל מקום, כאילו אין היא נוגעת להם.

עברנו בחיפזון את תחומי הכפר. היה חושך, לילה ללא ירח, האור הקלוש היחיד היה תוצאה של השתקפות זוהרם העמום של הכוכבים מעל בבוהק השלג. יאנק, שהלך בראש, נתקע לפתע באדמה בוצית, וכמעט איבד את נעליו. מיד עצר וקרא לעברנו: ״עצרו, נדמה לי שזורם כאן נחל״.

הלינקה מיהרה אליו ועזרה לו להיחלץ מהבוץ. היא הדליקה גפרור, ואני שאלתי את עצמי מאין השיגה גפרורים. מזל שיאנק הבחין בנחל מבעוד מועד, שאם לא כן כולנו היינו עלולים להיתקע בבוץ. הנחל היה צר והוא קטע את דרכנו.

״חייב להימצא כאן גשר כלשהו״, אמר יאנק, ״בגלל קרבתו של הנחל לכפרים״.

״מזל שעצרנו״, העירה דינה.

״עצרנו מכיוון שיאנק נתקע בבוץ, ועדיף להיתקע בבוץ מאשר ליפול לנחל״, אמרה רניה.

״יכולנו לטבוע״, התערבתי בשיחה.

״שתקי״, היסתה אותי דינה, שעדיין ראתה לנגד עיניה את הכישלון שלי במעבר בין חוטי התיל הדוקרניים, ״את תמיד רואה שחורות״.

הלינקה הדליקה גפרור שני, ואז ראינו שני קרשים סמוכים זה לזה, ששימשו גשרון מעבר בין שני צדי הנחל. הקרשים לא היו יציבים ועברנו עליהם בזהירות.

רגליו של יאנק נרטבו וחששנו לבריאותו בגלל הקור העז.

רצינו לעצור על מנת שיסיר מרגליו את הגרביים הרטובים, ויעטוף אותן בסמרטוטים יבשים שרניה החזיקה לעת צרה, אבל הוא האיץ בנו ואסר לעצור. חייבים היינו להמשיך בדרך כדי למצוא מקום לינה ואוכל.

בלילה הגענו לכפר סוקולה. היינו תשושים ועייפים. ״כאן נבקש מקום לינה״, אמרה הלינקה בהחלטיות. היה ברור שאנו זקוקים למנוחה. נשלחתי ראשונה לבקש דבר מאכל באחד מבתי הכפר. לאחר שהדלת עליה נקשתי נפתחה, היכה בי חום נעים של בית וריח תבשילים עלה באפי. ״אני מבקשת משהו לאכול״, אמרתי, ונזכרתי ששכחתי את ברכת ״יזוס כריסטוס״. מיד תיקנתי את עצמי, אבל זה לא ריכך את הבחור המגודל שפתח את הדלת. הוא נראה חזק, בריא, חסון, גבוה ומדושן עונג. הוא קטע את ברכתי ברשעות, ״אנחנו לא מזמינים קבצנים לביתנו, הסתלקו מהר, ולא — אשסה בך את כלבי״.

בבית אחר הקשנו בדלת, דינה ואני ביחד. את הדלת פתחה אשה לבושה בהידור. כששמעה את בקשתנו ללינה, אמרה, ״אסור לנו להלין זרים, אבל תוכלו לקבל משהו לאכול״. היא נכנסה פנימה, ומיד יצאה אלינו בחורה

צעירה עם קערה מלאה בתפוחי אדמה מתובלים. ״זה מה שנשאר לנו אחרי הארוחה, והנה גם לחם״. הודינו לה והסתלקנו משם. תפוחי האדמה היו כבר קרים, אבל אכלנו אותם בתיאבון רב, בעמידה מתחת לעץ מושלג. את הלחם שמרנו לדרך.

עדיין לא איבדנו תקווה למצוא מקום לינה בסוקולה. אי אפשר היה להמשיך בבריחה כל הלילה, חייבים היינו להחליף כוחות. שוב הקשנו דינה ואני על דלת. הבית היה חשוך ונראה גדול ביחס לשאר בתי הסביבה. הדלת נפתחה על ידי אשה עדינת מראה. היא החזיקה עששית נפט בידה, ולא הסתירה את תמיהתה כשראתה חמישה ילדים מבקשים מקום לינה. ״היכנסו מהר, כולכם״, אמרה וסגרה היטב את הדלת אחריה. היא הזמינה אותנו לשבת ליד שולחן, הדליקה עששית נוספת, והעבירה את מבטה על כל אחד מאיתנו. כשהביטה בי, העמיק החריץ במצחה, והיא ליטפה את ראשי. ״אני רואה שאתם זקוקים בדחיפות למשהו חם״, אמרה, והלכה לחמם עבורנו מרק. היא הציעה להלין אותנו בביתה, אבל בתנאי שלמחרת, השכם בבוקר, נעזוב. ״אינכם יכולים להישאר אצלי באחוזה״, אמרה כמתנצלת, ״מכיוון שאני מעסיקה פועלים, ומישהו מהם עלול להלשין... פרט לכך, מדי פעם נערכות סריקות אחר יהודים, פרטיזנים או אנשי מחתרת. העונש על הסתרת זרים אולי ידוע לכם, הוצאה להורג ללא משפט״.

בחדרון קטן, על רצפת עץ, הניחה גברת קומרובסקה שמיכות, והציעה לנו ללכת לישון מיד, כדי שנוכל לקום עם שחר, בטרם יראה אותנו איש.

יחסה של גברת קומרובסקה אלי היה חם במיוחד. היא שאלה את אחי איך הם סוחבים עימם ילדה כל כך קטנה. היא אפילו הציעה שאישן לצדה, במיטה רכה ונוחה, אבל הלינקה הודתה לה על רוחב לבה, ואמרה שכולנו נישן ביחד, כך יהיה לנו יותר חם, ״וחוץ מזה, בשיה לא כל כך נקייה״ אמרה הלינקה. כמחווה מיוחדת הביאה לי גברת קומורובסקה כרית רכה להניח עליה את ראשי, אבל אני הזזתי את הכרית לעבר יאנק. הוא לא הסכים לקחתה, לבסוף חלקנו הלינקה ואני בכרית הרכה, ונרדמנו חבוקות.

החלומות לא הרפו ממני.

— — — הלילה חשוך. אנחנו עוברים על הקרשים המשמשים כגשרון על הנחל. יאנק ואחיותי עוברים את הגשרון בשלום, דינה מאיצה בי למהר, אבל רגלי נתקעת בסדק שבין שני הקרשים ואינני מצליחה לחלץ את רגלי התקועה. אני מתאמצת מאוד, אבל לא מצליחה להשתחרר. אני רוצה

לצעוק, אבל קולי אינו נשמע. אחיי הולכים ומתרחקים, הולכים ומתרחקים, ואני נותרת תקועה לבד על הגשר ומתחתי זורם הנחל — — —

טרם סיימתי חלום ביעותים אחד, והנה הופיע חלום בלהות אחר.

— — — ממגדל שמירה גבוה מכוונים אלי המון קני רובים. כל הסביבה עטופה במעטה לבן, רק אני בשמלת הקטיפה הירוקה, שמבליטה אותי על הרקע הלבן, וכך אני משמשת מטרה נוחה לקני הרובים.

אני רוצה לברוח, ואיני מסוגלת לזוז מקומי. באותו רגע אני חושבת, "אילו יכולתי לעוף כמו צפור, הייתי יכולה להתרחק מקני הרובים". אני מרימה רגל אחת, אחריה עוד אחת, והנה אני מרחפת באוויר, גבוה מעל למגדל השמירה. הגרמנים מביטים עלי מלמטה בזעם, ואני לועגת להם ומתרחקת.

איזה תענוג לרחף באוויר, להשקיף על הכל מלמעלה, להיות מחוסנת מפגיעה. אני רוצה לעוף הלאה, גבוה יותר, לגן עדן, אבל פתאום אני צונחת ארצה — — —

דינה העירה אותי משנתי. היא התעוררה ראשונה והעירה את כולם. גברת קומרובסקה ישנה עדיין. כשחמישתנו היינו מסודרים, פחות או יותר, ומוכנים לצאת לדרך, העירה הלינקה את בעלת האחוזה. היא השתוממה לראות אותנו מוכנים לזוז בשעת בוקר כה מוקדמת, ואמרה, "איזה חוש אחריות, איזו משמעת, דייקנות, ישמרכם האל מכל רע. לא תלכו מביתי בלי לאכול משהו", ומיהרה למטבח. שם הכינה לנו דייסת חלב, חילקה לצלחות, הוסיפה ריבה מצנצנת, וציינה שריבת הדובדבנים היא מעשה ידיה. פרסה לחם והביאה חלב חם.

"תאכלו הרבה, שיהיה לכם כוח. תזדקקו לו, וגם להרבה מאוד מזל בימים אלה".

היא הביטה בי ושאלה, "אולי את רוצה להישאר אצלי? טוב יהיה לך כאן אתי, יהיה לך אוכל בשפע, בגדים יפים ומיטה משלך". החזרתי לה מבט אוהב, וכמעט שהסכמתי, אבל יאנק אמר, "את אשה נדיבה מאוד, גברת, ואנחנו מודים לך על הכול, אבל בשיה צריכה להישאר איתנו, היא שייכת לנו, היא האחות הקטנה ביותר שיש לנו, ומה שיהיה איתנו, יהיה איתה".

"אולי אתה צודק, נער צעיר, אני רואה שאתה נבון ואחראי, כמו אדם בוגר, למרות היותך רק נער. הלוואי שתגבר על כל הקשיים בעזרת האל".

גברת קומרובסקה לא התירה לנו ללכת לפני שבדקה אם אנחנו לבושים היטב; ליאנק נתנה גרביים חמים ומגפיים ישנים במצב טוב, רניה קבלה מטפחת ראש חמה, להלינקה נתנה צעיף חם, לדינה — סוודר, ולי — צעיף גדול מצמר. היא קשרה לי אותו סביב גופי, גם כובע צמר מצאה וחבשה לי על הראש. לבסוף נשקה לי על המצח, בקושי התרוממתי, עטופה בצעיף הגדול וידי בתוכו, והחזרתי לה נשיקה על הלחי.

הודינו לבעלת האחוזה על האירוח. הרגשתי שראייתי מיטשטשת וגרוני נשנק, אבל לא היה זמן לדמעות, חייבים היינו למהר לצאת לדרך.

היתה שעת בוקר מוקדמת, ואיש טרם הוציא את אפו אל הקור הלבן. סימן החיים היחיד בשעה מוקדמת זו היה צלצול פעמוני כנסייה כפרית מאי־שם.

★★★

לאחר שעזבנו את אחוזתה של גברת קומרובסקה ואת כפר סוקולה, הגענו להצטלבות דרכים, שסימנה היחיד היה צלב עץ שהתנשא מעל הסביבה. הכול היה מכוסה במעטה לבן של שלג, גם הדרכים, ואי אפשר היה לדעת מאין ולאן הן מובילות. יאנק נפרד מאיתנו במלים מעטות והביע תקווה שאולי בקרוב ניפגש ונחיה יחד, אף שסוף המלחמה הארורה לא נראהִ באופק.

לא הבטנו איש בעיני רעהו, זה היה כואב מדי, בייחוד לאחר שהלינקה גילתה לנו שלגברת קומרובסקה נודע ממקורות מוסמכים, לפני בואנו בצל קורתה, שנגזר גורלם של יהודי מחנה קלושין, ובזמן שישנו אצלה בלילה, הובלו כולם להשמדה בטרבלינקה.

העפתי מבט בפניהם של יאנק ואחיותי, ולא ראיתי תגובה, רגשותיהם כמו קפאו, ורק עצב כבד ניבט מעיניהם, ואולי גם אות להקלה שהעזנו לברוח — וניצלנו.

ידעתי שיאנק יילך לדרכו, שוב לבד, ואף שבעיני הוא היה גדול וחכם, כאבתי את בדידותו, ולבי נכמר עליו בשל כך. הוא השתדל להיראות חזק, כיאה לגבר, אבל היה רק נער. התרוממתי על קצות אצבעותי להיפרד ממנו בנשיקה, יאנק אחז בי בחוזקה, ודמעה חמה נשרה מעיניו על מצחי הקר. הוא התרחק מאיתנו במהירות, בגו כפוף קמעה, ונבלע בלובן הקר.

הלינקה ורניה נראו מאוששות. רניה תמיד הפגינה אופטימיות, והלינקה ניחנה בביטחון עצמי והקרינה הילה חיובית של כוח. השילוב הזה של אופטימיות וביטחון נטע באחיותי אומץ להילחם למען החיים. אחרי נשיקות חטופות, גם הן רחקו אל המרחב האינסופי.

דינה ואני נשארנו עומדות במקומנו, מביטות ביאנק המתרחק מאיתנו, ובהלינקה ורניה שבחרו כיוון אחר. גם דינה ואני מיהרנו להתרחק מהצלב התקוע על פרשת הדרכים. כשסובבתי את ראשי, ליוויתי את יאנק במבטי, נער צנום ועדין־נפש הולך בגפו, מתרחק ונעלם. הלינקה ורניה נראו כמו גוש אחד בעל שני ראשים, וזה היה אפילו משעשע.

נמצאנו במרחבי מדבר לבן שהשתרע מאופק לאופק. הדרכים והשבילים ניטשטשו ונמחקו על־ידי השלג שירד וירד, וכיסה את כל הארץ. הלכנו

שלובות זרוע. אחרי זמן־מה לא הרגשתי קור. ההליכה המהירה חיממה אותי. התנתקתי לרגע מזרועה של דינה, נעצרתי. גם דינה נעצרה וסובבה את ראשה לאחור, רצינו לראות עוד פעם את יאנק, הלינקה ורניה, אבל הם נעלמו מעינינו. הכול היה מיקשה לבנה אחת של שמיים וארץ, כמו בתוהו ובוהו, טרם בריאת העולם.

לרגע נדמה היה שרק דינה ואני נותרנו בכל היקום הלבן, האינסופי. הייתי שרויה במעין מצב של נירוונה. השלתי מעלי את המחשבות העצובות, הטורדניות על הקיום, ומעל לכול — את צער הפרדה מיאנק, אחי האהוב, מהלינקה שהערצתי ומרניה. גם בפרידה מאימא נזכרתי. לפתע נפלטה מפי שאגה שהדהדה ונבלעה ביקום השותק, האדיש.

רוח חזקה החלה נושבת. השמיים הפכו אדומים וקו האופק התחדד. פה ושם אפשר היה להבחין בגזעי עצים שלא נתכסו במעטה הלבן. חזרתי ממסע בעולם החיצון אל הארציות המזוויעה; קור חדר לעצמותי, מבעד לקפלי בגדי.

"דינה..."

"מה?"

"לא... כלום..."

רציתי לומר מלה, המון מלים, אבל המלים לא יצאו מפי. נאלמתי.

כפור עז שרר בחוץ, אנשים לא העזו לצאת אל הקור והסתגרו בבתיהם. החל להחשיך, ולא ראינו בית בכל הסביבה. נראה שתעינו, הדרכים היו מטושטשות. התקרבנו לקבוצת עצים, שכמו הזמינה אותנו לשבת מתחת לענפיהם עמוסי השלג. אספנו זרדים וישבנו עליהם לנוח. כל היום בוססנו בשלג והיינו עייפות מאוד, קפואות, רעבות וצמאות. דינה הוציאה מאמתחתה שתי פרוסות לחם ושתי חתיכות שומן, שגברת קומרובסקה הספיקה לתחוב לידיה. באשר לצמא, לא היתה בעיה, חופן שלג הפך למים בפה.

הלילה ירד, ועימו החשכה. שום קרן אור לא הבליחה מן האפלה, שתראה לנו את הדרך אליה. ידענו שאת הלילה נעשה מתחת לעץ, בקור המקפיא. התכרבלנו ככל שיכולנו וניסינו לתפוס תנומה, מצפות לאור הבוקר.

השלג שירד בלילה טשטש את עקבותינו, ולא ידענו לאיזה כיוון לפנות, אבל לא היתה לנו ברירה, אלא ללכת לאיזהשהו כיוון, בהתחלה מהר, כדי

להתחמם מקור הלילה ומצינת הבוקר המקפיאה, אחר כך האטנו את קצב ההליכה. תהינו על מקום הימצאנו.

"דינה, את חושבת שנגיע היום לאיזה כפר?"

"אני חושבת שכן, בסביבה הזאת יש הרבה כפרים", ענתה דינה.

למרוזי הגענו לאור היום. דינה התלבטה אם לגשת לאחד הבתים מיד, או שמא עדיף לחכות בסבלנות ללילה. בסוף החליטה שכדאי לחכות ללילה, בתקווה שילינו אותנו. בינתיים נכנסנו ליער בקרבת מרוזי, למצוא מחסה עד הערב. נשאר לנו מעט לחם ושומן.

עם רדת הערב יצאנו מהיער והקשנו על דלת אחד הבתים. נערה צעירה עמדה בפתח. היא פקחה לרווחה זוג עיניים וקראה לפנים הבית, "אימא, אבא, בואו מהר!" כהרף עין הגיעו הוריה, סמוקי לחיים וחמורי סבר. פחדתי שיטרקו בפנינו את הדלת, אבל הם הכניסו אותנו פנימה, האכילו והשקו אותנו, וגם מקום לינה קיבלנו.

אותו לילה ישנתי כמו אבן, והייתי ממשיכה בכך עוד ועוד, אך דינה העירה אותי. לרגע לא ידעתי היכן אני נמצאת ומה קורה, אבל דינה ניערה אותי היטב והחזירה אותי למציאות. ראיתי את עצמי בכתונת לילה לבנה, ארוכה, ולא זכרתי שהיתה לי כזאת. האיכרה הביטה עלינו ברחמים ואמרה, "הבגדים שלכן מתייבשים. רצוי שתישארו אצלנו יום־יומים, בינתיים תתחזקו ונראה מה יקרה".

הבנתי ששקעתי בשינה עמוקה בערב שעבר, וכי דינה והאיכרה הסירו מעלי את בגדי, והלבישו אותי בכתונת לילה בלי שארגיש. לאחר יומיים נאלצנו, כמו פעמים רבות לפני כן, לעזוב את ביתה של משפחת קוחנסקי. עוד נקודת החייאה בשרשרת תחנות הנדודים שלנו.

בימים הבאים סבבנו בין הכפרים רודקה, זלישב ואוזורוב. לרוב אפשרו לנו האיכרים ללון אצלם לילה או שניים, אבל המצב הפך למסוכן מיום ליום. מרחב המחיה שלנו הלך והצטמצם. החיים סגרו עלינו מכל צד, כמו חומה. סבבנו במעגלים סגורים ללא מוצא.

חלק ב׳

השמש עמדה להיבלע במערב. דינה ואני עמדנו על גבעה שוממה. רק אנחנו והגבעה. עינינו צרובות מעייפות ומקור ורגלינו רועדות מחולשה לאחר ימי נוודות ארוכים ומתישים. בלבנו תפילה לאור. הכול מסביב היה שומם. השמיים מעל היו אפורים ומאיימים ובאופק האינסופי היו פזורים גושי יערות שחורים.

הרוח שרקה, השתוללה ואיימה לקרוע מעלינו את מעט הבגדים שנותרו על גופנו למוד התלאות. הרעב הציק, הרגליים, צבות מהליכה, ממאנות לצעוד, ולו צעד אחד נוסף.

״נשב לנוח כאן״, אמרה דינה.

״אבל כל כך קר פה על הגבעה, ואני נורא רעבה״, אמרתי והרמתי אליה את עיני בתחנונים.

דינה לא ענתה. שתינו התיישבנו על האדמה שהיתה קשה בגלל הכפור, והתכרבלנו זו בתוך זו.

״מכאן אני לא זזה יותר״, לחשתי לדינה.

חשבתי שדינה תגער בי, אך להפתעתי אמרה, ״גם אני לא זזה מכאן.

לשום מקום אני לא זזה. נישאר כאן הלילה לישון ובבוקר לא נרגיש כלום. ימצאו רק שתי גופות קפואות, ללא חיים״.

חשבתי שאם דינה מדברת כך, אז המוות הוא בוודאי המוצא היחיד. ניסינו להירדם, אבל הקור התאכזר אלינו מאוד. היה זה קור חודר, דוקר, שלא איפשר לעצום עין. חשיכה ירדה על הארץ. פתאום קמה דינה על רגליה, הצביעה לכיוון כלשהו וקראה, ״בשיה, הסתכלי לשם, מה את רואה?״

״אור! אור!״ צעקתי.

דינה משכה את ידי בחוזקה ופתחנו בריצה מטורפת לכיוון האור.

הגענו לטבורו של כפר צ׳רנייב. נראה שנערכה בו חגיגה כלשהי שכן הכול היה מואר: הכנסייה, הבתים, הרחוב. האיכרים היו בחוץ, שלא כהרגלם בשעות הערב.

הבתים ריסנו את הרוחות המשתוללות. אחרי שהותנו בשממה שמחנו להימצא שוב בין אנשים וקיווינו למצוא קורת גג ללילה. היינו זרות ומשכנו תשומת לב יתירה, הבחנו במבטים עוינים, מהולים בסקרנות. כשראינו שמעגל הפרצופים הזועמים הולך וסוגר עלינו, ושעיניים רצחניות ננעצות בנו, לא העזנו לבקש דבר. רחקנו במהירות ממרכז הכפר ופנינו אל שוליו החיצוניים.

בשטח הפתוח הרגשנו שוב בצליפות הרוח הקרה, ועד מהרה הגענו לקצה הכפר. היינו קפואות ורעבות מאוד. ראינו בית בודד, מרוחק משאר הבתים, שמחלונו בקע אור קלוש. פסענו לעבר הבית. דינה התקרבה לחלון הבית וניסתה לברר מי מתגורר בו. היא חזרה בריצה וסיפרה שרק אשה אחת יושבת לבדה ליד השולחן וסורגת. לדינה היתה הרגשה שאשה זו תעזור לנו. הקשנו בדלת, האשה פתחה והזמינה אותנו פנימה. בלי לשאול שאלות רבות שמה אוכל על השולחן. מיהרתי להתיישב ליד השולחן ואחזתי בכף המרק, אבל דינה דחפה אותי במרפקה, הצטלבנו והתפללנו את ברכת המזון. המארחת הביטה בנו במאור פנים וגם לאחר התפילה, כשאכלנו ברעבתנות את מה שהגישה לפנינו על השולחן.

ביתה של ולאדיסלבה צאבאי היה קטן וצנוע. חיצוניותו היתה דלה, וכך גם תוכו. הוא כלל חדר מגורים ובו אח ששימש לבישול, לאפייה ולחימום. לידו עמדו שולחן וכיסאות אחדים. בביתה היה חדרון נוסף, כמו נישה, שבו

ישנה ולאדיסלבה צאבאי, על המיטה היחידה שהיתה בבית. סמוך לדלת החדרון עמד כן ועליו איקונין של מריה הקדושה, ספר תפילה ומחרוזת תפילה. נראינו תשושות מאוד וולאדיסלבה הצביעה על פינה ליד התנור שבה נישן. את המקום ריפדה בקש והביאה לנו שמיכת צמר להתכסות בה בלילה. היא התנצלה שאין ביכולתה לתת לנו יותר מזה, ואנחנו שמחנו גם למעט הזה. עייפות ורצוצות נרדמנו בבגדים שעלינו לקול נקישת המסרגות של הנפש הטובה מצ׳רנייב.

למחרת, כשפקחתי את עיניי, שפשפתי אותן פעם ופעמים כדי להיווכח שאמנם אנו נמצאות תחת קורת גג. בחוץ השתוללה סופת שלג מקפיאה.

דינה חזרה להקפיד על קיום מצוות התפילה, יתר על כן, היא דאגה שנתפלל בקול רם ונבטא ברור את מלות התפילה. עם תפילת ההשכמה הביטה עלינו המארחת, ולאדיסלבה צאבאי, ופניה הביעו שביעות רצון. כך היה גם בתפילה שלפני ארוחת הבוקר. עם סיום הארוחה בירכנו על המזון, הצטלבנו והודינו לוולאדיסלבה על האירוח. חשבנו שעלינו להיפרד מהאיכרה הרחומה ולצאת לחפש מקלט אחר, אך האיכרה עצרה אותנו ואמרה, ״אני רואה שאתן ילדות טובות, מחונכות, ילדות של כריסטוס אדוננו ואמו מריה. קר בחוץ, השלג יורד כל הזמן, איך אוכל לשלוח שתי יתומות לקור ולרעב?״ וכאילו קראה את מחשבותינו הציעה לנו להישאר אצלה בתנאי שלא נצא מהבית ולא נקים רעש.

מצאנו בית חם אצל ולאדיסלבה צאבאי, שאיבדה בדרך טרגית את אבי ילדיה, את בנה ואת בתה, ונותרה גלמודה. היא דאגה להאכיל אותנו לשובע ופיטפטה איתנו הרבה, כאילו שמחה שיש לה חברה. ואנחנו התנהגנו בהתאם לכלליה.

כך חלפו ימים אחדים. יום אחד נשמעה נקישה בדלת. דינה ואני הבטנו בוולאדקה והיא בנו, נראה שלא ציפתה לאורחים. נעשינו דרוכות והפסקנו את קילוף תפוחי האדמה. שוב נשמעה נקישה, חזקה מן הראשונה. נראה היה שוולאדקה מהססת, חוככת בדעתה מה לעשות. לפני שפנתה לפתוח את הדלת אמרה לנו, ״הישארו במקום והמשיכו לקלף תפוחי אדמה. לא צריך לדאוג״. החבטה השלישית היתה חזקה במיוחד, וכמעט עקרה את הדלת מציריה. ולאדקה מיהרה אל הדלת ופתחה אותה. בפתח עמדו שני בחורים צעירים, סמוקי לחיים ובעלי מבט שחצני. הם ביקשו, נכון יותר

לומר, דרשו לשאול את הסוס שלה, הם חייבים להגיע לברושקוב, טענו, והסוס שלהם חלה. הם יודעים שהסוס שלה לא נראה בכפר זה ימים אחדים וכי יציאה לאוויר צח תרענן אותו. ולאדקה עמדה בפתח הדלת והקשיבה. היא ידעה שאין לה ברירה אלא להשאיל להם את סוסה.

הספקתי להציץ ממקומי ולראות את שני הבחורים. האחד, זה שדיבר, היה בלונדיני, בעל תווי פנים מחודדים ועיני עיט צרות, בורקות. השני נראה ארוך וגמלוני, בעל פני ירח, וחיוך מטופש על שפתיו. שני הבחורים הציצו בסקרנות לפנים הבית והבחינו בנו. הם הרכינו קלות את ראשיהם במבוכה, הודו לוולאדקה והלכו לדרכם. לאחר שוולאדקה סגרה אחריהם את הדלת פניה היו עצובות והיא מילמלה לעצמה, "ככה זה כשאת לבד וחסרת מגן". היא התיישבה לידנו וללא יכולת לשלוט בדמעות סיפרה לנו שבתה נרצחה בשדה עוד לפני המלחמה וכי איש אינו יודע מי רצח אותה ואיש גם לא טרח לחקור. בנה, שהיה בבת עינה, נער שקט ומסוגר, הסתכסך בקטטה עם קבוצת בריונים שהתגרתה בו, ונדקר למוות. ואילו בעלה, אבי ילדיה, נפטר בדמי ימיו מצער ושברון לב. היא נותרה ערירית, ללא נפש קרובה וללא עזרה, והביעה את שמחתה שיש לה אותנו עכשיו.

אחרי שעות ספורות חזרו הבחורים, ותוך כדי חילופי דברים עם ולאדיסלבה התבוננו ארוכות בדינה ובי, וחיוך רב־משמעי התפשט על פרצופיהם הסמוקים. רגע לפני שעזבו פלטו: "נראה שאת לא לבד כמו שחשבנו..." לאחר שנסגרה הדלת אחריהם, דינה ואני חשנו דאגה, וגם ולאדקה נראתה מוטרדת.

ביום ראשון, לאחר תפילת המיסה בכנסייה, באה אנטונינה לבקר את ולאדקה.

"מזמן לא ראיתי אותך", אמרה כשהיא דורכת על מפתן הבית.

"נכון. לפני שבוע הרגשתי לא טוב והיום כל כך קר לי. אני מתפללת בבית, אלוהים נמצא בכל מקום, לא רק בכנסייה".

אנטונינה הביטה סביבה במבט בוחן ועיניה ננעצו בנו. היא שאלה את ולאדקה בסקרנות ובחשדנות, "מי הבנות האלה שבביתך? שמעתי מבני, אולק, ששאל את סוסך, שאת לא לבד, שיש אצלך שתי ילדות".

"יתומות הן, בלי אב ובלי אם", קטעה אותה ולאדקה.

"מה הן עושות אצלך?"

"לילה אחד הן באו רעבות ורועדות מקור. ריחמתי עליהן והצעתי שיישארו אצלי לכמה ימים בשלג הזה, שיתחזקו קצת. נכון שהן חמודות?"

"אבל את לא מכירה אותן", נזפה בה אנטונינה. בתנועה חדה קירבה את פיה לאוזנה של ולאדקה, כשהיא מסתירה אותו בכף ידה, שדבר הסוד לא יישמע.

"לא ייתכן! בשום פנים ואופן לא! איך את מעזה לומר דברים כאלה?" כעסה ולאדקה ופניה האדימו, "ראיתי אותן מתפללות מרגע שהגיעו, בוקר וערב, לפני כל ארוחה ולאחריה. הן נוצריות טובות יותר מכמה ילדים שאני מכירה בכפר. את לא יודעת מה שאת מדברת".

"למרות שהן יודעות להתפלל, את לא יכולה להיות בטוחה מנין הן", ענתה אנטונינה בכעס.

"למה שאחשוד דווקא בשתי ילדות קטנות שלא עשו דבר לאיש? הן מדברות פולנית יפה, הן מחונכות ומנומסות, הן בלונדיניות ולקטנה יש אפילו עיניים כחולות... הן יודעות מצוין את כל התפילות הנוצריות והן מסכנות".

"אז איפוא המשפחה שלהן? איפוא השכנים שלהן?" לא הרפתה אנטונינה. "ודאי שמעת מה קרה בדומניצה, ביערות זלישב, באוזורוב — ממש ליד הכפר שלנו. בכל המקומות האלה, האיכרים הסתירו פרטיזנים ויהודים, כאשר השכנים הלשינו עליהם לגרמנים, האחרונים העניש את הפולנים בכל חומרת הדין, 'למען ייראו', ורצחו גם את הפולנים המצילים, וגם את הניצולים. את צריכה להיזהר מאוד, דווקא משום שאת לבד. והנה משום מקום צצו בביתך שתי ילדות זרות", הזהירה אנטונינה את ולאדקה.

"בכל פולין משתוללת מלחמה, וגם הרבה ילדים פולנים יתומים מסתובבים בדרכים ומחפשים כל דרך לשרוד, ואלה רק ילדות", קראה ולאדקה בחוסר אונים כלפי אנטונינה.

"את לא היית מרחמת על שתי ילדות קטנות רועדות מקור, תשושות מעייפות ומרעב, ולא היית נותנת להן בית, אנטונינה?" צעקה המארחת שלנו בפלצות כשהיא אוחזת את אנטונינה בכתפיה.

"כ...כ...כן..., רק הייתי רוצה להיות בטוחה שהן משלנו", לחשה אנטונינה, נועצת מבט קר לתוך עיניה של ולאדיסלבה צאבאי.

כל אותו הזמן ישבנו, דינה ואני, ליד התנור במטבח, משותקות. ולאדקה

קרבה אלינו, הושיטה לנו את שתי ידיה, הקימה אותנו ובלטפה את ראשינו דחפה אותנו לכיוון אנטונינה.

"נכון שגם את היית מכניסה אל ביתך שתי ילדות כאלה?"

אנטונינה לא ציפתה לשאלה כה מתגרה. היא הפנתה את גבה והסתלקה במהירות, בלי מלות פרדה.

רגע ארוך עמדנו שלושתנו נטועות במקום. ולאדקה שברה את השתיקה המעיקה בהזמינה אותנו לאכול ארוחת צהריים.

חלפו ימים אחדים ודאגתנו הלכה וגברה. את ביתה של ולאדקה פקדו אנשים מהכפר, שרק מקצתם הכירה. לכולם היו תירוצים מתירוצים שונים. היא נעשתה מוטרדת יותר ויותר מהביקורים התכופים והבלתי צפויים האלה. לדינה היתה כבר תחושה שהקרקע שוב בוערת מתחת לרגלינו. סביר היה להניח שיימצא מי מבין המבקרים שיסגיר אותנו לשלטונות.

טלטלה עזה העירה אותי. השמש טרם עלתה במזרח והשמיים היו אפורים. דינה האיצה בי להתעורר ולהתלבש מהר. לוולאדקה נודע מאיכר שכן שלמוכתר צ׳רנייב סופר על הימצאנו אצלה. פניה של ולאדקה הסגירו את דאגתה וחששותיה. למרות ההשכמה המוקדמת טרחה והכינה לנו ארוחת בוקר, ובזמן שהגישה לשולחן אמרה, "איכלו מהר, אין זמן, נקווה שתספיקו לברוח מכאן לפני שהם יגיעו. הכנתי לכם כמה דברים לדרך, קחו וברחו".

האוכל נתקע בגרוני, לא הייתי מסוגלת לבלוע. הבטן כאבה לי. כל הכפר ישן עדיין ובחוץ כבר נשמע טרטור של צירי גלגלים, צהלת סוסים ובלימת העגלה ליד הבית. ולאדקה הרימה את הווילון והציצה החוצה. כשהסתובבה אלינו, ראינו את האימה בעיניה. היא לחשה לעברנו, "אין אפשרות לברוח מהבית, רוצו מהר אל עליית הגג והסתתרו שם. הם באים עם רובים". לפני שהספקתי לזנק אל המדרגות, ראיתי את ולאדקה סוגרת את הדלת על בריח, וממהרת להוריד מהשולחן את הכלים והאוכל.

עליית הגג היתה ריקה מחפצים, וקשה היה להתחבא שם. היו רק עמודים שתמכו בגג הבית. דינה הצביעה באצבע ואמרה: "את תסתתרי מאחורי העמוד הזה ואני מאחורי העמוד השני, מהר!" שיני נקשו ולבי פִּרפר. יכולתי לשמוע את פעימותיו.

עברו רגעים אחדים שנמשכו כמו נצח. חבטות נשמעו בדלת, כל הבית רעד. גם העמוד שמאחוריו הסתתרתי. כל גופי רעד. נאחזתי בעמוד החלק בשארית כוחותי. ידי הרועדות החליקו למטה אל תחתית העמוד. הרגשתי לחץ עצום בשלפוחית השתן. דלת הכניסה נפתחה ושמעתי צעדים גסים, רעש של שבירת חפצים ופקודות בשפה הגרמנית. נשמעה ריצה במעלה המדרגות בכיוון שלנו. לבי עמד להתפוצץ. דלת עליית הגג נפרצה בבעיטה. מולי עמד חייל לבוש מדים בצבע חום־ירוק, מסורק למשעי ונעול מגפיים גבוהים, שחורים ומצוחצחים ללא רבב, צורח בשמחה של מנצח, "תפסתי אותה, את היהודייה הקטנה, המלוכלכת והעלובה".

מבטי התמקד וקפא במגפיים השחורים, שלא היתה להם התחלה ולא סוף. הם היו כל כך שחורים, כל כך מצוחצחים, שלא ראיתי דבר מלבדם. המגפיים האלה, שמיקדו את כל תשומת לבי, בעטו לפתע בבטני עד אָבדן ההכרה. אולם לא לאורך זמן, יד חזקה אחזה בזרועי ומשכה אותה עד שכמעט תלשה אותה מגופי. מתוך עירפול חושים שמעתי צריחה איומה, "ראוס!!!"

מולי היתה דינה נגררת על ידי פולקסדויטש, כשהוא בועט גם בה במגפיו השחורים והמבריקים וצורח כמו מטורף, "מארש, ראוס!"

דינה ניסתה להשתחרר מלפיתתו של הפולקסדויטש, אולם ללא הצלחה. נגררתי במורד המדרגות כמו שק תפוחי אדמה. גופי התדרדר אחרי המגפיים השחורים. ראשי נחבט מחדש בכל מדרגה לחוד, נפצעתי, ראשי זב דם. רציתי לעצור את הגרירה באמצעות רגלי, אבל הן היו משותקות מפחד ולא נשמעו לי. הרגשתי שהכרתי הולכת ומתערפלת שוב עד שהתעלפתי.

כל אותו הזמן ספקה ולאדיסלבה צאבאי את כפיה, התרוצצה אנה ואנה והתחננה, "מה אתם רוצים מילדות נוצריות קטנות, יתומות ואומללות? למה אתם מעמיסים אותן על עגלה כמו בהמות לשחיטה? סופכם גיהנום, כופרים! נשמתכם תיצלה על אש בגיהנום לעולמי עד!"

"שיתקי אשה, כי גם אותך ניקח!" איים עליה הגרמני.

"אתם לא תיקחו אותי, כי אני אסע איתן מרצוני, לכל מקום, ואצעק בקול גדול על החטא האיום והנורא בהוצאה להורג של שתי נשמות נוצריות טהורות, עד שדמן יזעק מהאדמה, וקללת אלוהים תרבץ על כולנו".

הושלכנו אל העגלה וישבנו בה שפופות. ולאדיסלבה צאבאי פשטה

את סינרה, התעטפה בצעיף צמר, טרקה את דלת ביתה והצהירה, ״אני לא מפקירה את חייהן של הילדות בידי חוליגאנים, אני נוסעת יחד איתן. גורלי יהיה כגורלן״.

רגע לפני שהעגלה זזה, עלתה והתיישבה לידנו. שני הפולקסדויטשה עמדו כאילמים. הם ניסו להורידה מהעגלה, אבל היא הגיבה בהתנגדות נחרצת. העגלה זזה, ואני הספקתי לשמוע שכן שאמר, ״מסיעים אותן לשחיטה, את הילדות ואת סבתא ולאדקה״.

★★★

קור הבוקר העז חתך בפני כמו תער. שחוחות ישבנו בעגלה, כשולאדיסלבה צאבאי פורשת ידיה על גבינו ומנסה לכסות אותנו, במידת האפשר בצעיף הצמר שלה. לא ידענו לאן אנחנו מוסעות. לא הוצאנו הגה מפינו. ראיתי את דינה בוחנת את הסביבה וחשבתי שעוד מעט תחליט על בריחה. במקום זאת היא יישרה את גבה ואמרה בקול יבש, ״תראי בשיה, מובילים אותנו לבית הקברות ממול, בטח מחכה לנו שם כיתת יורים. בואי ניפרד עכשיו, לפני שנעצום עיניים לנצח״.

״אני רוצה שיקברו אותנו יחד, בקבר אחד״, עניתי לה, עדיין לא קולטת את המתרחש. כשולאדקה שמעה אותנו מדברות כך על מוות, נזפה בנו, ״איך ילדות נוצריות כמותכן לא מתביישות לדבר דברי כפירה? זו כפיות טובה כלפי אלוהים ששמר עליכן עד עכשיו, והוא ימשיך לשמור עליכן גם להבא. לא אתן לאיש להרוג אתכן, אסור שיקרה חטא נורא כזה״. דינה חייכה חיוך כבוש לעבר ולאדקה, מביעה כך את תודתה לאשה אמיצה זו.

הייתי דרוכה, מצפה לרגע שבו תיעצר העגלה ונצווה לפסוע לכיוון בית הקברות, אחר כך יישמע ירי... ארגיש דקירה קטנה בלב, ודמי יכתים את השלג הלבן...

העגלה חלפה על פני החומה של בית העלמין, העגלון האיץ בסוסים, ובית העלמין נותר בשלוותו מאחורינו. דינה ואני ישבנו דוממות, מופתעות. כלום לא קרה. איזו רווחה — בינתיים.

תוך כדי נסיעה סובבה דינה את גבה לוולאדקה, הכניסה בחשאי את ידה לכיס הפנימי של חולצתה ושלפה משם שתי תמונות מקומטות. היא אחזה בהן בחרדת קודש, ולחשה באוזני בשקט, בקול רך, ״הסתכלי בשיה, נותרו לנו רק שתי תמונות מהבית. הביטי באימא ובאבא העומדים באמצע, רניה, הלינקה ואני לבושות בחליפת מלחים, התלבושת של בית־הספר, ויאנק במדי בית־הספר שלו, ״תרבות״, בוורשה. אנחנו עומדים מסביב להורים, ואילו את וברונצ׳ה, לבושות בשמלות קיץ פרחוניות, יושבות בקדמת התמונה. אצבעה הצביעה על כל דמות שהיא דיברה עליה. אחר כך שלפה את התמונה השנייה. בתמונה השנייה היינו בחופשת הקיץ האחרונה, לפני המלחמה, על גדות הוויסלה, לפני שנעקרנו לגטו.

״תראי״, צעקתי בהתרגשות, ״אבא מרכיב אותי על כתפיו״.

דינה סתמה את פי בידה. ולאדקה סובבה את ראשה לעברנו ודינה תחבה בזריזות את התמונות חזרה לכיס הפנימי בחולצתה. לאחר שתשומת לבה של ולאדקה התמקדה בכפר הקרב מולנו, הוציאה דינה שוב את התמונות. התמונה שבה אנו מצולמים על גדות הוויסלה היתה מלאת שמחה ורוגע. הבנות לבושות בשמלות פרחוניות בהירות ויאנק, בחליפת מלחים מסורתית, מחייך במלוא פיו.

״את זוכרת, דינה, איך אהבתי לשחק בכפתורים הנוצצים בחליפתו של יאנק?״ לחשתי באוזנה של דינה כמעט ללא קול, ״הוא כעס מאוד שפעם כמעט תלשתי כפתור, והוא היה כל כך מסודר... ברונצ׳ה ישבה על הדשא, בקידמת התמונה, וכובע קש, רחב שוליים, על ראשה. אני זוכרת שרבתי עם ברוניה על הכובע, אך היא לא הסכימה לתת לי אותו״.

״לכן אבא הרכיב אותך על הכתפיים״, ענתה לי דינה בלחישה, ״הסתכלי טוב־טוב בתמונות, שתזכרי את כולם, כי עכשיו אנו נפרדות מכל היקרים לנו״.

תוך כדי דיבור החלה דינה לקפל במהירות את התמונות לחצי, לרבע, לשמינית, ובכל פעם התאמצה לקפל את התמונות עוד ועוד, עד שהפכו לגוש זעיר ודחוס. היא עטפה את הגוש הזעיר בשלג שאספה מהגלגל האחורי. כשגמרה לעטוף את גוש התמונות בשלג, כמו בתכריך, ביקשה שאחזיק בה חזק. עשיתי כמצוותה. היא התכופפה ושמטה את הכדורון הזעיר, העטוף בשלג, אל מתחת לאופן האחורי. התמונות נלחצו, נמעכו ונקברו שם, עמוק מתחת לשלג. התבוננתי בדינה ולא הוצאתי הגה. הכול קפא בי. כל החיים. דינה אימצה אותי אל לבה ואני ראיתי דמעות גדולות, כבדות, מתגלגלות על לחייה.

הגענו לסקוז׳ץ. משני צדי הדרך היו בתים שגגותיהם מכוסים שלג ומארובותיהם מיתמר עשן תבשילי בוקר. ילדים עמוסי ילקוטים הלכו לבית — הספר בכיוון הנגדי לנסיעתנו. ראיתי את פניהם סמוקי הלחיים ונטולי דאגה. לבושם היה חם והקור לא הטריד אותם. ולי היה כל כך קר, נורא קר... התכווצתי עוד יותר. העגלה נעצרה. ולאדיסלבה צאבאי ירדה ממנה ואמרה בכעס לעגלון, ״זאת תחנת משמר של המיליציה הפולנית״.

״נכון״, ענה העגלון כשהוא מתקרב אליה ומסנן מבין שיניו, ״את לא

חושבת שזה עדיף על תחנת גסטפו? המוכתר של צ׳רנייב, אדון מגרק, פקד עליי להשאיר את הבנות כאן, בתחנה״.

״אני לא יכולה להשאיר את הקטנות המסכנות כאן, מי ידאג להן?״ אמרה ולאדקה ופרשה ידיה. העגלון משך בכתפיו.

״אני יכול רק להסיע אותך חזרה הביתה, אם את רוצה״, הציע.

״אמרתי לך שאני נשארת עם הבנות שלי כאן״.

העגלון התקרב למקום מושבנו בעגלה, נעץ בנו את עיניו כבוחן אם כדאי לוולאדקה להילחם על חיינו. הוא ניענע בראשו לימין ולשמאל, כחוכך בדעתו. אחר כך תפס אותי בזרועותי ועזר לי לרדת מהעגלה. דינה ירדה בכוחות עצמה. בקושי יכולתי לפסוע צעד. כל איברי היו משותקים מהכפור העז בחוץ, ויותר מזה — מהפחד בפנים.

נכנסנו לתחנת המשטרה. העגלון צעד בראש לפנינו, לכיוון הפקד. אצבעותיו ממוללות את תיתורת כובעו בעצבנות ובקול לא יציב, הוא הכריז, ״המוכתר מצ׳רנייב, אדון מגרק, בא בדברים עם מפקח פימוברצ׳יק בקשר לגורל שתי בנות יתומות שמצאו מחסה אצל ולאדיסלבה צאבאי. אני משאיר אותן בידיך — פקד מגנישבסקי״.

הפקד העיף לעברנו מבט מסוקרן ואמר לעגלון ללכת לדרכו. העגלון, איש נמוך קומה ועלוב למראה, פסע לעבר היציאה, כשהוא ממולל עדיין את כובעו, ושולח אלינו מבטים מזווית עיניו המושפלות, כמו מתנצל. ולאדקה ליוותה אותו בעיניה. הוא החזיר לה מבט ארוך והניף את שתי ידיו לצדדים, כאומר, ״לא היתה לי ברירה״, ויצא מהתחנה.

ולאדיסלבה צאבאי נחפזה אל הפקד מגנישבסקי ושאלה בדאגה, ״מה יהיה עם הילדות האלה?״

״הן נשארות כאן ואת יכולה ללכת״, ענה קצרות.

״אלה ילדות נוצריות״, התחננה בפניו בקול בוכים, יתומות מאב ומאם. הן יצאו מביתן בוורשה אחרי שהופצצה והן לגמרי לבד, אין להן אף אחד. הן מתפללות בוקר וערב, לפני כל ארוחה ואחריה, מדברות פולנית יפה, ממושמעות ומנומסות. אני מוכנה להשאיר אותן אצלי, אטפל בהן במסירות...״ היא הוציאה ממחטה מקומטת מכיס מעילה וקינחה בקול את אפה.

״אמרתי לך שאנחנו נדאג לילדות, ואת חיזרי לביתך״, הפטיר מגנישבסקי בקוצר־רוח.

ולאדיסלבה נראתה אובדת עצות ומודאגת. היא ניגשה אלינו, התיישבה בין שתינו ולא מצאה מלים לנחמה.

"ישמור אתכן האלוהים", אמרה לבסוף והצטלבה. אחר כך קמה ויצאה מהתחנה.

— — — עברו למעלה משנות דור, טסתי לפולין לחפש בדרכים את התחנות שבהן ניצלתי בכל פעם מחדש. הגעתי לכפר צ׳רנייב כדי לברר מה עלה בגורלה של ולאדיסלבה צאבאי. היא לא היתה כבר בין החיים. ביתה הדל, שגבל בדרך לסקוז׳ץ, עמד בשיממונו, הרוס ופרוץ, וחלקו השלם צימֵח עשב פרא.

התבוננתי בדומייה בבית ונזכרתי בבירור ברגע שבו העמיסו את דינה ואותי על העגלה בדרך אל המוות.

הנריקה, שכנתה טובת הלב של ולאדיסלבה, סיפרה לי שעל ערש מותה התנחמה ולאדיסלבה בכך שכאשר תעמוד לפני בורא עולם, יזקוף אלוהים לזכותה את מעשה החסד שעשתה באותו ערב מושלג וקר. בשארית כוחותיה, רגעים ספורים לפני מותה, אמרה, "אולי לא אהיה עזובה במותי, שכן אספתי פעם בצל קורתי שתי אחיות יתומות והחבאתי אותן בביתי, אז אולי אלוהים יעניק לי מחסדו".

רציתי לעלות לקברה לכבד את זכרה של ולאדיסלבה, אולם חיפשתיו בכל בית הקברות של סקוז׳ץ ולא מצאתיו. ואז עלה בזיכרוני משפָט שאמרה בזמן שאירחה את דינה ואותי, כשרצו, כביכול, לשאול ממנה את סוסה. "ככה זה כשאת לבד וחסרת הגנה", ואני אוסיף, אביונה וערירית. קרוב לוודאי שבאין לה קבר, רוחה של ולאדיסלבה צאבאי, הנפש הטובה מצ׳רנייב, משוטטת מעל בית הקברות של סקוז׳ץ, נוגעת לא נוגעת באבלים, ונוטעת בהם כוח להמשיך לחיות, כמו שנטעה בדינה ובי — — —

דינה ואני ישבנו על ספסל עץ פשוט שהיה צמוד לקיר. רגלי היו תלויות באוויר והתנדנדו קדימה ואחורה, היה בתנועה זו ניסיון להרגיע מעט את עצמי. לא דיברנו.

העברתי את מבטי מסביב וראיתי אשה שישבה בפינה, עצובה ומבוהלת. היא נראתה חריגה בסביבה הכפרית — לבושה היתה בחליפה מחויטת והכובע שחבשה לראשה בלט בגנדרנותו. בעודי מסתכלת בה הבחנתי בכינה

זוחלת על כובעה, היא היתה גדולה ושמנה וזחלה במהירות כה גדולה עד שבקושי יכולתי לעקוב אחר זחילתה. הכינה נעלמה בחמימות שמתחת לכובע, ואז ראיתי עוד כינה, ולאחריה עוד אחת. שיירה שלמה של כינים צעדה על כובעה המגונדר של הגברת. הרגשתי גירוי בכל גופי, ואט־אט התקרבתי לדינה. חששתי שהכינים מכובעה של הגברת תמצאנה את דרכן אלי, ולי היו די והותר משלי.

משהו בפנים לחש לי שהגברת העצובה היא יהודייה כמונו, וכי זה ההסבר להימצאה בתחנת המשטרה. אף שסלדתי מהכינים שנעו על כובעה, ואף שמצבנו היה עגום כשלה, חשתי כלפיה רחמים ושותפות גורל. ישיבתה השפופה בפינה, לבד, עצבותה האילמת וחוסר האונים שלה השכיחו ממני לרגע את מצבי העגום.

דינה ישבה רצינית ושקטה. אך כשהפקד הרים את שפופרת הטלפון, חייג ודיבר בלחש לפומית, דינה הביטה בי, קרבה אלי ולחשה, "זהו, עוד מעט יהיה הסוף".

מהחוץ נשמעה המולה — דשדוש צעדים ונקישות מתכת. דלת הברזל לשמאלו של מגנישבסקי נפתחה לרווחה ודרכה החלו לזרום שוטרים פולניים סמוקי לחיים, לבושים במדים כהים של המיליציה הפולנית. כל שוטר החזיק ברובה, ואני הסתכלתי בהם, בטוחה לגמרי שזו כיתת היורים שתוציא אותנו להורג. הם העמידו את הרובים בפינה, כל אחד בתורו, ובלי להעיף לעברנו מבט יצאו מהתחנה. אחד השוטרים האחרונים הבחין בנו, זינק, דחף את חבריו שעמדו לפניו, נעץ בנו את עיניו ופנה בזריזות אל פקד מגנישבסקי, "מה עושות כאן הילדות האלה?" שאל בהצביעו עלינו.

הפקד ענה לו בשקט, לא יכולנו לשמוע מה אמר. לאחר שהסתודדו מעט, התמתח השוטר לעמידת דום והודיע לפקד באופן רשמי והחלטי: "אני לוקח את הבנות למוכתר סקוז'ץ".

"עוד לא רשמתי את שמותיהן", ענה הפקד.

"גשו לשולחן, ילדות. הפקד ירשום את שמותיכן למקרה שמישהו ממשפחתכן יחפש אחריכן". אמר לנו השוטר בלבביות.

דינה הושיטה לי יד, קפצתי מן הספסל הגבוה ושתינו ניגשנו לשולחן של הפקד. "דינה וברברה גורסקה", אמרה לו דינה.

הפקד הרים את ראשו, פקח את עיניו הקטנות לרווחה, הסתכל עלינו בהשתוממות כאילו ראה אותנו בפעם הראשונה. הוא רשם את שמותינו,

שמות ההורים שלנו, תאריכי הלידה ומקום הלידה. כל הזמן הזה עמד השוטר לידינו. עם סיום תהליך הרישום פנה אלינו השוטר בעליזות, "ועכשיו נלך לאכול משהו חם", אמר.

בחוץ שרר קור עז. צעדינו חרקו בשלג הכבד. הוא הבחין בצעדי הכושלים, לקח את ידי בידו הגדולה, החמה, ושאל, "קר לך, ילדה?"

"לא", שיקרתי. דינה תמיד אמרה לי שאסור להתלונן.

"ידייך קרות כמו קרח. עימדי רגע, אני אחמם אותן". הוא התכופף אלי, לקח את שתי ידי הקרות והקטנות בתוך ידיו הגדולות והחמות והחל לשפשף אותן זו בזו. תוך כדי כך חייך אלי ושאל לשמי.

"ברברה גורסקה", עניתי ללא חיוך.

"ילדה כל כך קטנה עם שם כל כך ארוך ורציני. את יודעת מה? אני אקרא לך פשוט — בשיה, טוב? ועכשיו נמהר אל המוכתר, עוד מעט צהריים, ואני רוצה שיישאר עבורכן אוכל".

השוטר הגבוה אחז בידו האחת בידה של דינה, ובשנייה — בידי, ושלושתנו צעדנו בחוצות סקוז'ץ לעבר ביתו של מוכתר הכפר.

שלג רב הצטבר על גדר העץ המשוננת שהקיפה את ביתו של מוכתר סקוז'ק, פרינצ'שק. הבית היה גדול מיתר בתי הסביבה. השוטר "שלנו" הסיט את שער הגדר, הקיש בדלת הבית ואשה נאה פתחה את הדלת. פניה הביעו תדהמה בראותה בפתח ביתה שוטר ושתי ילדות, אולם היא התעשתה במהירות. היא בירכה אותנו בסבר פנים טובות. הוזמנו פנימה. הבית היה מרווח, חמים, וריחות תבשילי הצהריים היו תלויים באוויר.

השוטר שוחח עם בעלת הבית בלחש, ומיד לאחר מכן הוכנסנו למטבח, שם התכבדנו בארוחת צהריים טובה ומשביעה. היינו רעבות מאוד, עייפות מאוד, והמהירות שבה עברנו מחוסר התקווה ומאימת מוות לחמימות הבית הזה בילבלה אותנו לגמרי.

למרות הכול, לא שכחנו להתפלל ולומר את ברכת המזון, כמו נוצריות טובות. כך נהגנו גם לאחר הארוחה לעיניהן של אשת המוכתר ובתה. כשחזרנו מן המטבח אל הטרקלין, שוחח השוטר בערנות עם המוכתר. אחר כך קם, הושיט את ידו לפרידה מהמוכתר, ניגש אלינו ואמר, "עכשיו אתן נשארות פה. אל תדאגו, הכול יהיה בסדר. אתן בידיים טובות". הוא לקח את שתי ידי בכפות ידיו הגדולות, החמות, צחק אלי וצבט בחיבה בלחיי.

לפני צאתו הסתובב לעברנו, ונופף לנו בידו הארוכה לשלום. המשכתי לעקוב אחריו במבטי מבעד לחלון עד שנעלם במורד הדרך.

היתה לי הרגשה שהכול עומד להשתנות לטובה. הייתי שבעה, מנוחמת, אדם טוב חייך אלי, חימם אותי, הושיט לנו עזרה, ואני, לאות תודה, החזרתי לו חיוך. כמה נפלא ופשוט. התכרבלתי ליד התנור החם, נינוחה, כמו שלא הייתי זה עידן ועידנים. כשאני מכווצת בפינה החמה, הרגשתי שמכסים אותי בשמיכה. נרדמתי, שוקעת לתוך חלום ורוד כשלבי טוב עלי.

"בשיה, קומי", שמעתי את דינה מדברת אלי, "מצאו לנו בית בסקוז'ץ".

"לתמיד?" מלמלו שפתיי כשקורי השינה עוטפים אותי עדיין ואני מתקשה לפקוח את עיניי.

"אני לא יודעת, בשיה", ענתה דינה, "העיקר שסוף־סוף יהיה לנו בית... בית..."

מוכתר סקוז'ץ, דינה ואני יצאנו מביתו אל ביתנו החדש. לאחר רגעים ספורים של הליכה בדממה, הצביע המוכתר על בית נאה למדי, פנה אל דינה ואמר, "זה יהיה הבית שלך".

"ואני?" שאלתי מפוחדת.

"את תגורי במרחק קטן מאחותך, בבית הרביעי מכאן", ענה המוכתר ביובש.

דינה שוכנה אצל זוג בגיל העמידה, בולעק ופולה שילובסקי. בתם היחידה, נינה, נפטרה בעת לידת ילדה הראשון, ובואה של דינה נועד להיות להם לנוחם.

מצבה הכלכלי של משפחת שילובסקי היה מן המשופרים בכפר. בנוסף על השדות ומשק החי שהיו לכל בית איכרים, הם היו בעלי טחנת קמח. פולה היתה אשת חיל, ששימשה כמיילדת בכל איזור סקוז'ץ, ובתים רבים בכפר רחשו הערכה רבה כלפיה. בדיעבד התברר כי גורלה של דינה שפר. היא עבדה קשה יחד עם בולעק ופולה, אך קיבלה בתמורה יחס אוהד, שפע מזון, בגדים חמים וחדר משלה.

אני המשכתי ללכת עם המוכתר בלב כבד, "אהיה לבד, בלי דינה", חשתי צביטה בלב, אך אי אפשר היה למחות, הברירה לא היתה בידי. המשכנו ללכת עד לבית האחרון בשורת הבתים.

הבית שנועד להיות ביתי נראה עלוב ומוזנח. זוג קשישים ערירים, גוצעק אנטק ויאנקה, הסכים לקבלני, לא כבת, אלא כמי שתעשה את

עבודות הבית. יאנקה היתה אשה חולה, שרוב הזמן שכבה במיטה נאנקת מכאבים. הזוג הקשיש גוצעק היה בעל אמצעים מצומצמים. ביתם היה דל ובקושי רב הצליחו לספק את צורכיהם הבסיסיים. נותרתי שם עם בגדי הבלויים, שורצי הכינים, כי לא היה לאל ידה של משפחת גוצעק לרכוש לי בגדים חדשים.

הדבר היחיד שהזוג גוצעק הקפיד עמי היו התפילות. חייבת הייתי להתפלל שלוש פעמים ביום, בנוסף על תפילות לפני אכילת המזון הדל ובסיום הארוחות. למעשה, לא היה צורך להזכיר לי לומר את תפילותי, שכן היתה לי משמעת עצמית שדינה החדירה בי. התפילות נעשו צורך בסיסי וחיוני על־מנת לשרוד, ולכן הפכו הרגל קבוע ובלתי מותנה. מדי פעם החמיאו לי אנטעק ויאנקה על דבקותי בדת ועל כך שידעתי את התפילות על בוריין.

רוב הזמן הייתי ליד התנור החם. היה זה חורף קר ובגדי היו דלים וקרועים. הייתי לבושה בהם יום ולילה כי לא היה לי במה להחליפם. גם אמצעי רחצה לא היו בנמצא. הזקנים לא התרחצו, וגם אני לא. הכינים הלכו והתרבו מיום ליום ומצצו את דמי ללא רחם. חום התנור הנעים גם להן ואני נאלצתי להתגרד עד זוב דם.

מאחר שהייתי קטנה מדי לעבודה קשה, רזה וחלושה, ולא יכולתי לעמוד בעבודות שהטילו עלי, לא הבאתי לקשישים את התועלת המקווה, והזוג גוצעק חדל להתעניין בי. הייתי עזובה לנפשי בפינה שליד התנור, חסרת מעש ומשועממת, משחקת בקליפות השעועית ששימשו לי מצע לשינה.

מדי יום ביומו היה גוצעק הזקן משיח את מרי לבו בפני אשתו ואומר לה שהייתי למעמסה מיותרת עליו. יום אחד הלך אל מוכתר הכפר וביקש ממנו להעבירני למקום אחר. מוכתר סקוז'ץ הבין למצוקתו והבטיח לחפש מקום אחר עבורי.

★★★

הפתרון בא מכיוון בלתי צפוי. בסקוז׳ץ היה מנזר שנקרא ״בית לב ישוע״. מרבית הנזירות עסקו בחקלאות וניהלו בית־ספר לתפירה. לרשותן עמד בעבר בניין של שתי קומות, משק עזר ואדמות, אולם בזמן המלחמה נאלצו הנזירות לנטוש את ביתן בצו הז׳נדרמריה הגרמנית, שהחרימה את הבית עבור חיל המצב שהשתמש בו לצורכי המפקדה בסקוז׳ץ. בתוקף הנסיבות נאלצו הנזירות להתגורר בבתים בכפר. הנהלת המנזר וכמה נזירות קשישות התגוררו בבניין הכנסייה, אחרות התגוררו בבית איכרים מושכר, והנזירות הפועלות התגוררו בחצר המשק של המנזר.

נהוג היה שמוכתרי הכפרים ייצגו את ענייני האיכרים שבתחום אחריותם בפני השלטונות הגרמניים, גם בקשות להפחתת המסים עברו דרכם. הנזירה סטאניסלאבה יוז׳ביקובסקה, סגניתה של האם הממונה (אם המנזר) ויד ימינה, ייצגה את כל ענייני החוץ של המנזר. היא כונתה מנהלת, בין השאר מפני ששימשה גם כמנהלת בפועל של בית־הספר לתפירה במנזר. רצה הגורל ומנהלת המנזר נתקלה פעמים אחדות בגוצעק הזקן אצל מוכתר סקוז׳ץ כשהוא מתלונן על מר גורלו; על אשתו החולה הרתוקה למיטה, על הילדה הקטנה שאינה מביאה תועלת ושעול פרנסתה עליו, וכמובן גם על המס הכבד שהוטל עליו לשלם לגרמנים, ושהיה מעל ליכולתו.

הנזירה התעניינה בילדה, והמוכתר סיפר לה על שתי האחיות היתומות שהתגלגלו לסקוז׳ץ. היא הקשיבה ברוב קשב לסיפור והבטיחה להתייעץ עם האם הממונה של המנזר, ואולי גם למצוא פתרון לבעיה. האם הממונה, שהסיפור הובא בפניה, ביקשה להביא אותי מיד למנזר.

דינה נקראה אל המוכתר, שם פגשה במנהלת המנזר, שהבטיחה לה שבמנזר ידאגו לכל מחסורי. היא גם הבהירה שהמנזר אינו רחוק ממקום מגוריה. מוכתר סקוז׳ץ שלח נער כדי להביא אותי מגוצעק הזקן. כשנכנסתי לביתו של המוכתר, הבחנתי מיד בדינה שעמדה במרחק מה מהכיסא עליו ישבה מנהלת המנזר; היא נראתה טוב, לבושה בשמלה נאה ונקייה. היא לא דיברה ולא רצה לעברי לנשקני. עמדתי בצד, ילדה קטנה, לבושה בלואים. השוני במראנו היה רב. מראי שיקף היטב את העובדה שזה שנתיים נדדתי ממקום למקום, מחפשת אוכל כדי להרגיע את הרעב ומקום להניח בו את הראש. בנוסף על העזובה הפיסית, השתקפה במראי גם העזובה הנפשית

הגדולה, לכן, לא פלא שדינה ואני לא רצנו זו לעבר זו כפי שאפשר היה לצפות.

הנזירה התקרבה אלי, כרכה את ידיה סביב צווארי, וכשהיא מביטה ישר לתוך עיני אמרה, "יהיה לך טוב אצלנו, בשינקה, תראי". הבטתי חזרה בעיניה ומשהו בהן עורר את אמוני.

"אני גם אלמד אצלכם?" העזתי לשאול.

"כמובן, ילדונת, הרבה דברים מעניינים תלמדי אצלנו, אבל קודם כל תלמדי לכתוב ולקרוא".

הנסיעה היתה קצרה, והמרכבה עצרה לפני בניין כנסייה גדול שבראשו התנשא צריח. הכנסייה היתה מוקפת חומת אבנים שבמרכזה שער כניסה. בתוך חצר רחבת ידיים התנשאו עצי ערמונים גבוהי־גזע, עטופים בלובן השלג. הנזירה ירדה מהמרכבה, הושיטה לעברי את ידיה, חייכה ואמרה, "הגענו. קיפצי בשינקה, אני מחזיקה בך".

לא היה לי מעיל והיה לי קר מאוד כשיצאנו מהמרכבה החמימה. הנזירה הבחינה בכך ועטפה אותי בשמיכת צמר ששימשה לכיסוי הברכיים במרכבה. "עוד מעט נהיה בבית", עודדה אותי, "ושם יהיה לנו חם".

נכנסנו לחצר הכנסייה. שקט עמוק שרר סביב. רק קול צעדינו הרומסים את השלג הדחוס נשמע. הגענו לדלת עץ מגולפת גדולה וכבדה. עלינו שלוש מדרגות שיש ונכנסנו מבעד לדלת.

היה חושך מוחלט. בהדרגה, כשהעיניים התרגלו לאפלולית, התגלתה לנגד עיני כנסייה יפהפייה, מצוחצחת ונקייה, ריקה מאדם. שקט כבד שרר בה ורק התהודה החזירה קול על כל צעד ולחש. הנזירה טבלה את ידיה במים הקדושים והצטלבה, ואני עשיתי כמוה. התקדמנו אל מרכז הכנסייה שהיה מואר יותר בגלל האור שחדר מהחלונות הגדולים והגבוהים שמשני צדי הקירות. כרענו ברך שוב והצטלבנו מול "קודש הקודשים". התקדמנו לפינה השמאלית שליד המזבח. מבעד לדלת שהיתה שם נכנסנו לפשפש שהוביל למדרגות צרות ותלולות, מרופדות בשטיח. בסוף המדרגות הגענו למסדרון גדול, מואר בחלון עצום. עצרנו מולו והשקפנו על גן הכנסייה, שהיה מכוסה בלובן השלג.

הנזירה הצביעה על משטח לבן באופק ואמרה לי, "הביטי בשיה, האגם הלבן המתחבא בין העצים קפוא עכשיו, אבל בקיץ שטים בו ברווזים, אווזי בר וברבורים לבנים, וכולו רוחש חיים". עוד שניות אחדות התבוננה הנזירה

מהורהרת בנוף החורפי, מתגעגעת לקיץ. גם המסדרון היה מרופד בשטיח לכל אורכו, ונועד לבלום את רעש הצעדים מפאת קדושת המקום. משני צדי המסדרון היו דלתות שהובילו לחדרי מגורים. פסענו על השטיח לאורך המסדרון ועצרנו. "עכשיו ניכנס לחדר שבו מצפה לבואנו אם המנזר ואת, בשינקה, תברכי אותה יפה. היא משתוקקת להכיר אותך".

"כן", עניתי בלחש.

עברנו את המפתן והיינו בחדר מואר, גדול ונאה. מצד שמאל עמד שולחן אוכל וסביבו כיסאות מרופדים. בצדו הימני של החדר היו ספה ושולחן עגול עטוף במפה רקומה. ליד החלון ישבה בכורסה אשה נאה שנראתה בתחילת שנות החמישים שלה. שערותיה היו משוכות לאחור, שמלתה היתה חומה, ואת צווארה עטר צווארון לבן שקצותיו תחרה, עשוי ביד אמן. פניה קרנו אצילות ועינייה הפיקו טוב. התבקשתי לגשת. קדתי קידה ובירכתי אותה ב"יבורך יזוס כריסטוס".

"אמן", ענתה והושיטה את ידה הימנית, לקחה את ידי ואמרה בחום: "חיכיתי לך, ילדונת". כשידי בידי אם המנזר, סובבתי את ראשי לעבר המנהלת במבוכה, והיא רמזה לי לנשק את ידה של אם המנזר, וכך עשיתי.

הנזירה המנהלת התקרבה אלינו והציגה אותי: "הגברת הממונה, וזו בשינקה שלנו".

"מיד נכבד את הילדה שלנו בעוגיות וחלב".

נעצתי את מבטי בעוגיות המסוכרות שהיו מונחות במגש על המזנון. במבטי היתה שקיקה כזו שקשה היה שלא להבחין בה. התכבדתי בכוס חלב חם ובצלוחית של עוגיות זהובות, פריכות, שסוכר היה בזוק עליהן, ואני אכלתי אותן בלי לחשוב על כלום — רק על טעמן המתוק.

נועם הליכותיהן והאהבה שניבטה מעיני שתי הנזירות גרמו לי להרפיה גמורה אחרי מצב מתמשך של מתח וחוסר ודאות. הרגשתי שעפעפי נעצמים. ניסיתי להילחם ברצון העז לשינה שהשתלט עלי, אבל לא הצלחתי. משהו חזק ממני משך אותי מטה, מטה. ובטרם נרדמתי על הספה הרכה, הרגשתי שמכסים אותי בשמיכה. היה לי חם, נעים וטוב, אך מעל לכל הרגשתי בטוחה, כאילו הגעתי לחוף מבטחים. היתה זו האם הממונה, באטה ברוניסלאבה הריניביץ', שהעירה אותי בלטיפה והכריזה בעליזות, "עכשיו נעשה מבשינקה שלנו גברת קטנה".

הובלתי במסדרון הארוך לחדר שבטבורו, על הרצפה, היתה קערה

מלאה במים חמים. האדים שעלו מתוכה מילאו את חלל החדר. כשעמדתי במערומי, בלט רזוני עד להחריד. היו לי פצעים בכל הגוף, אך במיוחד בלטו שני פצעי מוגלה גדולים ופתוחים — האחד מתחת לבית השחי והשני בקודקד הראש. חייבים היו לגזוז את השיער מסביב למורסה על־מנת לטפל בפצע המוגלתי. אחרי הרחצה הראשונה היה צורך להחליף את המים בקערה פעמים אחדות, כל כך מלוכלכים היו.

אם המנזר עטפה אותי במגבת גדולה, רכה, הושיבה אותי על ברכיה, וגזזה את ציפורני המוזנחות מרגלי ומידי, שלמרות הרחיצות המרובות, נותר תחתיהן לא מעט לכלוך. להדברת הכינים טופל שערי בנפט, וראשי נעטף במטפחת גדולה, לבנה.

אם המנזר הורתה לשרוף את בגדי שורצי הכינים, פרט לשמלת הקטיפה הירוקה שאמי הלבישה אותי בה לפני הפרידה בגטו. שמלה זו לבשתי בנדודי, ביום ובלילה, בקיץ ובחורף, היא היתה מרופטת ובלה, קרועה ואכולת כינים, במיוחד מתחת לבית השחי, אבל היא היתה הדבר היחיד שנותר לי מאמי. אם המנזר נעתרה לבקשתי לשמור אותה למזכרת. היא הבינה. השמלה לא נשרפה, אלא הוכנסה לתנור חם שבו הושמדו כל הכינים. לאחר מכן כובסה ונוקתה היטב, נעטפה בנפתלין והונחה בעליית גג.

בכל יום הולדת שחגגתי בשנות שהותי במנזר הייתי מבקשת לראותה. הייתי מחזיקה אותה בידי והייתי נזכרת. הייתי מתרפקת על זיכרונות שהלכו ודהו. על דמותה של אמי שהלכה ורחקה, הלכה וניטשטשה.

נקייה וממורקת נכנסתי לתוך פיז׳מת פלנל רכה וצחורה. אם המנזר הובילה אותי לחדר הראשון, הימני במסדרון, סמוך לחלון העצום הנשקף לגן. מיטתי היתה צמודה לאח עשוי חרסינה חומה. נכנסתי למיטה הצחורה שהיו בה מזרן, כרית רכה ושמיכת פוך חמימה וקלה. הכול היה לבן וצחור ומדיף ריחות של ניקיון שמיימי. במיטה כזאת ישנתי בעבר הרחוק מאוד, והזיכרון היה מעורפל מאוד.

היו בחדר עוד שתי מיטות ובהן שתי נזירות באות בימים. הן עשו מאמץ להרים את ראשיהן הלבנים מזוקן, ובירכו אותי בלבביות בחיוך לאה. הנחתי את ראשי על הכרית הרכה והרגשתי שאני מרחפת בחלום; לא האמנתי למתרחש. פקחתי את עיניי לרווחה, מיששתי את המזרן, הכרית ושמיכת

הפוך. עצמתי את עיניי ופקחתי אותן לסירוגין, הבטחתי סביבי שוב ושוב כדי להיווכח שאין זה חלום. הכול היה אמיתי.

אם המנזר, באטה, כיסתה אותי בשמיכת הפוך, נשקה באהבה על מצחי וביקשה שלא אירדם עד לארוחת הצהריים הקרבה. נראה שבכל זאת התנמנמתי. אם המנזר נכנסה, נושאת מגש ועליו צלחת מרק מהביל, היא העירה אותי, התבוננה בי בסקרנות וסיפרה לי שהכינה את המרק בעצמה. היא הבטיחה שהמרק יחזק אותי ושאגדל להיות ילדה חזקה, בריאה ויפה, ולא שכחה להזכיר לי שאני חייבת להתפלל ולהודות למריה הקדושה ולבנה יזוס כריסטוס על שמצאתי מקום מבטחים.

למרות העבודה הרבה והאחריות שרבצו על האם הממונה, היא טיפלה בי במסירות רבה; דאגה לארוחותי, הקפידה בתפילותי והתעקשה שאוכל את כל שהוגש לי בארוחותי, גם כשתיאבוני אבד.

כמיהתי לשינה גברה על כל דבר אחר, וככל שישנתי יותר, גברה תשוקתי לשינה. האם באטה מדדה את חומי וכשהוציאה את מד החום מבית שחיי, ראיתי על פניה הבעת דאגה. היא הסירה מעלי את השמיכה, לקחה את ידי בידיה ומבטה קפא. גם אני נבהלתי למראה עיני; כפות ידי ואצבעותי היו לִמקשה אחת, מכוסה פצעוני מוגלה לאין ספור.

"גרדת חמורה", אמרה אם המנזר, "יש לטפל בזה מיד".

היא יצאה מהחדר וחזרה כשבידיה משחה ותחבושות. היא משחה בקפידה את שתי ידי, עטפה אותן בתחבושות, והזהירה אותי לבל אתגרד. היא יעצה לי שאם יקשה עלי להתאפק מלהתגרד, כדאי שאפנה בתפילה לישו, תינוקה של מריה. התפילה תפיח בי כוח, אמונה ותקווה, והגירוד לא יציק לי כל כך, אמרה.

אחר כך האכילה אותי בסבלנות ובאהבה. כשראתה שהרצון לישון משתלט עלי, כיסתה אותי באומרה, "עכשיו את רשאית לישון ולחלום חלומות נעימים". למחרת נתגלו פצעים חדשים בראשי, ואם המנזר משחה אותם וטיפלה בי במסירות ותוך דאגה אמיתית לשלומי.

ימים רבים של חורף 1943 עברו עלי במיטה בשנת דובים, מבריאה לאט לאט, בצעדי כפית מרק אחר כפית מרק, צוברת כוח במנות זעירות, טיפין טיפין, מאינפוזיה בלתי נלאית של סבלנות ואהבה פשוטה, בסיסית, ראשונית.

הימים היו קרים, החורף היה לבן ומקפיא, אבל בחדר שבו שכבנו אני

ושתי הנזירות הקשישות, היה חם, נעים ונקי. מבעד לחלון הגדול בחדר ראיתי את פתיתי השלג עוטפים את העצים או נושרים ברכות על האדמה. הנזירות הקשישות היו חביבות אלי וניסו לקשור עמי שיחה, אלא שאני ישנתי רוב הזמן או שהייתי במצב של נים ולא נים.

במצב הזה עלתה דינה במחשבותי המבולבלות. ״מה היא עושה? איך היא חיה? ואולי אינה יודעת כלל שאני חולה ושוכבת במיטה? אולי היא שמחה שנפטרה ממני? אולי זה לטובה שאינה יודעת דבר, הרי ממילא אינה יכולה לעזור לי״ שמחתי שחליתי דווקא בזמן שיש לי בית ומיטה חמה ונקייה ואנשים טובים שמטפלים בי, עם זאת התחלחלתי למחשבה שעלולה הייתי למות בלי שדינה תדע על כך ובלי שאראה אותה לפני מותי.

בוקר אחד, בשעת ההשכמה, אמרה הנזירה קריסטינה, ״בשינקה, תראי, האביב הגיע״. ואכן, קרני שמש ראשונות חדרו מבעד לחלון ושיחקו על הקיר שממול. התגלתה אדמה טחובה, טרייה, אשר החלה להצמיח פלומות ירק, גבעולי פרחים וניצני פרי. וככל שהשמש חיממה יותר, נמס השלג האחרון ופינה את מקומו לפיסות אדמה שחורות והעצים החלו לעטות ירוק.

עם בוא האביב, החלה בריאותי להשתפר. הגרדת נעלמה, ידי היו נקיות מפצעים וממוגלה. התחבושות, שבהן הייתי עטופה במשך כל החורף, הוסרו מידי, מראשי ומגופי. אחרי חודשים ארוכים של שכיבה במיטה, שבהם כמעט שכחתי איך נראה העולם, נהגתי להיצמד לחלון. בלעתי את מראות הירק, את ציוצי הציפורים ואת רחשי האביב.

בבוקר אביב שטוף־שמש התעוררתי וראיתי בגדים חדשים מונחים על כיסא ליד מיטתי. מגע לבני הפלנל היה רך ונעים, גם השמלה היתה רכה, מבד קורדרוי קטיפתי בצבע בורדו, בעלת שרוולים ארוכים, קצת תפוחים ומכווצים ליד פרק היד. מסביב לפתח הצוואר היה מחובר צווארון לבן, מבהיק. גרביים שחורים ארוכים היו מונחים על הכיסא ונעליים חדשות מתחתיו.

עמדתי בבגדי החדשים מול המראה וקשה היה לי לקלוט שהילדה הנשקפת במראה היא אני, נוגעת בשמלה, ואלה ידי, רוקעת בנעליים החדשות ומרגישה את רגלי בתוכן. קשה היה להאמין שכל זה אכן קורה לי. עוד אני חולמת ולחדר נכנסו האחות קינגה, שתפרה את בגדי, ואם המנזר, מחזיקה בידה קופסה קטנה עטופה בנייר ורוד וקשורה בסרט.

״מה זה?״ שאלתי בסקרנות.

"פיתחי ותראי בעצמך", אמרה אם המנזר והושיטה לי את הקופסה.

התרתי את הסרט בהתרגשות, הסרתי את הנייר הוורוד, פתחתי את הקופסה ומתוכה ביצבצה פלומה שעירה לבנבנה. שלפתי את הדבר החמוד והנה כובע עשוי צמר אנגורה חמים ועדין.

"איזה יופי", קראתי בשמחה, נרגשת כולי.

האם באטה חבשה לראשי את הכובע וקשרה אותו בסרט מתחת לסנטרי. היא התבוננה בי ואמרה, "נצטרך לספר אותך, יותר מדי תלתלי זהב מציצים מתחת לכובע".

"אבל אני רוצה לגדל צמות", אמרתי.

"אחרי שנספר את שערותייך פעמים אחדות, הן יתחזקו, ורק אז תוכלי לגדל צמות", סיימה אם המנזר את טקס הענקת כובע האנגורה שלי.

רק עם סיום מלאכת ההלבשה נאמר לי שאנחנו הולכות למיסת הודיה בכנסייה. הלכנו לאורך המסדרון ומשם פנינו שמאלה למדרגות צרות. נזכרתי שבאותה דרך הגעתי למנזר. נראה כאילו שנים חלפו מאז. ירדנו במדרגות הצרות ולנגד עיני נתגלתה הכנסייה במלוא תפארתה. זכרתי את אפלוליתה, זכרתי את הדממה העמוקה שהיתה בה באותו יום חורף סגרירי, כשהובאתי בפעם הראשונה למנזר. עכשיו דלקו אורות רבים, נרות ארוכים היבהבו בחגיגיות על כנים גבוהים.

המזבח היה מקושט בפרחי לילך סגולים ולבנים המקדימים לפרוח עם בוא האביב. הכנסייה היתה מלאה אנשים בבוקרו של יום ראשון, אך מקומותינו היו שמורים בספסלים הראשונים, באגף הדרומי של האולם. המזבח היה עטוף במפה צחורה רקומה, המסתיימת באימרה עשירה עשויה תחרה. משני צדי המזבח ישבו פרחי כמורה ונזירים, אלה מול אלה. זו היתה מקהלת הכנסייה השמיימית, שהשרתה חגיגיות רבה על כל טקס ועל כל מיסה. מקום מושבי נקבע בין אם המנזר לבין מנהלת המנזר, שבחברתן הרגשתי בטוחה ומוגנת.

כומר לבוש גלימה חגיגית, לבנה, מקושטת בחוטי זהב, נכנס לכנסייה, כשלפניו ואחריו צועדים נערי השרת, לבושים בגלימות לבנות קצרות על בגדיהם. הושלך הס בכנסייה המלאה מפה לפה עם כניסתו. הייתי מהופנטת מהטקס המרשים, העוגב ליווה את מקהלת הגברים הנפלאה, הכומר ניצח על המיסה, נערי השרת צילצלו בפעמונים ועזרו לידו, הקהל קם כאיש אחד והתיישב חזרה, כפף את ראשו בענווה, התפלל פעם בקול רם ופעם בלחש.

הכומר הניף את הקטורת וריחה המתקתק נישא באוויר והתמזג בריחם של פרחי הלילך.

המיסה החגיגית התארכה ואני חשתי חולשה. היתה זו הפעם הראשונה שקמתי מהמיטה לאחר חודשים של שכיבה. הייתי מוכרחה להתגבר על החולשה ולהישאר עד סופה של המיסה החגיגית, שנערכה גם כדי להודות על ששבתי לאיתני.

בארוחת הצהריים החגיגית שהתקיימה באותו יום השתתפה גם משפחת בילסקי ובנם סטפן, שהיו קרובי משפחתה של אם המנזר. סטפן בן התשע היה ילד בלונדיני ומוצק. הוא ישב במחיצת הוריו ואכל בסכין ובמזלג, כְּמו אדון קטן. מקומי היה ליד אם המנזר, והיא העירה לי בלחש לשבת זקופה ולקרב את כף המרק לפה ולא את הפה אל הכף. כשארוחת הצהריים התארכה יתר על המידה, סטפן ואני הורשינו לצאת לגן הכנסייה, לא לפני שהוזהרנו שלא להשתובב יתר על המידה, וסטפן קיבל הוראות לשמור עלי. כשנסגרה הדלת מאחורינו, אחז סטפן בידי ורצנו לגן, צוחקים עד לב השמיים.

גן הכנסייה עטה שפעת ירק ושלל צבעים, האביב רחש באוויר; נשמעו ציוץ ציפורים, זמזום דבורים ומיני יצורים רבים, ובתוך היופי הירוק, נחבא בין השיחים, ניצנץ האגם הכחול. גם הוא רחש חיים, צפרדעים קירקרו בו. המוני ראשנים פיזזו במים ועל פניו החליקו אווזים, ברווזים וברבורים אצילי־צוואר. מסביב לאגם גדלו שיחים קוצניים של תותי בר שעדיין לא הבשילו ועצי דובדבן, תפוח ואגס בפריחתם. המראה תאם להפליא את התיאור שתיארה מנהלת המנזר כשהשקפנו בחורף הקר דרך החלון אל הגן הקפוא.

שוטטתי עם סטפן בתוך גן העדן שעלי אדמות, וחשבתי שאני איני בשיה, כי אם ילדה אחרת, המשקיפה עליה מהצד.

במנזר התנהלו החיים בסדר יום קבוע: תפילות, עבודה ולימודים; הבטלה היא חטא ויש למלא את הזמן בפעילות שתביא תועלת לכול ותמצא חן בעיני אלוהים ואדם. אמונה זו הנחתה את אורח החיים במנזר. הכול חייב היה להיעשות בסדר, בנימוס, במשמעת עצמית ותוך ציות למבוגרים. בכל אלה לא היו פשרות, והדברים היו ברורים, מובנים ומקובלים על כולם.

השתדלתי להיות ילדה טובה וחרוצה ולמלא את כל שהוטל עלי על הצד הטוב ביותר. הרגשתי שעוטפים אותי באהבה ורציתי להוכיח שאני

ראויה לה. בריאותי הלכה והשתפרה, התחזקתי, ובאמת הפכתי להיות ילדה שובבה וצחקנית, כפי שניבאה אם המנזר.

בקיץ 1943 עמד לחול יום הולדתי השביעי, ועדיין לא ידעתי קרוא וכתוב. בדרך כלל החלו הילדים ללמוד בגיל שש. אם המנזר והמנהלת החליטו שיש להדביק את הפיגור בחינוכי ולקחו על עצמן את משימת ההוראה. במחיצתה של אם המנזר הרגשתי נועם ונינוחות, הייתי בטוחה באהבתה אלי והלימודים איתה גרמו לי הנאה ועוררו בי רצון עז לקלוט ולהתקדם, בעיקר כדי לגרום לה נחת.

מנהלת המנזר, לעומת זאת, היתה קפדנית והתייחסה אלי כמורה בבית־ספר. היא דרשה ממני להופיע לשיעורים מסודרת ונקייה, בנעליים מצוחצחות ובגרביים מתוחים היטב. הייתי צפויה לנזיפה אם מתחת לציפורני הגזוזות התגלה כתם קטן של לכלוך. אף שהיה פחות נעים ללמוד עם המנהלת, קלטתי במהירות קרוא וכתוב וחשבון. גם תפילות, הלכות דת והלכות נימוס לימדוני כחלק חשוב מחינוכי שלקה בחסר.

באביב אותה שנה הצטרפו פרחי כמורה ונזירים רבים לשורות הכנסייה. הנזירות נאלצו, על כן, לפנות את חדריהן בבניין הכנסייה ולמצוא מקום חלופי למגורים. הגרמנים המשיכו להשתמש בביתן של הנזירות, והיה צורך לשכור עבור הנהלת המנזר בית עץ כפרי שהתפנה והיה סמוך למשק המנזר.

המעבר מבניין הכנסייה המפואר אל בית כפרי ופשוט היה מהיר וחלק, אולם ההבדל היה עצום — בעוד שבמסדרונות הכנסייה מרופדי השטיחים צריך היה להלך בשקט, בשל קדושת המקום והאווירה, בבית העץ הכפרי הכול היה פשוט וחפשי. עם פתיחת הדלת או החלון, פרץ הטבע פנימה, האור והחושך, עלוות העלים וירוק העשב, החום והקור. לא היה צורך לשאול כל פעם אם מותר לצאת החוצה לשחק — רק צעד קטן אחד הפריד בין מפתן הבית לחצר.

הבית שכן סמוך לבניין הנזירות וחצר המשק, ולעתים קרובות התאפשר לי להתלוות אל אם המנזר בעבודתה במשק המנזר, שכלל פרות, חזירים, תרנגולות, שני סוסים וכוורות דבורים. בחצר המשק היה אסם גדול שנועד לאחסון חציר, תירס וכלי עבודה. בחלקו האחורי השתרעו אדמות המנזר, שבהן גידלו הנזירות ירקות: תירס, כרוב, גזר, תפוחי אדמה ועוד. את

חלקת האדמה הזאת קישטו כמה עצי תפוח, אגס ושיזף, שהיו פזורים בכל החלקה.

בגבול הצפון־מערבי של אדמות המנזר, מאחורי האסם, הזדקרה שדרת עצי דובדבן שנסתיימה בשדות החיטה המרוחקים מהאסם. בצד הצפוני, בשטח שבין בניין הנזירות לחצר המשק, השתרע בוסתן שיחי פטל, חזרזרים, דומדמניות ומיני תות — פירות אופיניים לאקלים האירופי. בתוך הבוסתן היו פזורות כוורות דבורים. בפיסות אדמה גבוליות גידלו צמחי תבלין כמו שמיר, פטרוזיליה, בצל ירוק, צנוניות, חסה ועוד. בתקופת המלחמה נוצלה כל פיסת אדמה לגידול דברי מאכל.

הבניין שנועד למגורי הנזירות היה בן שתי קומות והיה צבוע לבן. הוא היה ממוקם על הכביש המרכזי של סקווז'ץ־שידלצה, במרחק כמה רגעי הליכה מהכנסייה, שהיתה מרכז הכפר. חזית הבית פנתה למזרח, כשבינו לבין הכביש היה בוסתן עצי פרי. בין העצים השתרע, באותה עונת אביב, שדה פרגים בשלל צבעי קשת, ובשוליו גידלו פרחים שנועדו לקישוט הקאפלה ששכנה בקומה השנייה של הבניין, באגף הצפוני .

בחזית הבניין, שהיה מוקף בערוגות פרחים מטופחות בקפידה, ניצב פסלו של יזום כריסטוס, החושף את לבו ברבים, ועל כן נקרא מסדר הנזירות הזה "דום סרצה יזוסובגו", שפירושו בית לב ישוע.

הדבורים, שהיו יוצאות מכוורותיהן ומעופפות בגן, מצאו צוף למכביר בפרחי הפרגים. אלו התנשאו בשלל צבעים, על גבעולים דקים וארוכים. כאשר נשרה תפרחתם, גדלו גביעיהם, תפחו והבשילו. הציפורים היו הראשונות למצוא בפרגים כר נרחב למחייתן. אפילו הדחלילים האימתניים ביותר לא הרתיעו אותן מלנקר ולרוקן בתאווה את גביעיהם הבשלים. גם אני לא עמדתי תמיד בפיתוי. לפעמים התגנבתי וקטפתי לי בשקט גביע של פרג, ורוקנתי לפי את הגרגירים השחורים, הכהים, השמנוניים והמתוקים. אבל הם התמקמו בעקשנות במרווחים בין השיניים, והאם באטה ידעה תמיד מתי אכלתי אותם. פעמים נזפה בי על כך ופעמים התייחסה אלי בסלחנות, אבל תמיד הזהירה אותי מאכילת יתר, בטענה שהם גורמים לשלשול.

בעונת הפרגים הוגשו בכל יום ראשון לארוחת הבוקר עוגות שמרים ממולאות פרג. הריחות שיצאו מהמטבח בבקרים של יום ראשון עולים באפי בכל פעם שעיני נתקלות בהם בחנויות המזון.

למרות השתלטות הגרמנים על הבניין, האם הממונה לא הניחה לנוכחותם

השנואה לשבש את חייהן של הנזירות ואת העבודות שחייבות היו לבצע. נרתעתי מנוכחותם, ואף שלא ביטאתי את הסלידה שחשתי כלפיהם בצורה מפורשת, הבחינה בכך אם המנזר, ולא אחת שלחה אותי לבצע מטלה כלשהי דווקא בחצר על־מנת לחסן אותי מהפחד כלפיהם. קיבלתי הנחיות מפורשות שלא להביט לעברם ולא לחייך אליהם. אבל אם נקלעתי לקרבתם, היה עלי להחיש את צעדי בביטחון ובראש מורם, ולהמשיך בדרכי, העיקר לא להראות חולשה כלשהי.

הפחד הגדול ביותר שלי היה מהכלבים האימתניים של הגרמנים. הם אמנם הוחזקו קשורים, אבל לא היה בכך כדי להפחית את פחדי מפניהם. כדי לטעת בי ביטחון, תירגלה אם המנזר יחד אתי "טיולים בתפקיד", כפי שהגדירה אותם, ליד מלונות הכלבים. לאחר כמה "טיולי תירגול" כאלה נדרשתי למלא שליחויות שונות שאילצו אותי לעבור דווקא ליד הכלבים. פחדתי מאוד, אבל למדתי לשלוט בפחד זה, וזה היה צעד קדימה בחיזוק ביטחוני העצמי.

בקיץ הראשון במנזר, האם באטה לקחה אותי איתה לכל מקום שהלכה, גם לעבודה בכוורות הדבורים. שתינו לבשנו בגדים ארוכים וכיסינו את פנינו ברשת מגן. אני החזקתי במפוח שפלט עשן והבריח את הדבורים, מה שאיפשר לאם באטה לטפל בלוחות השעווה ובכוורות. האם באטה היתה מומחית גדולה בגידול דבורים, והיה ממש תענוג להתבונן בה בעבודתה.

לאחר יום עמוס עבודה, לימודים ותפילה הייתי נהנית לחזור לחדרי שבבית העץ. מיטתי היתה לבנה והמצעים צחורים. הכרית היתה מעוטרת בתחרה או ברקמת פרחים צבעוניים, והשינה שם היתה מתוקה וערבה.

שגרת היומיום במנזר היתה מלאת פעילות וכמעט השכיחה ממני את תלאות עברי. גם זהותי כיהודייה החלה להיטשטש. הזיכרונות מהעבר היו כואבים מדי והגעגועים מייסרים מכדי שארצה לנצור אותם בזיכרוני.

עם דינה לא היה לי קשר של ממש. היינו נפגשות בימי ראשון וחגים, כאשר ביקרנו בכנסייה, וגם זה היה בחטף. אני נלוויתי תמיד אל האם הממונה והיא אל הזוג שילובסקי, וכל אחת חיה את חייה.

הייתי הילדה היחידה במנזר, ולמרות הטיפול המסור, האהבה והדאגה שהנזירות העניקו לי, במיוחד אם המנזר, חסרה לי חברת בנות גילי, ומדי פעם אמרתי שהיה נחמד אילו היו לי חברות לשחק ולהשתובב עמן.

הקיץ היה בעיצומו. העבודה בשדות היתה רבה, וכלי התחבורה היחידים היו שני הסוסים שחיוניותם לתפקוד המשק היתה מכריעה. דווקא אז, הוטל על המנזר, במסגרת המיסוי, למסור לגרמנים את שני הסוסים ששימשו את הנזירות בעבודתן החקלאית. מנהלת המנזר, סטאניסלאבה יוז׳ביקובסקה, שהיתה אחראית על הקשר בין המנזר לרשויות השונות, עשתה את כל המאמצים לבטל את רוע הגזרה. אי אפשר היה לוותר על הסוסים בעונה הבוערת בחקלאות.

ביום שיועד להביא את הסוסים לגרמנים נסעה מנהלת המנזר עם יאצעק העגלון לעיר הסמוכה שידלצה כדי לשכנע את השלטונות הגרמניים שהסוסים חיוניים ביותר לתפקודו התקין של המנזר, מה גם שהמנזר כבר נתן את חלקו מעל ומעבר. את בניין המנזר החרימו הגרמנים כדי שישמש למגוריהם, והנזירות סיפקו להם שירותי מטבח וכיבסו את בגדיהם של הגרמנים. כל זה, טענה מנהלת המנזר, הטיל עול כבד והקשה על תפקודו של המנזר, ולא התיישב עם חיי המסדר שאותו בחרו לחיות.

כשיצאה המנהלת לדרכה בעגלה, נפרדתי ממנה לשלום וביקשתי ממנה להביא לי חברות. ״אם לא ייקחו לנו את הסוסים״, אמרה, ״אביא לך שתי חברות, כמו שביקשת. התפללי בדבקות, בשיה, שיוסר רוע הגזרה.״

אותו יום היו כל מעייני נתונים לתפילה בלבד, עם כל הערגה והאמונה של ילדה קטנה ותמימה כלפי ההשגחה העליונה. כשהייתי בחדרי, כרעתי על ברכי, על רצפת הקרשים, זמן רב עד כדי כאב במפרקי הרגליים, מתוך אמונה עמוקה שאצליח לרצות את אלוהים והוא ייענה לתפילותי.

הערב ירד והמנהלת עדיין לא חזרה. ישבנו בחושך, אם המנזר על הכורסה ואני למרגלותיה. בדרך כלל, כשנסעה המנהלת לסידורים העירה, הקפידה לחזור טרם חשכה. ״אין ספק שעוד מעט נשמע את קול פרסות הסוסים המתקרבים אל החצר״, אמרה אם המנזר, כדי להרגיע את עצמה. ואמנם, מיד אחר כך שמענו את העגלה נכנסת לחצר ואת קולו הרועם של יאצעק העוצר את הסוסים הצוהלים.

אם המנזר הדליקה עששית והחדר הואר. רציתי לרוץ אל החצר לראות את חברותי החדשות — שהרי אם חזרו הסוסים, ודאי הגיעו גם חברותי, אולם אם המנזר שהבינה את התלהבותי, עצרה בעדי. הייתי אך ילדה והתפוצצתי מסקרנות, אך למדתי לציית לאם המנזר.

"את חושבת, גבירתי הממונה, שהמנהלת הביאה לי חברות?" לא יכולתי להתאפק ושאלתי חרישית.

עוד בטרם הספקתי לגמור את המשפט ועל מפתן הבית עמדו שתי ילדות קטנות, עטופות בצעיפי צמר. מיד אחריהן נכנסה המנהלת, עייפה וסחוטה, אבל חיוך של שביעות רצון על פניה. מרוב שמחה לא ידעתי את מי לחבק קודם; את הילדות, שכה רציתי בהן, או את המנהלת, שהבטיחה וגם קיימה. רצתי קודם אל המנהלת ואמרתי, "ידעתי שגברת מנהלת תביא לי חברות, ידעתי".

"אלוהים נענה לתפילותייך, בשינקה. הוא אוהב ילדים ומקשיב להם", ענתה ונשקה לי על המצח.

פניתי לחבק את שתי חברותי החדשות. לידיה היתה נמוכה ורזה ועל פניה הבעה עצובה. ודורותה היתה שמנמונת, ומפניה הילדותיות והעגלגלות ניבטו שתי עיניים עצובות, למודות סבל. לשתיהן היה שיער קצר חלק בתספורת פוני. מיד הוגשו להן לחם בחמאה וכוס חלב. הן היו שקטות מאוד ואכלו ברעבתנות. היתה כבר שעת ערב מאוחרת, וכולנו גילינו סימנים של עייפות. הבנות החדשות הושכבו במיטתי ואני עברתי לישון בחדרה של אם המנזר.

למחרת הציעה המנהלת לילדות ללבוש את בגדי, מה שלא היה לרוחי. המנהלת הבחינה בכך, הביטה לתוך עיני ואמרה, "רצית חברות, בשיה — קיבלת. עכשיו עליך להתחלק עמן במה שיש לך. אינך יכולה להיות המפונקת היחידה שלנו".

לידיה היתה הצעירה מבין שלושתנו. מגיל צעיר ביותר גדלה בבית יתומים. אביה ואמה נרצחו בידי הגרמנים לנגד עיניה. מישהו מהשכנים הלשין על אביה שהוא מחביא פרטיזנים בביתו. באחד הימים, עם שחר, הקיפו הגרמנים את הבית וציוו על כל דייריו לצאת לחצר. לידיה היתה אז כבת שלוש, וסבתה מיהרה לעטוף אותה וגילגלה אותה מבעד לחלון החוצה. הגרמנים החלו לחקור את ההורים באיומי רובים. הסבתא תפסה את התינוקת בזרועותיה וניסתה להתחמק דרך החצר, אך הפולני המלשין גילה אותה, תפס בזרועה והחזירה אל הגרמנים.

הגרמנים ערכו חיפוש בבית ולא מצאו איש, אך חשדו באב המשפחה שהחביא את הפרטיזנים במקום מסתור. האיש חזר וטען שבלילה הגיעו פרטִיזנים לגנוב חזירים וברחו עם שללם לפני שהצליח לתפוס אותם.

הגרמנים לא האמינו לדבריו, היכו אותו בקתות הרובים כדי שיספר היכן הסתיר אותם. זעקות האם והסבתא נשמעו בכל הכפר, אך איש מהאיכרים לא פתח אפילו דלת, כל שעשו היה להציץ בפחד אימים מבין חרכי הווילונות. לידיה הקטנה נאחזה בחצאיתה הרחבה של סבתא, מייללת באימה.

הגרמנים המשיכו להתעלל באב עד שזה איבד הכרתו. אחר כך קראו הגרמנים ברמקול לכל תושבי הכפר לבוא ולחזות בעונש הצפוי לכל משתף פעולה עם פרטיזנים. הם הציתו את הבית ובעודו בוער, קשרו את האב והאם לעץ וירו בהם מטווח קצר.

הסבתא לקתה בהלם, אך הצווחות של הקטנה החזירו אותה למציאות. היא אספה את לידיה בזרועותיה ומיהרה לברוח ככל שנשאוה רגליה הזקנות. במהומה שנוצרה לא הבחין בה איש. היא חצתה את שדות הכפר, עלתה על השביל המוביל לשידלצה, והגיעה לכפר בשם לוג שאינו רחוק מהעיר. כוחותיה אזלו וכל מה שחיפשה היה מקום לנוח בו מעט. היא גילתה את הכנסייה בכפר, נכנסה אליה והשתטחה לפני המזבח בבכי קורע לב. התינוקת, שהיתה בהלם במשך כל זמן המנוסה, הצטרפה לסבתה בבכי. השתיים נתגלו על ידי הכומר והוא נתן להן מחסה בכנסייה במשך ימים אחדים.

בהתייעצות עם הסבתא הוחלט להעביר את לידיה לבית יתומים בעיר שידלצה, ואילו הסבתא הלכה להתגורר אצל אחותה הזקנה, שגרה לבד בכפר מרוחק. מאז נהגה לידיה לכסוס ציפורניים עד זוב דם.

דורותה הובאה לבית היתומים על ידי אשה טובת־לב, שמצאה אותה בוורשה בין הריסות של בית, אחרי הפצצה. דורותה לא ידעה מי היא ולא יכלה לומר מי היו הוריה והיכן התגוררה. הדבר היחיד שידעה היה שמה. בעת שהותה בבית היתומים ניסו הרשויות לברר את מוצאה ולבדוק אם הוריה עדיין חיים, אך ללא תוצאות.

שפר מזלן של לידיה ודורותה, שנבחרו על ידי מנהלת המנזר לבוא ולחיות איתנו. הן החליפו את הצפיפות של בית היתומים העירוני בכפר שיש בו מרחב וחופש ואפשרות להתפתח ולקבל אהבה.

★★★

קיץ 1943 היה עמוס פעילות. עסקתי בהשלמת חומר הלימודים החסר לי כדי שאוכל להתחיל את לימודי בכיתה השנייה, בהתאם לגילי. בד בבד היה עלי ללמוד בשקידה קטכיזם, שהוא ספר עקרונות הדת הנוצרית. כל הילדים הנוצרים לומדים זאת לפני הקומוניון הראשון, ואני התעתדתי לגשת בסתיו לקומוניון הראשון שלי.

לידיה ודורותה, שלא כמוני, נועדו ללמוד בכיתה הראשונה ללא כל הכנות מיוחדות, ולכן יכלו לבלות את כל זמנן במשחקים.

האחות קינגה נתמנתה למטפלת שלנו. היא היתה בשנות העשרים המאוחרות לחייה; אשה גבוהת קומה, נאה ובהירת שיער. שערה המשוך בקפידה לאחור היתה אסוף בסיכות ראש. ארשת פניה היתה רצינית ועניינית. היא היתה מאוד אסתטית ובגדיה היו מסודרים ללא רבב. בבוקר היתה מעירה אותנו, עוזרת לנו להתארגן ומגישה לנו את ארוחת הבוקר, שכללה בדרך כלל מרק חם ולחם שחור.

הנזירות לא הטילו עלינו כל עבודה, אך שלושתנו אהבנו את עבודות המשק — לפטם חזירונים, לפזר גרגירי תירס לתרנגולות ולאסוף ירקות למרק. במיוחד אהבנו לאסוף פירות: דובדבנים, תותי שיח, פטל וחזרזרים. בסוף הקיץ קטפנו תפוחים, אגסים ושזיפים. תוך כדי איסוף וקטיף נגסנו בהיחבא בפירות הטריים והתענגנו על טעמם המתוק.

אחר הצהריים היה מיועד ברובו למשחקים. הקיץ היה נפלא והורשינו לשחק מאחורי האסם, שם גדל עץ ערמונים עב־גזע, שענפיו עשירי העלווה יצרו פרוכת שדמתה לאוהל ענק, שהואר בקרני השמש המערביות, אשר חדרו לתוך העלווה הסבוכה.

עץ הערמונים היה הבסיס שלנו. כל התכניות, הפעילויות והמשחקים התנהלו שם. חופת העלווה תחמה את הטריטוריה שבה לידיה, דורותה ואני קבענו את החוקים ללא התערבותו של איש. זאת היתה הממלכה הבלעדית שלנו.

לקראת שנת הלימודים שממשמשה ובאה, תפרו ללידיה, לדורותה ולי שמלות וסינרים לבית הספר, ומאחר שכסף לקנות תיקי עור לא היה, תפרו לנו מבד גס תיקים לספרים ולמחברות.

ההכנות לקומוניון הראשון שלי היו בעיצומן. זה עתה סיימו לתפור את שמלת המלמלה הלבנה שלי, והיא היתה תלויה בחדרה של אם המנזר.

בהביטי בשמלה החגיגית הצחורה, נזכרתי בשמלת הקטיפה הירוקה שלי שאותה לבשתי כל תקופת נדודי. הרגשתי שאני חייבת לאחוז בשמלה הירוקה שידי אמי נגעו בה. רצתי אל עליית הגג, פשפשתי בחבילת בגדים ישנה ומצאתי את השמלה. פרשתי אותה על הרצפה והיא נראתה כמו שמלה של תינוקת. אימצתי אותה אל לבי. חשבתי על אימא. לו היתה רואה אותי עכשיו...

לקומוניון חייבים לגשת טהורים בגוף ובנפש, ללא רבב של חטא. הקפדתי שאחרי הווידוי לא אכשל בלשוני ובמעשי בעבירה כלשהי, ולו הפעוטה ביותר.

האחד בספטמבר נועד להיות עמוס ביותר. היה זה יום פתיחת שנת הלימודים החדשה, יום ברוניסלאבה הקדושה — הפטרונה של אם המנזר והקומיניון הראשון שלי. מכיוון שאותו יום חל ביום חול, הרביעי בשבוע, הקדימו את החגיגה הדתית הכפולה — של אם המנזר ושלי — ליום ראשון של שבתון שהיה בעשרים ותשעה באוגוסט. כך התאפשר לכל הנזירות להשתתף במיסה החגיגית בלי שייעדרו מעבודתן, וגם אורחים מבחוץ יכלו להגיע. גם דינה הוזמנה להיות נוכחת ביום החשוב ביותר בחיי.

המיסה התנהלה בחגיגיות רבה, והידהדו בה צלילים נפלאים של מוסיקה ושירה דתית, והקטורת מילאה את חלל האוויר והפיצה ריח משכר. כשבידי השמאלית נר ארוך, עטור בסרט לבן, וידי הימנית על לבי, עצמתי את עיני, הושטתי את פי וקיבלתי אל תוכי את בן האלוהים, כשאני מטוהרת פיזית, נפשית ורוחנית.

ביום פתיחת שנת הלימודים השכמנו קום. האם באטה, בכבודה ובעצמה, סרקה את שערי, ולא האחות קינגה, כבכל יום. לבשתי את שמלת הקורדרוי הקטיפתית, ואם המנזר ענדה לצווארי צווארון לבן מעומלן וצחור. מעל לשמלה לבשתי סינר לבן רקום, ובו שני כיסים רקומים. באחד הכיסים הכניסה אם המנזר ממחטה חדשה רקומה בראשי תיבות של שמי. כשהייתי לבושה מוכנה ללכת, ביקשה אם המנזר לבחון את הופעתי. היא ניענעה בראשה בשביעות רצון, לקחה את ראשי בין ידיה, נשקה לי במצח, וציירה באוויר סימן של צלב לאות ברכה. קדתי קידה, ונשקתי את ידה המושטת והודיתי לה בנימוס. נפרדתי ממנה ופסעתי במהירות אל הדלת. תוך כדי הליכה עצרתי, דמעות עלו בעיניי וחנקו את גרוני, הסתובבתי, רצתי אל האשה האצילה הזאת, נעמדתי על קצות אצבעות רגליי, כרכתי את זרועותיי

סביב צווארה, והטבעתי בפניה נשיקות מצלצלות אין ספור בכל להט לבי, כשאני מותירה על לחייה את עקבות דמעותי שנמהלו בדמעותיה.

ביומי הראשון ללימודים בכיתה השנייה נסעתי לבית־הספר בסקוז׳ץ בכרכרה, כמו נסיכה. היה קריר קצת, ומנהלת המנזר שליוותה אותי פרשה שמיכת צמר קלה על ברכיה ועל ברכי. מזג האוויר היה צלול ונקי, שטוף שמש סתיו שליטפה בנועם. נסענו בכרכרה פתוחה ואני התבוננתי בסקרנות סביבי, כאילו אני רואה את העולם בפעם הראשונה.

ילדי הכפר הלכו לבית־הספר ברגל. לא לכולם היו נעליים מתוקנות, לא כולם לבשו בגדים נאותים ולא כולם נשאו תיקי בית־ספר. היו שהחזיקו מחברת או שתיים והיו שהלכו בידיים ריקות, ללא ספרים או מחברות.

כשעברנו ליד הכנסייה הצטלבנו והמשכנו בדרך הראשית, שמשני צדיה עמדו בתים עטופי גגות קש מגודרים בגדרות עץ. עשן התנורים היתמר מארובותיהם והפיץ ריחות של תבשילי בוקר. פה ושם ראיתי ילד יוצא מחצר ביתו כשהוריו מלווים אותו במבטם ומנופפים לו לשלום.

התבוננתי ממרומי הכרכרה והתקשיתי להאמין שאכן אני היא זו היושבת בכרכרה וחשתי כי אלוהים אוהב אותי. הרי באותה הדרך ממש, רק לפני חודשים אחדים, הוסענו בעגלה אל המוות. גם אז, כמו היום, עברנו ליד אותו בית קברות, ואז אמרה דינה שהגיע הקץ לחיינו.

ככל שהתקרבה הכרכרה לבית־הספר, הלך וגדל מספר התלמידים. היו גם עגלות אחדות, שהביאו תלמידים מהכפרים הסמוכים לסקוז׳ץ, והדרך המתה מעליצותם המתפרצת של בני הנעורים.

הכרכרה נעצרה לפני שער בית־הספר. היה זה בניין פשוט, בן קומה אחת, בנוי בצורת חי״ת. שני אגפי הבניין היו מלבניים ארוכים, עם חלונות גדולים. חצר בית־הספר היתה גדולה מאוד ועצים בודדים היו נטועים בה. מנהלת המנזר אחזה בידי ושתינו צעדנו בחצר בית־הספר בין המון ילדים לכיוון חדרו של המנהל תיאודור קובלסקי. כשנכנסנו למשרדו, קם המנהל לקראתנו ממקום מושבו מאחורי שולחן ארוך עמוס ספרים, והושיט בלבביות את ידו למנהלת המנזר. היא הציגה אותי בפניו ואני קדתי קידה. בזמן ששוחחו, היתה לי שהות להתבונן בו. הוא הקרין סמכותיות מהולה ביהירות. הוא נראה בעל ביטחון עצמי רב, קולו היה תקיף והשפה הפולנית שבפיו היתה רהוטה ועשירה כשל איש משכיל. היה לו מבנה פנים רחב, סנטר כפול ושפתיים בשרניות. הם שוחחו כמכרים ותיקים. לפני

שהגרמנים החרימו את בניין הנזירות, התגוררו המנהל ומשפחתו במנזר. אשתו סילביה היתה מורה וסגניתו בבית־הספר. בתם, נטליה, היתה ילדה מטופחת ותלמידה מצוינת. היא למדה בכיתה הרביעית יחד עם סטפן.

צלצול הפעמון קטע את שיחתם. נפרדתי מהנזירה ונכנסתי לכיתה. עמדתי לבדי בפתח הכיתה. התלמידים ישבו כבר במקומותיהם והביטו בי בסקרנות. ניהלתי בתוכי מאבק בין פחד ואומץ, לבסוף אזרתי את כוחותי ובראש מורם נכנסתי לכיתה. המורה, ידוויגה טוצ׳ינסקה, קראה את שמות התלמידים. הילדים נעצו בי את מבטיהם ואני הייתי נבוכה, אך למרות זאת היישרתי מבט לעברם. התבוננתי בהם ונוכחתי לדעת שבגדי הכי יפים והכי נקיים. עובדה זו עודדה אותי והפיחה בי ביטחון. ואז פנתה אלי המורה, ״מה שמך ילדה?״ שאלה. ״ברברה גורסקה״, עניתי בקול בוטח. היא הביטה בי בהפתעה, אחר כך חייכה והושיבה אותי בשורה הראשונה, ליד ילדה שפניה נראו לי נבונות מאוד. נלה אושיצקה, חברתי לספסל הלימודים, היתה ילדה רצינית, חכמה, מוכשרת, אסתטית ונעימה. ידעתי שתהיה לי חברה טובה ובאותו הרגע גם ידעתי שאוהב את בית־הספר.

הדרך מהמנזר לבית־הספר נמשכה כקילומטר, ובדרך כלל עשיתי אותה ברגל. היא עברה בין בתי סקוז׳ץ והסתיימה בסופו של הכפר שם היה ממוקם בית־הספר. בימים יפים, ההליכה היתה מהנה, כמו טיול. במשך הזמן הכרתי אנשים שחלפו על פני ובירכתי אותם לשלום, תמיד בשמחה.

בוקר אחד, בדרכי לבית־הספר, ראיתי את דינה בצדו השני של הכביש, בקרבת הבית שבו התגוררה. היא סחבה כד חלב לכיוון ביתה ונראה היה שהכד היה כבד מאוד. התרגשתי מאוד כשראיתי אותה ובלי לחשוב, רצתי לקראתה ולא הבחנתי בסוס שהיה רתום לעגלה ודהר במורד הרחוב לכיוון שלי. דינה הבחינה בסכנה וצעקה לי לעצור, אבל אני לא שמעתי והמשכתי לרוץ לקראתה. ברגע האחרון הצליח העגלון לעצור את העגלה, ממש לידי. הוא פלט קללה עסיסית ואני עוד הספקתי לראות את עצמי כמעט נוגעת בראשו של הסוס. פיו היה מלא קצף לבן ועיניו הגדולות היו מבועתות.

הרגשתי ביד שגררה אותי ועמדתי מול דינה. היא רעדה כולה, בעיניה היה פחד גלוי, ידה הורמה והיא סטרה על פני. לא חשבתי על הכאב ולא הרגשתי בו. רציתי רק להושיט את ידי ולאמץ את דינה חזק אל לבי. ברגע שעשיתי זאת, היא נרתעה.

״היזהרי,״ אמרה, ״את תתלכלכי ממני״.

הורדתי את ידי בהיסוס. וכך עמדנו, זו מול זו, היא מביטה בי ואני בה. דינה לבשה שמלת עבודה גסה. ידיה היו אדומות ממאמץ. בנעליה היו כתמי בוץ. אני הייתי בשמלה נקייה ועליה סינר לבן, נקי מכל רבב, מצוחצחת ומדיפה ריח טוב, הולכת לבית־הספר. הרגשתי אי נוחות. רציתי להתנצל בפניה על גורלי ששפר עלי בעוד היא עובדת קשה לקיומה ואינה מבקרת בבית־הספר. לא ידעתי מה לעשות. שאלתי אותה אם היא רוצה כריך, אבל היא ענתה לי שכבר אכלה ארוחת בוקר. למרות זאת הוצאתי את הכריך שלי מהשקית והושטתי לה.

"תאכלי," אמרתי, "זה טעים מאוד".

הכריך היה עטוף בנייר לבן, נקי. דינה התבוננה בי ובכריך לסירוגין, ובהיסוס לקחה אותו ושאלה, "ומה תאכלי בהפסקה?"

"לא אהיה רעבה עד הצהריים", שיקרתי לה.

דינה הכניסה את הכריך לכיס שמלתה. ידעתי שדינה לוקחת את הכריך לא משום שהיא רעבה. היא לוקחת את הכריך משום שהיה לו קשר לבית־הספר. חשתי שצר לה שהיא אינה הולכת לבית־הספר.

"כבר מאוחר, את צריכה למהר כדי שלא תאחרי לבית־הספר", אמרה דינה באותו קול של האחות הבוגרת שהכרתי היטב.

נפרדנו ופניתי לדרכי. אחרי שהלכתי צעדים אחדים רצה דינה אחרי ותחבה בחזרה את הכריך לכיס סינרי. לא היה טעם להתנגד. הבטנו זו בזו ברוך.

"אני צריכה ללכת, יש לי הרבה עבודה", אמרה קצרות.

פנינו כל אחת לדרכה ואז סובבה דינה את ראשה ושאלה בנימה שנמהלו בה עצב וסקרנות, "בשיה, את כבר יודעת קרוא וכתוב? וגם חשבון?"

"כן", עניתי. "אבל את יודעת הרבה יותר טוב ממני, אני רק בכיתה ב'". ראיתי שעיניה האדימו.

"לפעמים אני מצליחה למצוא ספר", אמרה דינה, "ואני בולעת אותו..."

המלים נעתקו מפיה ועיניה מלאו דמעות. היא סובבה את גבה אלי והלכה לדרכה.

הפגישה עם דינה החזירה אותי למציאות. הילדה האהובה והמפונקת של אם המנזר, שחיה באשליה כמו נסיכה קטנה, גילתה בכאב שמתחת לשמלה הנקייה עם הצווארון הצחור והמעומלן מסתתרת ילדה קטנה ושבירה. אף

שהפגישה המקרית עם דינה שימחה אותי מאוד, היא השאירה בי גם טעם מר.

באותו יום, לפנות ערב, סיפרתי לאם באטה על פגישתי עם דינה. מנימת קולי הבינה אם המנזר יותר ממה שאמרתי במלים. עם סיום השיחה נשקה על מצחי ואמרה, "אחשוב מה אפשר לעשות כדי שבעתיד תראי את אחותך לעתים קרובות יותר".

לארוחת עשר בבית־הספר הייתי מקבלת כריך מרוח בשומן חזיר ולפעמים בריבה. כשכולם ישבו בכיתה ואכלו, טומק, הילד שישב אחרון בשורה הקיצונית, אף פעם לא אכל. לא תמיד היתה לו מחברת, ופעמים רבות העירה לו המורה טוצ׳ינסקה על כך שאין הוא מרוכז בלימודים. לעתים ביקשה מתלמידים לנדב לו נייר או עיפרון. ריחמתי עליו. אני עצמי התנסיתי במצוקה, ברעב ובמחסור. ידעתי את תחושת חוסר האונים וחיפשתי דרך לעזור לו מעט.

באחת מהפסקות האוכל ניגש אלי טומק וביקש לשאול ממני צבעים. היתה זו הזדמנות טובה לתת לו בחשאי חצי מהכריך שלי. טומק הסתכל בי מבויש, אך תחושת הרעב שלו גברה על הביישנות והוא לקח את הכריך. מאותו יום ביקשתי מאחות קינגה להכין לי שני כריכים לבית־הספר. לא הסברתי את הסיבה, אבל טומק קיבל ממני בחשאי כריך בכל יום.

★★★

יום אחד נקראתי לכיתה השביעית, שהיתה הכיתה הגבוהה ביותר בבית־הספר, כדי להדגים קריאה שוטפת. העובדה שתלמידת הכיתה השנייה הדגימה קריאה בכיתה הגבוהה עוררה התעניינות, והפכתי לשיחת היום בבית־הספר. פאן קובלסקי, המנהל, שמע על כך ממקור ראשון, מאשתו סילביה, מחנכת הכיתה. הוא ביקש לעיין בתיק האישי שלי, וגילה שהתלמידה ברברה גורסקה חסרת תעודת לידה ותעודת טבילה. מכיוון שהיה איש קפדן וטכנוקראט, החליט שאי אפשר לעבור לסדר היום ללא תעודות אלה.

פאן קובלסקי פנה אל מפקח המשטרה, מגנישבסקי, לבירור העניין. למגנישבסקי היו בעיות בוערות יותר מתעודת הטבילה של ילדה שסודרה בכפר וחיה בשלווה.

זמן קצר קודם לכן הטביעו האיכרים פולקסדויטש אחד בכד חלב גדול לאחר שגילה שכמות החלב שהיו צריכים למסור במסגרת המיסוי קטנה מהכמות הנדרשת על ידי הגרמנים. האיש התעלם מהעובדה שבחורף הפרות מניבות פחות חלב מאשר בקיץ.

החקירה בדבר הטבעתו של הפולקסדויטש בחלב התנהלה באטיות ובסרבול, מאחר שהאיכרים לא שיתפו פעולה. מגנישבסקי היה נתון בין הפטיש והסדן; מצד אחד היו האיכרים העקשניים, ומצד שני הגרמנים שאיימו לנקוט צעדי ענישה חמורים, וכאלה לא חסרו להם.

בכפר צ׳יניצה רצחו איכרים בקלשון את הווטרינר קוטובסקי, לאחר שחויב בצו הגרמנים להטביע סימני הכר בכל בעלי החיים בכפר, כדי שאפשר יהיה לדעת את מספרן המדויק של הבהמות, גם זאת במסגרת המיסוי. אחיו, שחש לעזרתו, נרצח אף הוא בצורה ברוטלית. גם במקרה זה התקשה המפקח מגנישבסקי לגלות את הרוצחים.

המפקח מגנישבסקי היה אחראי גם על תפיסת פרטיזנים שהסתובבו בכפרים וגנבו מצרכי מזון כדי להחיות את נפשם. היו בעיות קשות גם עם קבוצות מרי לאומניות כמו ה״ארמיה קריובה״, שהגרמנים לחצו על המשטרה המקומית לתופסן. העולם נמצא בתוהו ובוהו; המפקח מגנישבסקי חייב היה לטפל בהרבה בעיות תחת לחץ גרמני מְסִיבִי, והנה בא לו מנהל בית־הספר, פאן קובלסקי, ונטפל לילדה קטנה בת שבע, הלומדת בשקט

בכיתה השנייה, ודורש לחקור ולהמציא תעודת טבילה, מכיוון שהיא "חסרה בתיק התלמידה".

גם מוכתר הכפר, שאליו פנה פאן קובלסקי, התרעם על דרישתו להמציא ללא דיחוי את "תעודת הטבילה של התלמידה ברברה גורסקה". גם הוא היה נתון בלחץ גרמני ועסק בבעיות בוערות.

מכיוון שדובר בתעודה נוצרית קתולית, לא הסתפק פאן קובלסקי ברשויות חילוניות בלבד, הוא פנה גם אל אב כנסיית המריאנים בסקורז'ץ, טדאוש הונורט.

תוצאות החקירה האינטנסיבית והקצרה העלו שבאיזור שבו גרנו בוורשה היתה הפצצה כבדה של הגרמנים. הכנסייה נהרסה וחלק גדול מהארכיון שלה נשרף. התעודות שנועדו להימצא, כביכול, באותו ארכיון, עלו באש. עם הגילוי הזה חשב מפקח המשטרה שהחקירה נסתיימה.

פרסום החקירה בדבר תעודות הטבילה עלול היה להטיל ספק בזהותנו הנוצרית, וזה הדאיג מאוד את הנהלת המנזר. מנהלת המנזר הביעה את חשדה שפאן קובלסקי החל בהטרדה לגבי תעודות הטבילה בגלל מניעים אישיים — הוא חרד למעמדה של בתו היחידה והאהובה, נטליה, שהיתה ידועה כתלמידה הטובה והמוצלחת ביותר בבית־הספר שבהנהלתו עד הופעתה של ילדה יתומה ואסופית שאיימה על כתר המלכה.

אף שהכול האמינו שהאחיות גורסקה נוצריות הן, נעשו תהליכי חקירה גלויים וסמויים כדי להתחקות אחר מוצאנו. את כדור השלג שהחל לגלגל פאן קובלסקי, המשיך הכומר בוגדן סקובסקי, המשנה לאב הממונה על הכמרים. באחד מימי שישי התפנה הכומר סקובסקי לערוך ביקור אצל משפחת שילובסקי, משפחתה של דינה. ביום ביקורו טיגנה פולה, בעלת הבית, שומן חזיר, בניגוד למנהג הנוצרים להימנע מאכילת בשר ביום שישי.

כשפתחה דינה את הדלת, נישא ריח טיגון השומן באוויר. דינה, מעט מופתעת, קידמה אותו בברכה, הזמינה את כבודו לשבת ומיהרה להודיע לפולה על ביקורו הבלתי צפוי של הכומר. היא העירה את תשומת לבה של פולה לכך שהיה זה יום שישי ואמרה שרצוי להפסיק לטגן את השומן ולהחביא את המחבת בתוך התנור. פולה מיהרה ועשתה כעצתה של דינה.

מהמרחק הקצר שבין המטבח למקום ישיבתו, שמע הכומר את הערתה של דינה לבעלת הבית. הוא נצר זאת בזיכרונו לרגע שיתבקש למסור עדות כלשהי, ולא היה ספק בלבו שמוצאה של דינה מבית נוצרי.

באחד מערבי החורף הקרים ביקשה פולה מדינה שתפלה כינים משערותיה בזמן שקראה בספר תפילה, מנהג שהיה נפוץ בקרב הכפריים. דינה ענתה לה שאין זה מכובד לפלות כינים ולשאת תפילה באותו זמן לאלוהים. תשובתה של דינה מצאה חן בעיני פולה, ובהזדמנויות שונות התגאתה בדבקותה של דינה בדת והדגישה עד כמה היא נוצריה טובה. פעם אף העירה שנדמה לה שאת דינה עוטפת הילה, כמו של קדושה.

להיטותו של פאן קובלסקי לחפש אחר תעודות ההטבלה שלנו לא ידעה מעצור. הוא טרח לבוא אל בית משפחת שילובסקי, ובאופן גלוי ובוטה דרש מדינה למסור לו את שם הכנסייה שבה הוטבלנו ואת מקומה. הזוג שילובסקי היה מזועזע מעצם החשד בדינה, ואף שכיבדו את מנהל בית־הספר, כמעט גירשו אותו מביתם בבושת פנים. דינה, כדרכה, ענתה בנימוס בפעם המי יודע כמה שהכנסייה שבה הוטבלנו בוורשה הופצצה.

כל זה לא הועיל, מאחר שהיה צריך אך מעט כדי להפעיל את הרעל האנטישמי הטבוע עמוק בעם הפולני. אפילו במשפחת שילובסקי, שדינה היתה חביבה עליהם מאוד, החל הרעל לפעול. היו אלה הערות עוקצניות מצד פולה, כדרך אגב, שהעמידו את דינה במצב מביך למדי. אולם היא, כדרכה, עמדה יפה במבחן ולא הגיבה כלל.

יום אחד כיבדה דינה את הרצפה. פולה שהתבוננה בה מהצד העירה, ״את סוחטת את הסמרטוט כמו יהודייה״. דינה עשתה עצמה כלא שומעת. בלבה תהתה, ״איך סוחטת יהודייה סמרטוט רצפה?״ בהזדמנות אחרת רצתה דינה להפתיע את פולה והכינה אטריות. היא חתכה אותן דק דק, כמו שראתה את סבתא עושה זאת בבית. ושוב הגיבה פולה, ״את עושה איטריות כמו היהודים. אנחנו חותכים אותן גדולות יותר, גסות יותר״.

האישור על שריפת הכנסייה בוורשה הגיע לסקוז׳ץ, אך ההתחקות אחר זהותנו לא הגיעה לקצה. כומר, שהיה בעל תפקיד רם באותה כנסייה לפני שנשרפה, הוזמן במיוחד לסקוז׳ץ. הרשויות ביקשו לבדוק את האפשרות שהוא מכיר אותנו או את בני משפחתנו.

מנהלת המנזר דאגה להודיע לדינה על ביקורו של הכומר, כי היתה בטוחה שדינה תשמח מאוד לפוגשו, ואף הוסיפה וביקשה שתבוא לחדר ההלבשה של הכומר לפני יציאתו למיסה. דינה חשה פיק ברכיים, אך לא יכלה להרשות לעצמה שלא להיפגש עם הכומר ובכך לתת עילה לחשדות כלפינו.

ביום בו האורח התכוון לערוך את המיסה בכנסיית סקוז׳ק, קיבלה דינה את המחזור בפעם הראשונה. כילדה, שמעולם לא קיבלה הסבר והכוונה לא מאימא ולא מאף אדם אחר, נבהלה מאוד. היא היתה מבוהלת ונבוכה מכדי לספר לפולה על הגילוי, אך צריכה היתה לעשות משהו עם הדימום, לא היתה לה ברירה אלא לבקש מפולה סמרטוטים שאינם נחוצים. פולה הבינה במה מדובר, ונתנה לה סמרטוטים נקיים.

פולה רצתה מאוד למצוא בדינה את הבת שחסרה לה כל כך. היא רחשה לה חיבה עמוקה והעריכה מאוד את עבודתה. אך דינה נשארה מרוחקת, כי ידעה בסתר לבה ששהייתה אצל פולה היא זמנית. באותה הזדמנות סיפרה דינה לפולה שהבטיחה למנהלת המנזר לפגוש אותה בכנסייה. פולה ראתה בפניה של דינה שהיא אינה מרגישה טוב, והבינה את הסיבה. היא ניסתה למנוע מדינה לצאת מהבית במזג אוויר סוער שהשתולל בחוץ באותו יום חורפי, אך דינה התעקשה.

דינה הגיעה לכנסייה, אבל באיחור, לאחר שהמיסה כבר החלה. היא התיישבה ליד מנהלת המנזר והתנצלה בלחש על האיחור. המנהלת, שהיתה אשה קפדנית ואהבה סדר ודיוק, הביעה מורת רוח. לפתע גילתה שהנערה הצעירה היושבת לידה רועדת כמו עלה. תחושת הדם הזורם היתה חדשה לדינה ובדמיונה ראתה את כל הדם יוצא מגופה, כפי שדימתה שקורה לחיילים המתים בקרב. החיוורון פשט בלחייה והיא חשה שאם לא תצא מהכנסייה תתעלף באמצע המיסה. מנהלת המנזר הוסיפה להתבונן בדינה תוך כדי תפילה, היא הבחינה בחולשה המתפשטת בגופה והציעה לדינה לחזור הביתה.

פולה שמחה לראותה חוזרת, השכיבה אותה במיטתה וטיפלה בה במסירות ובכל החיבה שרחשה לה.

★★★

למחרת הגיעה דינה לביקור, כפי שהבטיחה. אם המנזר קיבלה אותה בחמימות בבית הכפרי. היא הוזמנה לשבת. דינה נענתה בהיסוס והתיישבה בקצה הספה, מחשש שמא תכתים אותה. אם המנזר הבחינה שדינה מתוחה ושאין פניה כתמול שלשום. היא התיישבה לידה, הקיפה את כתפיה בחיבוק מעודד ונגעה בסוגיה המטרידה, "אנו יודעים שלא נמצאו תעודות ההטבלה שלכן בארכיון הכנסייה המופצצת. פאן קובלסקי לוחץ מאוד על המפקח מגנישבסקי, וזה רמז לי שייאלץ לנקוט באמצעים אם לא תהיה התקדמות במציאת התעודות".

האם הממונה נשתתקה וציפתה לתגובתה של דינה. דינה שתקה. היא החזיקה בידה עוגייה והחליקה אותה מכף יד ימין לכף יד שמאל. עכשיו היא עומדת בפני רגע האמת. המבחן הכי קשה. אם המנזר ראתה בפניה של דינה את ההתלבטות. היא נגעה קלות בידה ואמרה, "אם יש משהו שאני לא יודעת עליו, אני מבקשת ממך, דינה, לספר לי. אם אדע, אוכל לטפל בעניין כך שאיש לא יינזק ולא ייפגע. אני לא רוצה יותר את הלחצים מצד פאן קובלסקי, שעורר את כל הרשויות בסקוז'ץ ואינו מניח להן".

דינה נגסה בעוגייה והמשיכה ללעוס אותה באטיות ובשתיקה. היא נעה על הספה באי נוחות בולטת, כמו ניסתה למצוא לעצמה אחיזה. האם הממונה הבחינה בכך וניסתה לעודד אותה. היא שאלה אותה אם היתה מעדיפה שגם אני אהיה נוכחת. דינה ניענעה בראשה לשלילה. היא הוסיפה ושאלה אם היתה רוצה שהמנהלת תיכנס לחדר. דינה חשה חיבה למנהלת על התייחסותה אליה יום קודם לכן, במיסה, והיא ניענעה ראשה לחיוב.

אם המנזר קמה לקרוא לסגניתה ששהתה בחדר הסמוך. בפסק הזמן הקצר הזה הגיעה דינה להחלטה. היא הבינה שהמצב נעשה טעון ומסוכן וכי אין לה ברירה אלא לספר את האמת. היא ידעה שאם המנזר נקשרה אליי מאוד, והאמינה בכל לבה שהאמת לא תשנה עובדה זו. אם המנזר והמנהלת חזרו לחדר והתיישבו מול דינה. דינה הרימה את עיניה. היישירה מבט ואמרה בפשטות: "בשיה ואני יהודיות".

שקט מוחלט השתרר בחדר. אם המנזר והמנהלת היו בוודאי המומות, אך נבונות מכדי להראות זאת. דינה סיפרה להן על הסכנות, הרעב, הקור, הפחד והבדידות. על החלטתה האמיצה לברוח מהגטו, כי הדרך היחידה לשרוד היתה להסתיר את זהותנו האמיתית.

בחדר שרר עדיין שקט מוחלט.

דינה הרגישה יובש בפה. לאחר הווידוי התרוקן מוחה לגמרי. היא נשארה יושבת על הספה, בוהה בחלל החדר.

מנהלת המנזר, שהיתה בדרך כלל בעלת מענה מהיר וישיר, נשארה קפואה במקומה. היתה זו האם הממונה ששברה את השקט כאשר הגישה לדינה צלוחית סוכריות. דינה הושיטה מוכנית את ידה, לקחה סוכרייה והכניסה לפיה, כשהיא רועדת קלות. אם המנזר הושיטה את ידה, נגעה בכתפה ושאלה ברוך, ״קר לך, דינה, אולי את רוצה לשתות משהו חם?״ ומיד הוסיפה, ״חטא חמור הוא לקבל את הקומוניון הקדוש ללא הטבלה לנצרות״. דינה פתחה את פיה לומר משהו, אבל אם המנזר המשיכה, ״פולה סיפרה לי שהתפלאה על כך שלא ניגשת לקומוניון הראשון שלך בגיל שבע, כנהוג. אבל את סיפרת לה שהיית חולה בזמן שכל הכיתה שלך ניגשה לקומוניון ושאחר כך גויס אביך לצבא ואמך חלתה. סיפרת על אירועים שהתרחשו במהירות ועל המלחמה שפרצה. את כל זה אפשר להבין, אבל איך ידעת כמעט בעל פה כמעט את כל הקטכיזם?״

דינה נרגעה מעט וענתה, ״אהבתי מאוד להשתתף בשיעורי הדת הנוצרית, אף שהייתי רשאית להיעדר משיעורים אלה. כשנערכה הבחינה סופית בקטכיזם, השתתפתי בה ואפילו זכיתי בציון ראשון. כולם ידעו שאני יהודייה ולמרות זאת לא נוצרה שום בעיה. רק בבית הייתי צריכה להבטיח לסבתא שלא אשתתף בשיעורי הדת הנוצרית״.

על החדר ירדה חשכה. האם הממונה קמה להדליק עששית. היא חזרה לכורסתה ושאלה בנימה של פקפוק וחוסר אמון, ״גם בשיה יהודייה?״

״כן״, ענתה דינה, ״היא אחותי״.

״אני לא מאמינה שבשינקה שלנו יהודייה״, התרעמה אם המנזר, ״איך ייתכן שבשיה יהודייה? את בטוחה, דינה, שאין כאן טעות פטאלית, את בטוחה לגמרי?״

דינה הביטה באם המנזר בתמיהה וענתה, ״אני בטוחה, גבירתי הממונה. בשיה נולדה כשאני הלכתי לכיתה השנייה. אנחנו גדלנו באותו בית...״

אם המנזר קמה ממקומה, סובבה בחדר אנה ואנה, כשהיא חוזרת ושואלת שוב ושוב את אותה השאלה, ״האם את יודעת בוודאות שבשיה יהודייה? אולי אינך יודעת הכול, עלולה ליפול כאן טעות איומה!״

״גבירתי הממונה״, ניסתה דינה לשכנע בעובדות הפשוטות, ״בשיה

היתה האחות הקטנה ביותר בבית. אני החלטתי לברוח מהגטו, אך אף אחת מאחיותי הגדולות לא רצתה להצטרף אלי. בשיה, למרות היותה קטנה, רצתה מאוד לחיות. אימא לחצה עלי ולא נותרה לי ברירה אלא לקחת אותה אתי".

אם המנזר התיישבה בכורסה וקמה על רגליה, כך, פעמים אחדות. היא התקשתה להתגבר על ההלם והרהרה בקול רם בגלותה וידוי קטן משלה. "פעם הובלתי את בשיה בשאלות מכוונות, ושאלתי על מנהגים יהודיים כמו הדלקת נרות, הליכה לבית הכנסת או שירי חגים — ובשיה לא ידעה בכלל במה מדובר, היא לא הבינה על מה אני מדברת", אמרה אם המנזר. היא השתתקה לרגע, אולי כדי לסדר את מחשבותיה, ולאחר שהשתהתה מעט המשיכה מהמקום שבו ניתק חוט מחשבותיה, "...ולכן הייתי משוכנעת שאם ילדה קטנה כמו בשיה אינה נכשלת בגילוי מקורה ואינה מסגירה שום סימן למוצאה היהודי — סימן ברור הוא שאינה יהודייה, ולא חשדתי יותר. לא היה לי שום ספק מאז, אפילו הקל שבקלים, שבשיה נולדה פולנייה, בבית פולני נוצרי".

"בכך אני אשמה", הודתה דינה בעיניים מושפלות, "אני השבעתי את בשיה, שאפילו אם יאיימו להרוג אותנו, אסור לה להודות שהיא יהודייה".

האם הממונה קמה ממקומה נסערת ומלמלה שוב ושוב, כשהיא סופקת את כפיה, "אני לא מאמינה, אני לא מאמינה שבשיה שלנו יהודייה".

"גבירתי הממונה", קטעה דינה את מלמולה של אם המנזר, "את יודעת כמה מסוכן להודות שאנחנו יהודיות. הדבר עלול להגיע לז'נדרמריה הגרמנית הממוקמת מטרים ספורים בלבד מכאן". דינה נשמה עמוק והמשיכה, "עכשיו, אחרי שהתוודיתי בפניכן וסיפרתי לכן את האמת, אני מפקידה את חיינו בידי אלוהים ואת גורלנו להחלטתכן. אני רוחשת אמון מלא באם הממונה ובמנהלת המנזר."

הנזירה סטאניסלבה לא פצתה פיה כל אותה עת. היא ישבה מאובנת. האם הממונה, שההלם עדיין נתן בה את אותותיו, לא יכלה להירגע. היא המשיכה למלמל, "איך ייתכן שבשיה יהודייה?"

דינה החלה לנוע באי שקט בולט. היא היתה נבוכה עקב גילוי הלב, ואולי אפילו חשה שמץ חרטה על שסיפרה את האמת.

אם המנזר והמנהלת החלו לעכל את העובדות. אם המנזר התיישבה, הסתכלה בדינה וכנראה גם קראה את מחשבותיה, "אין לך מה לחשוש,

ילדתי, על שסיפרת לנו את האמת. איש לא יפגע בך ובאחותך, אני מבטיחה לך. המנהלת ואני מעריכות את האמון שאת נותנת בנו ואת יושרך כלפינו. אנחנו יודעות שהחלטתך להתוודות לוותה בלבטים רבים והיתה קשה מאוד לילדה בגילך. אני מוכרחה לציין שגילית אומץ רב ותבונה. המנהלת ואני נחשוב יחד מה עלינו לעשות". ובעודה מהרהרת בינה לבין עצמה, הוסיפה, "אני חושבת שכצעד ראשון נצטרך להטביל אתכן לנצרות בהקדם".

לסיום פנתה לדינה ונופפה באצבעה לאות אזהרה, "אסור לאף אחד לדעת את מה שסיפרת לנו היום. גם לבשיה אל תגלי. אני רוצה שתַּבטיחי לי. חייבים לחסוך מבשינקה שלנו עגמת־נפש מיותרת ובלתי רצויה".

דינה קמה מהספה, נשקה לידה של האם הממונה ואמרה, "אני מבטיחה".

"עכשיו לכי מהר הביתה, כבר חושך, והתנהגי כרגיל, כאילו לא שוחחנו מעולם, ואל תדאגי, ילדה, אתן נמצאות במקום בטוח, בין אנשים טובים ובידיים נאמנות".

כשעמדה דינה לעזוב, עצרה בעדה אם המנזר, אחזה בידיה, הביטה בה בעינייה הטובות ואמרה, "כולם יודעים בכפר שאת יתומה, לכן רצוי שתעברי אלינו למנזר. אצלנו תהיי מוגנת ולא נתונה ללחציו של פאן קובלסקי או של המפקח מגנישבסקי. אצלנו תעבדי, כמובן, אבל גם תלמדי תפירה. מקצוע מועיל מאוד בחיים. אני בטוחה שגם בשיה תשמח להיות קרובה אלייך".

דינה הסכימה מיד להצעת אם המנזר. נותרה רק הבעיה איך מודיעים למשפחת שילובסקי על כך. האם הממונה הציעה שהמנהלת תבקר למחרת את המשפחה, ותרכך, במידת האפשר, את כאב פרידתם מדינה. כאשר שמע שילובסקי שדינה עומדת לעבור למנזר, אמר, "יש לי רק ילדה אחת וגם אותה לוקחים ממני... במנזר יש הרבה נזירות וחסרה להם דווקא דינה שלי". הוא כיסה את פניו בכפות ידיו הגרומות וגופו זע בבכי חנוק.

מנהלת המנזר חזרה והסבירה להם שהמנזר יכין את דינה לחיים עצמאיים. היא תלמד תפירה, תתגורר בסביבה דתית, ולאורך שנים לא תהיה נתונה לחסדי זרים.

"אנחנו אנשים זרים? התפרץ שילובסקי כשקולו נשנק, "היא כמו הבת שלנו, אחרי שנינה נפטרה. היא תירש את המשק שלנו לאחר שנעבור לעולם שכולו טוב".

כל אותו הזמן ישבה פולה המומה, הדיבור נעתק מפיה מרוב צער.

כשמנהלת המנזר עמדה לסיים את ביקורה אצל משפחת שילובסקי, היא ביקשה שדינה תתלווה אליה כברת דרך. בלכתן יחד הדריכה המנהלת את דינה בדבר בואה אל המנזר, "הגרמנים החונים בבניין שלנו מקפידים מאוד על האנשים הסובבים אותם. הם מכירים כבר את כל הנזירות שלנו ויצטרכו להתרגל גם לנוכחותך. לכן, בבואך אלינו, תעברי דרך השער הראשי המוביל לבניין המנזר".

דינה עצרה מלכת, פניה לבשו ארשת מתוחה וקולה היה מפוחד, "איך אעבור את השער? הזקיפים הגרמניים עומדים שם".

"תיכנסי בביטחון, באומץ ובראש זקוף," השיבה מנהלת המנזר.

★★★

למחרת, כשצרור קטן בידה האחת ובשנייה עוגה עטופה בבד פשתן, מתנת פולה לאם הממונה, שמה דינה פעמיה אל המנזר. לאחר שעברה את כנסיית סקוז'ץ, ראתה את המשמר הגרמני ופחד תקף אותה. בדרכה התגלגל מקל והיא הרימה אותו, וכשהתקרבה לשער המנזר החלה לקפץ כמו ילדה שובבה, כשהיא מקפיצה את המקל על הגדר שהקיפה את המנזר. רעש חיכוך המקל בגדר הפיח בה אומץ והיא נכנסה בשער, כאילו "בלי לשים לב" לשני הזקיפים הגרמניים. כשהתייצבה בפני האם הממונה ונשאלה איך עברה את השער עם "משמר הכבוד", סיפרה דינה על המקל הגואל ושתיהן פרצו בצחוק.

נקראתי לברך את דינה רק אחר הצהריים, בזמן שתיית התה. כשהאירוח התארך יתר על המידה ודינה לא מיהרה לקום וללכת, הודיעה לי אם המנזר בחגיגיות שדינה תישאר לגור איתנו במנזר. הופתעתי מאוד. חשבתי שלדינה היה טוב אצל משפחת שילובסקי ולא הבנתי את פשר המעבר, אך חשתי שמחה וחשבתי ששוב נוכל לחיות ביחד, כמו פעם.

דינה שוכנה בחדר אחד עם שלוש תלמידות. בגלל חוסר מקום אכלו הבנות את ארוחותיהן בחדרן. חדר התפירה היה סמוך לחדרן, ובו למדו לתפור. כולם קיוו שהגרמנים יסתלקו במהרה וכי המנזר ובית־הספר יחזרו לתפקד עם מספר תלמידות רב, כמו בשנים שלפני פרוץ המלחמה.

בזכות חריצותה ומזגה הנוח השתלבה דינה מהר מאוד בחיי המנזר. גם חברותיה לחדר חיבבו אותה, במיוחד התיידדה עם קרולה — נערה בעלת פנים מאירות, עיניים כחולות ושתי צמות עבות בצבע זהב שיבולים. הן הפכו לחברות טובות וקרולה שיתפה את דינה בכל סודותיה, כדרך נערות. היא חלקה עמה דברים טובים שהביאה מהבית או שנשלחו אליה.

חג המולד עמד בפתח ועמו הכנות רבות: ניקיון, קרצוף, כביסות, בישולים ואפייה. שחטו חזיר ועשו ממנו מטעמים. את דמו עירבבו בכוסמת והכינו את הנקניק הלאומי, הקשנקה. את ראשו בישלו והכינו נקניק קרוש — סלצסון. חלק מבשרו עישנו על־מנת שיישמר ויהיה אכיל לזמן ממושך, וחלקים אחרים בישלו במי מלח וחילקו לפרוסות.

הפעילות היתה רבה, כמו בכוורת דבורים. אם המנזר היתה עסוקה מעל לראש, נוכחת היתה בכל מקום, נתנה עצה, תיקנה שגיאות ופיקחה באופן אישי על כל ההכנות.

מנהלת המנזר שהתה רוב שעות היום במתפרה. לידיה, דורותה ואני הצצנו לשם מדי פעם וראינו הרבה גלילי אריגים. מקצתם היו פרושים על השולחן הגדול, ומנהלת המנזר גזרה מהם דוגמאות והכינה אותן לתפירה. הנזירות ברנרדה וקינגה חילקו הוראות לתופרות שישבו רכונות על מכונות התפירה, שקולות טרטורן נשמעו גם מחוץ למתפרה, גם לאחר שחזרנו מבית־הספר.

סמוך לחג המולד נסעו תלמידות הפנימייה לחופשה לחגוג את החג בחיק משפחותיהן. דינה נשארה לבדה בחדר. קרולה רצתה להזמין את דינה לביתה, אולם האם הממונה לא הרשתה וקרולה הבטיחה להביא לה הפתעות רבות כשתחזור למנזר.

השלג ירד ללא הפוגה. היה קר והכול עטה לובן. בכל בוקר יצאנו לבית הספר לבושות היטב במעיל, בכובע ובצעיף. לפעמים, כשהרוח היתה חזקה במיוחד, היה יאצעק העגלון מסיע אותנו בעגלה עד לבית־הספר.

חבשתי את כובע האנגורה הלבן והחם שקיבלתי במתנה מאם המנזר. באחת ההפסקות בבית־הספר יצאנו להתאוורר בחצר. חברה לכיתה ביקשה למדוד את כובע האנגורה שלי. הסרתי אותו מראשי והושטתי לה. באותו רגע, לפני שהספיקה לאחוז בו, עבר מארק, התלמיד מהכיתה השביעית שהתקשה בקריאה, וחטף מידי את הכובע. הוא רץ עם חבריו בחצר, מילא את כובעי בשלג וכל החבורה שיחקה בו כמו בכדור. נעמדנו מול חבורת הנערים חסרות אונים, כשכובע האנגורה הלבן שלי הופך לעיסה אפורה, רטובה ובוצית.

הנערים היו כה משולהבים מהמשחק ב״כדור״ החדש שבקושי שמעו את צלצול הפעמון שבישר על גמר ההפסקה. רק לאחר שכולם נכנסו לכיתות, מצאתי את כובעי זרוק בשלולית. הרמתי אותו והוא לא דמה כלל לכובע האנגורה היפהפה שלי, בעל הפלומה הלבנבנה, הרכה, החמימה והנעימה למגע. מה שנותר ממנו היה סמרטוט מרופט, מלוכלך ורטוב.

ישבתי בשיעור ועיניי בוהות בחלון. פתאום שמעתי את שמי. הפניתי את ראשי אל המורה שהעירה, ״אינך מרוכזת בשיעור, בשיה, לא מתאים

לך". חככתי בדעתי אם לספר למורה את סיפור הכובע, אבל ויתרתי. ידעתי שהלשנה אינה נחשבת למעלה טובה.

בגמר הלימודים, בדרך מבית־הספר, השתוללה סערה. הלכתי מכווצת, כשאני משתדלת לכסות את האוזניים על־ידי הרמת צווארון המעיל והידוקו בצעיף. אך הרוח הקרה והצורבת חדרה ללא רחם גם דרך קיפולי הצעיף.

אם המנזר שמעה את סיפור הכובע ובכל זאת נזפה בי. "אני רק מקווה שלא תהיי חולה דווקא בחג המולד", אבל חליתי, ועוד איך חליתי. האוזניים כאבו לי ללא רחם, חומי עלה ולא יכולתי לקום לבית־הספר, דווקא לפני חג המולד, כשמסביבי המולה והכנות לקראת החג.

בהתקרב חג המולד היה נהוג בפולין שצעירים עברו בבתים ושרו שירי הלל והודיה לכבוד הולדתו של ישו. בסיום נהגו בעלי הבית לגמול לצעירים בדברי מתיקה או במעות. בימים הקשים של המלחמה, גם דברי מאכל נתקבלו בברכה. היתה זו הזדמנות לצעירים העניים לאכול לשובע ולהרגיש את החג.

גם אלינו, למנזר, הגיעו צעירים כאלה כמעט כל ערב, והיה צורך להכין מלאי של כיבוד. הושיבו אותי על כורסה, מול דלת הכניסה, כשאני עטופה בבגדים ושמיכה, ועל אוזני תחבושות חמות. בידי אחזתי קערית עם סוכריות ועוגות, ולאחר שחבורת הצעירים סיימה לשיר, הם ניגשו ואני כיבדתי אותם בכל טוב.

הייתי חולה כשבועיים, ואם המנזר הבטיחה לי כובע חדש. היא אמרה שהפעם יהיה זה כובע מצמר עבה בצבע אפור, שלא יבלוט, כך שאף אחד לא יחמוד אותו. את כובע האנגורה כיבסו, ייבשו, אבל הוא איבד את צורתו וצבעו.

חג המולד עמד בפתח. באמצע החדר הועמד עץ אשוח גדול ומרשים. תלינו על ענפיו שלל כדורים צבעוניים מבריקים, שרשרות נוצצות בצבעי כסף וזהב, תמונות מוזהבות של ישו התינוק, כוכבים זוהרים, וגם סוכריות עטופות בניירות צבעוניים מרשרשים ותפוחי עץ צבעוניים שנשתמרו מקטיף הסתיו והזמינו נגיסה בבשרם העסיסי. מלאכת הקישוט היתה מהנה מאוד והשרתה על כולנו אווירה של חג.

בערב חג המולד שרתה אווירה מרוממת נפש. מתחת לעץ האשוח היתה עריסה ובתוכה, על מצע של קש, הונחה בובה שסימלה את ישו התינוק.

מעליו רכנו פסליהם של מרים ויוסף. מעל לעריסה השתלשל כוכב גדול וזוהר, שבישר, לפי האמונה הנוצרית, את הולדת המשיח. כמעט כל הנזירות לקחו חלק במיסה החגיגית שהתקיימה בחצות בכנסיית הכפר. היה קר מאוד ולא הורשיתי ללכת. אבל הובטח לי שאשתתף במיסה החגיגית למחרת החג, אם מזג האוויר יהיה יפה.

התעוררתי לפנות בוקר ונתקפתי רצון עז למשש את עץ האשוח. חושך שרר עדיין בכל. ברגליים יחפות פסעתי על רצפת העץ, מגששת דרכי באפילה, כשלפתע נתקלתי בחפץ כלשהו והשתטחתי על הרצפה. האם באטה התעוררה לקול החבטה ומיהרה עם עששית ביד לגלות מה קרה. לאור העששית ראיתי את עצמי שרועה על הרצפה, מעלי עץ האשוח וסביבו מתנות עטופות בניירות צבעוניים וקשורות בסרטים מבריקים. בינתיים התעוררו כולם והתקבצו מסביב לאשוח, גם לידיה ודורותה.

"תראו, מיקולאי הקדוש ביקר אותנו והשאיר לנו מתנות", קראה לידיה בשמחה. היתה זו אחת הפעמים הנדירות שראיתי אותה שמחה וצוחקת. כולם צחקו מהתרגשות, חיפשו בקוצר רוח את מתנותיהם, רשרשו בעטיפות ופתחו בזהירות קופסאות.

לידיה ודורותה קיבלו כל אחת צעיף חם ודברי מתיקה, דינה קיבלה ספר תפילות חדש ומחרוזת, ואני קיבלתי מריצת עץ אדומה ומשפך. מגרפה כבר היתה לי, כך שהייתי מצוידת בכל הנחוץ לעסוק בעבודות הגינה שאהבתי.

★★★

האחות הניה, טבחית המנזר, היתה אשה צעירה וחיננית. עיניה היו צחקניות ושפתיה החייכניות, מלאות אודם נעורים, חשפו שני טורי שיניים לבנות ללא רבב. לידה עזרה האחות הקשישה אנה, שעסקה בעיקר באפיית לחם ועוגות ריחניות.

אף שבניין מגורי הנזירות נתפס כולו לשימוש הז׳נדרמריה הגרמנית, המשיכו הנזירות להשתמש במטבח שהיה סמוך לקצה שדרת הכניסה הראשית למנזר, ובמרחק קצר מחצר המשק. הגישה למטבח היתה זמינה והכניסה מבחוץ היתה נפרדת. הגרמנים ביקשו מהאם הממונה שהמנזר יספק את ארוחותיהם והציעו כי בתמורה יספקו למנזר מצרכי מזון מוזלים, שלא היו אלא תוצרת חקלאית שהוחרמה על ידם מאיכרי הסביבה.

ההסדר לא מצא חן בעיני אם המנזר שלא הסכימה עם אי הצדק שבהחרמות, אך הצעה של הגרמנים כמוה כפקודה.

כאחראי אספקת מצרכי המזון מונה קצין גרמני צעיר, מרטין פריימן, אשר היה יוצא ובא במטבח באופן חופשי. עד מהרה התאהב פריימן באחות הניה החיננית, ומדי פעם נהג להפתיעה במתנות קטנות, כמו קופסת ממתקים או חפיסת שוקולד, שהיו יקרי ערך בימים ההם. משתכפו ביקוריו של פריימן, הסבה האחות אנה הקשישה את תשומת לבה של האחות המחוזרת לדבר, והזהירה אותה. האחות הצעירה והיפה לא ייחסה חשיבות לחיזורים אלה. היא חשבה שהקצין הגרמני עושה מחוות על־מנת לקבל שירות טוב ובישול טעים לחיילים הגרמנים.

במרחק קטן מהמטבח היה מבנה נמוך וסגור, שגם אותו החרימו הגרמנים לצורכיהם. צמוד למבנה זה קשרו הגרמנים את כלביהם האימתניים, והוא נקרא בפי כל ״לול״, בגלל קוטנו.

מסתורין אפף את ה״לול״. לעתים בקעו משם צעקות וזעקות אימים שנשמעו היטב במטבח. במשך הזמן התברר שה״לול״ משמש את הז׳נדרמריה הגרמנית כמקום לעינוי קורבנותיהם, יהודים, פרטיזנים ואופוזיציונרים פולנים לאומניים.

משנודע הדבר ברבים, הפך שמו ל״לול העינויים״. האחות הניה איימה להפסיק לבשל לגרמנים בגלל הזעקות שעלו משם, אולם הגרמנים לא

הסכימו לוותר על תבשיליה. הם שכללו את שיטתם וכשהתכוונו לענות קורבן הפעילו תחילה מכונת דיזל בעוצמה חזקה, כדי שזעקתו תיבלע ברעש המכונה.

לאחר גמר העינויים, כשהקורבנות היו עדיין בחיים, העמיסו אותם על משאית, בלילה, והורידו אותם בשדה פתוח או באחד מיערות הסביבה וירו בהם למוות, או סתם הניחו להם לגווע.

חיזוריו של פריימן אחר האחות הניה הלכו וגברו ופעם, בלהט תשוקתו, אחז בידה ונשק לה רגע ארוך מדי. בדיוק ברגע זה נכנסה האם הממונה למטבח. האחות הניה נרתעה אחורה בבהלה. הקצין הגרמני עזב את המקום, והאחות הניה החלה לבכות ולהסביר שהקצין הגרמני מטריד אותה זה זמן רב. היא התנצלה בפני אם המנזר שלא סיפרה לה על ההטרדות, ונימקה זאת בבושה ובמבוכה שחשה. גם האחות הקשישה אנה נחלצה להגנתה. האחות הניה ביקשה העברה למקום אחר. אם המנזר נענתה מיד ושלחה אותה למנזר הראשי של המסדר, שם לא היתה לגרמנים דריסת רגל, והעניין הסתיים לכאורה בטוב.

מקרה אחר הסתיים באסון.

לכאורה, לא היה קשר בין הגרמנים שהתגוררו בבניין לבין חצר המשק, שבו גרו בעיקר נזירות מבוגרות ומעט נזירות צעירות שעזרו להן בעבודות הקשות.

בליל סילווסטר 1944, השתכרו כמה חיילי ז׳נדרמריה גרמניים והתהוללו. בהיותם שיכורים נכנסו לדיר החזירים, תפסו חזיר והתעללו בו. החיות, ששלוותן הופרעה, החלו לצווח. הגרמנים השיכורים החלו להשתולל ולהקים רעש. נזירה צעירה, גלוריה, התעוררה בבהלה משנתה והבינה שמשהו חריג מתרחש. בחוץ השתוללה סופת שלג והיא נרתעה מלצאת החוצה. אולם החיות המשיכו לצווח. היא זרקה על כתפיה צעיף ויצאה בכיוון הרעש. כשפתחה את דלת הדיר, נדהמה למראה המחזה שהתרחש לנגד עיניה. גרמנים שיכורים השתוללו והשליכו בקבוקי בירה ויין על הקירות. הבקבוקים התנפצו ברעש מחריד. גרמני הניף גרזן לכיוון צווארו של חזיר, שחבריו אחזו בו, והתכוון להנחיתו כדי להרוג. המומה פתחה גלוריה בצעקות וזינקה לעבר החיה המבועתת כדי להצילה מידיהם.

לרגע עצרו הגרמנים את השתוללותם, משתאים למראה האשה הצעירה

שצצה פתאום מן האפלה, ורק כתונת דקה עוטפת את גופה הצעיר. יצריהם וגסותם לא עמדו להם. הם התנפלו עליה, קרעו את כותנתה, ואנסו אותה בזה אחר זה.

האחות גלוריה, נערה תמימה, שמגיל צעיר חיה במנזר, ניסתה תחילה להתחנן על נפשה, אחר כך זעקה לעזרה, אבל איש לא שמע אותה, בסופו של דבר איבדה את הכרתה. כאשר פקחה את עיניה, אספה את עצמה בשארית כוחותיה והחליטה לברוח הרחק ככל האפשר.

למחרת, כאשר התעוררו הנזירות לעבודת יומן, נדהמו לראות את דלת דיר החזירים פתוחה וכתמי דם על השלג הלבן. בדיר החזירים הן הבחינו בצעיף של האחות גלוריה ובקרעים מכותנתה. לבן ניבא להן רעות. הן קראו לאם המנזר ולמנהלת והחלו בחיפושים. הן הלכו בעקבות כתמי הדם שבלטו היטב על השלג הלבן, ולא רחוק, בשדה, מצאו את האחות גלוריה שרועה על השלג, מחוסרת הכרה, פצועה ומדממת, ולגופה רק קרעי כותנתה. הן אספו אותה והביאוה אל מיטתה. האם הממונה שלחה את העגלון להזעיק רופא, אך עד שהגיע הרופא החזירה גלוריה את נשמתה לבורא.

דבר מותה הטרגי של הנזירה הצעירה עשה לו כנפיים בכל הסביבה. האונס האכזרי של נזירה צעירה ליבה ביתר שאת את שנאתם העזה של הכפריים כלפי הגרמנים.

ביום קבורתה, במיסת האשכבה, היתה הכנסייה מלאה עד אפס מקום. כל אנשי סקוז׳ץ וסביבתה התאספו בהפגנת מחאה נגד המעשה השפל והמתועב של הגרמנים. מיסת האשכבה נערכה על ידי קרדינל העיר שידלצה, שבא במיוחד לסקוז׳ץ כדי לבטא את החומרה שבה רואה הכנסייה הקתולית את המעשה המזוויע של הגרמנים. ליד הקרדינל שימשו שני כמרים בכירים מכנסיית המריאנים בסקוז׳ץ, האב טדאוש הונורט והמשנה שלו, בוגדן סקובסקי. המקהלה היתה גדולה מהרגיל ומרשימה. היא תוגברה על־ידי פרחי כמורה מהכנסייה של הקרדינל בשידלצה.

בתום המיסה, הקהל היה נסער ביותר. הכפריים התגודדו קבוצות־קבוצות בחצר הגדולה של הכנסייה. רבים השמיעו קריאות לנקמה. המפקח מגנישבסקי שלח את שוטריו מבעוד מועד לפקוח עין על הנעשה ולמנוע היתקלות בין הפולנים הנזעמים לבין הגרמנים, היתקלות שהיתה עלולה לצאת מכלל שליטה ולגרום לאסון רב־ממדים וחמור הרבה יותר.

ארונה של האחות גלוריה, מקושט בעצי אורן וסרטים, הוצב מול המזבח.

בארבעת פינותיו דלקו נרות. הכפריים הקיפו את ארונה בחולקם לה כבוד אחרון, כששפתיהם קפוצות.

לאחר מותה הטרגי של הנזירה הצעירה, הפגינה האם הממונה נוכחות גוברת במשק המנזר, וכך גם במטבח. היא דרשה שאף גרמני לא ייכנס לחצר המשק של הנזירות ושתוצב שמירה יומם ולילה לביצוע ההוראה. היא גם דרשה להעניש בכל חומרת הדין את מבצעי הפשע, ואלה אכן נשלחו לחזית המזרחית ברוסיה. זה היה עונש חמור כי בחזית זו רבו באותה עת התבוסות והאבדות של הצבא הגרמני.

★ ★ ★

בחורף 1944 התנהלה מלחמה עקובה מדם בחזית המזרחית. לאחר שספגו מהלומות קשות ביותר, החלו הרוסים להתאושש ולהכות בצבא הגרמני ללא רחם. הם זינבו בגרמנים בכל מקום, גרמו להם אבידות רבות בקרבות ארטילריה, בקרבות פנים אל פנים ובהפצצות בלתי פוסקות מהאוויר, ומה שלא עשה הצבא האדום, עשה החורף הרוסי האכזר. הגרמנים נותקו מקווי אספקה רבים שצריכים היו להגיע מה״פטרלנד״, ורבים קפאו למוות במרחבי רוסיה.

האבדות הרבות בחזית המזרחית הניעו את הפיקוד הגרמני להזרים עוד ועוד חיילים גרמניים, שהיו מוצבים ברחבי אזורי הכיבוש, לחזית רוסיה. גם רוב הז׳נדרמריה הגרמנית שחנתה ב״דום סרצה יזוסובנו״ נשלחה לחזית המזרחית. רק קומץ גרמנים בדרגות גבוהות נותרו במנזר, והם התמקמו בשלושה חדרים בקומה התחתונה, ואף שמספרם הצטמצם מאוד, עדיין החזיקו משמר גרמני בשער הכניסה למנזר.

הנזירות הורשו לחזור ולאכלס את כל הקומה העליונה של הבניין, וגם את החדרים שהתפנו בקומה התחתונה. החדרים של האם הממונה ושל מנהלת המנזר נקבעו באגף הדרומי וחלונותיהם פנו מזרחה, לחזית הבית. החדר של לידיה, של דורותה ושלי היה מול חדרה של המנהלת, ופנה למערב, וממנו נשקפה כל חצר המשק. מתחתינו היה המטבח.

מול חלון חדרי, בין מדשאת המנזר וחצר המשק, היתה באר מים. לידה היה תקוע מוט ארוך שהתנשא לגובה והיה גבוה יותר מכל מבנה או עץ בשטח המנזר. המוט שימש כקולט ברקים. פולין היא ארץ ברוכת גשמים, המלווים לעתים קרובות בסערות רעמים וברקים. מוט כזה היה חלק מהנוף המוכר. בלילות סוערים נהגתי להתכרבל בשמיכת פוך, לכסות את ראשי בכרית ולהתפלל שהברק המפחיד לא ייכנס אלינו לחדר אלא ייעצר במוט הגבוה בחצר, ליד הבאר.

במסדרון הארוך, ליד חדרה של המנהלת, שבהזדמנויות חגיגיות שימש גם כחדר אוכל למוזמנים מכובדים, עמד מזנון כהה מגולף, שבו איחסנו את כלי האוכל שנועדו לאירועים החגיגיים. במזנון הזה היתה מראה. כשהייתי בדרכי אל חדרי או ממנו, נמשכתי אל המראה, רציתי לראות את בבואתי נשקפת בתוכה, אבל הייתי נמוכה ולא הצלחתי בכך. פעם, כשלא עמדתי עוד בפיתוי, הבאתי עמי שרפרף וטיפסתי עליו כדי לראות את פני.

באותו רגע, לרוע מזלי, יצאה אם המנזר מחדרה הסמוך ונזפה בי על קלות הראש שלי, שיכלה להתפרש כגנדרנות שאינה נאה לילדה המתחנכת במנזר. "אין זה חשוב מה מראהו החיצוני של האדם", הוכיחה אותי אם המנזר, "חשוב שהלב והנפש יהיו ישרים וטובים כלפי אלוהים ואדם", אמרה.

בית התפילה של המנזר, הקאפלה, היה ממוקם באגף הצפוני של המנזר. בתפילת הבוקר, עם זריחת השמש, היו קרניה הראשונות חודרות מבעד לחלונות הגדולים, המוארכים, ומלטפות את המתפללות. סמוך לקאפלה היה חדר קטן שבו הכומר היה עוטה את גלימתו לפני המיסה ומסירה לאחריה. בחדר זה נהג הכומר גם לסעוד את לבו לאחר המיסה, והוא שימש גם לקבלת אורחים.

מול חדרון זה היו המדרגות. במעלה המדרגה העליונה, לפני הקאפלה, היה חדר מסתורי שהיה סגור תמיד, שגם הגרמנים לא השתמשו בו, וכשהייתי עוברת לידו הייתי נותנת דרור לדמיוני ומנסה לתאר לעצמי את מה שנמצא שם בחדר. חשבתי שטמונים בו אוצרות, כמו באגדות. יום אחד שאלתי את אם המנזר מה נמצא מאחורי הדלת הנעולה, אך היא השיבה תשובה מתחמקת שאך הגבירה את סקרנותי ביתר שאת.

לימים, לאחר שהגרמנים עזבו את המנזר, נפתח החדר לרווחה, ולעוגמת נפשי לא היה גבול. לא אוצרות היו בו, אלא חלקי רהיטים פגומים, בגדים ישנים, ספרים אכולי עש ועוד דברים שלא נמצא להם שימוש.

בקומה העליונה היו עוד שני חדרים בצד מערב. האחד שימש את אם המנזר כלשכה שבה ניהלה את כל ענייני האדמיניסטרציה. שם התבררו כל מיני עניינים שבמחלוקת ושם גם התקבלו כל ההחלטות החשובות. מחלונו המערבי נשקפה מדשאת המנזר וכל חצר המשק, שבמרכזה אסם ומאחוריו שדות המנזר, שהשתרעו עד לאופק הרחוק.

מחלון לשכתה של אם המנזר נשקפה כל הפעילות בחצר המשק, וגם מעבר לו. בחדר הזה עמדה מכונת תפירה ששימשה את האם באטה, בעיקר בימי החורף, כאשר העבודה בשדות פסקה. בין לשכתה של אם המנזר ובין חדרנו, היה חדרן של האחיות ברנרדה וקינגה שהיתה, כאמור, המטפלת שלנו.

אף שעברנו לבניין יפה, עשוי ברזל ובלוקים, העדפתי את בית העץ

הקטן, האינטימי והמשפחתי, שהיה קרוב לטבע. בבניין החדש, הפרידו עשרים מדרגות ביני לבין הטבע, ואסור היה לקפץ עליהן על־מנת לקצר את הדרך.

יום אחד, בשעת בין הערביים, הזמינה אותי מנהלת המנזר לחדרה.

היא נתנה בידי סלסילה קלועה שבה חוטים צבעוניים ובד רקמה לבן. היא החליטה ללמדני רקמה, שכן, טענה, ילדה מחונכת צריכה לדעת לרקום. ימים ספורים אחר כך, כשעסקתי במלאכת הרקמה בחדרה של המנהלת, כהרגלי, הבחנתי שהיא אינה שקטה, נוחה לרגוז ומוצאת פגמים רבים בעבודתי. בשלב מסוים התפרצה והטיחה בי שאני עצלנית, שאיני מדייקת בעבודה, ולתדהמתי אף הוסיפה, "שמעתי שהיה לך אח. מה היה שמו? יאנקל? ולאחותך קראו ביילה?" את השמות היא ביטאה בצורה עילגת, כשחיוך של סלידה התפשט על פניה.

הרמתי את ראשי מהרקמה, הבטתי בה רגע ארוך, משתאה, בלא יכולת להוציא מפי הגה. היא החזירה לי מבט חד. הרגע שבו הצטלבו מבטינו נמשך בשבילי כמו נצח. היא קטעה אותו, "עשינו די להיום, כבר מאוחר, נמשיך בפעם אחרת".

קמתי מהכיסא, קדתי בנימוס, נפרדתי ב"ערב טוב" ויצאתי מהחדר בהקלה רבה, אם כי בלב כבד. היתה זו הפעם הראשונה שלא הייתי מסוגלת לנשק את ידה של המנהלת, כמקובל, אף שאינסטינקטיבית, כהרגלה, הושיטה לי את ידה.

כמעט שכחתי שאני יהודייה. פתאום חזר הכול, ועולמי הקטן והמוגן לכאורה, עמד להתמוטט. מישהו, כנראה, גילה את הסוד הכמוס של דינה ושלי. מה יהיה עלינו עכשיו? מה יעשו בנו? פתאום הכול נעשה קודר, מאיים. לא עוד אהבה, לא עוד אשמע את המלים המתוקות, המלטפות, המפנקות, "בשינקה שלנו" ו"ילדתי היקרה". הייתי מבוהלת ממש. חשתי שהקרקע עומדת להישמט מתחת לרגלי.

דינה ואני לא הפגנו יחסי קרבה מעבר למקובל. דינה התרועעה עם בנות גילה ולי היו לידיה ודורותה. סדר היום במנזר היה מאורגן וצפוף, כך שלא היה לנו זמן לדבר ביחידות וגם לא היה לנו צורך אמיתי בכך.

כשיצאתי מחדר המנהלת, ארבתי לדינה. התחבאתי בגומחה, בכניסה

לחדר המדרגות, במקום שממנו יורדים למרתף, והפתעתי אותה. סיפרתי לה על מה שקרה לי עם מנהלת המנזר. לתדהמתי, דינה לא נראתה מופתעת ביותר. היא אפילו ניסתה להתחמק ממני בתואנה שהאחות ברנרדה מחכה לה. אני לא הרפיתי ממנה ולפתתי אותה חזק בידי. התבוננתי סביבי לראות אם אף אחד אינו עובר בחדר המדרגות ושאלתי אותה בלחש, " "את גילית למישהו?"

"מה גיליתי?" היתממה דינה.

"עלינו, את האמת".

"על מה את מדברת, בשיה, שאני אגלה?"

"לא ייתכן שהמנהלת הקניטה אותי סתם כך, אמרה שיש לי אח בשם יאנקל ואחות ביילה, ועוד בלעג כזה?... כאילו ידעה עלינו הכול. איך נודע לה על יאנק שלנו?" הקשיתי בכעס עצור.

"את הרי יודעת שמחפשים את תעודות הטבילה שלנו", החלה דינה להסביר וסיפרה לי את השתלשלות העניינים, כביכול.

"שמעתי שמנהל בית־הספר קובלסקי הוא אנטישמי מובהק, ולכן לחץ על מוכתר הכפר פרנצ׳ישק ועל המפקח מגנישבסקי למצוא בדחיפות את תעודות הלידה והטבילה שלנו. פעם נקראתי אל המוכתר, כשקובלסקי היה אצלו. פחדתי אז נורא, אבל המוכתר איבד את סבלנותו כלפי קובלסקי וצעק לעברו, 'מה פאן קובלסקי מבלבל את המוח של ילדה בקשר לתעודות?'" וסילק אותו מביתו. "היה לי מזל גדול", נאנחה דינה, "כי חשבתי שאני עומדת לקבל שבץ לב מרוב פחד".

"את ידעת את כל זה ולא סיפרת לי?" הקשיתי, נעלבת.

"לשם מה בשיה? במה יכולת לעזור?" ענתה דינה בשקט.

"אבל אני מרגישה שמישהו גילה שאנחנו יהודיות".

"את זוכרת את מפקח המשטרה השמן שחקר אותנו כאשר נתפסנו בצ׳רנייב והובאנו בעגלה לסקוז׳ץ, עם האשה הטובה ולאדיסלאבה צבאי?"

"בטח שאני זוכרת", עניתי.

"הוא מזמן חושד שאנחנו לא דוברות אמת. הוא ודאי דיבר עם המנהלת".

"אבל מאיפה הוא ידע על יאנק שלנו?" התעקשתי.

"הוא בטח סתם אמר שם יהודי טיפוסי".

"ואני חשבתי שאת..."

"ש... ש... ש... מישהו מתקרב", לחשה דינה.

השיחה נקטעה וכן גם הפגישה. כשעליתי במעלה המדרגות לחדרי, חשבתי לעצמי שלמרות דבריה המרגיעים של דינה, משהו כאן אינו נשמע טוב, ולא ידעתי בדיוק מה.

דינה קיימה את הבטחתה לאם המנזר ולא גילתה לי מאומה על אותה שיחה ביניהן. אני, כמובן, לא יכולתי לחשוד בה, כי זה היה בלתי הגיוני. עם זאת, פליטת הפה של מנהלת המנזר ביחס לשמו של אחי הציקה לי זמן־מה. אך שום שינויים לרעה לא נראו בהתייחסות כלפי דינה או כלפי. השגרה התנהלה כבימים ימימה. יחסה של אם המנזר אלי לא רק שלא השתנה לרעה, נהפוך הוא. חשתי שמיום ליום היא אוהבת אותי יותר. המנהלת לא העירה יותר הערות עוקצניות והיתה חביבה אלי, כרגיל. שיעורי הרקמה התקיימו בחדרה יום־יום ובסיומם נהגה לכבד אותי בעוגיות. נראה שהכל חזר למסלולו הקודם.

★★★

בוקר אחד, כשיצאתי מחדרי למסדרון בדרכי לבית הספר, ראיתי את דינה לבושה בשמלה לבנה, שערה אסוף בשתי צמות ובקצותיהן סרטים לבנים. עצרתי אותה ושאלתי בתמיהה מדוע היא לבושה חגיגית ביום חול. היא ענתה לי שהיא נוסעת עם מנהלת המנזר לרופא שיניים. נפרדתי ממנה בחטף כי מיהרתי לבית הספר. במשך היום חשבתי שמוזר שדינה הולכת לרופא שיניים לבושה בלבן. התכוונתי לשאול את דינה על כך במשך היום, אך הדבר נשתכח ממני.

האביב עמד בפתח, הכול החל להתעורר מתרדמת החורף. לידיה, דורותה ואני שיחקנו זמן ממושך יותר בחוץ, לאחר שמילאנו את כל חובותינו. האחות יוזפה החלה לטפל בגינת המנזר — ניכשה עשבים, עדרה, זרעה, שתלה, ושלושתנו עזרנו לה בשמחה. בתמורה הקצתה לנו חלקת אדמה, בצדה הצפון — מערבי של חצר המשק, בין האסם לבין ביתן השירותים הבנוי עץ. כלי עבודה מעטים היו לנו. מריצה ומשפך שקיבלתי במתנה לחג המולד וכן מגרפה קטנה. את שאר הכלים הנחוצים סיפקה לנו האחות יוזפה.

רציתי לגדל פרחים, אבל האם באטה אמרה שכדאי לגדל ירקות לאכילה ומעט פרחים לקישוט.

יאצעק העגלון חרש עבורנו את החלקה, וכאשר האדמה היתה רכה ותחוחה, חילקנו לידיה, דורותה ואני, את החלקה לשלושה חלקים שווים. בעזרתה של האחות יוזפה פילסנו שבילים בין שלוש החלקות והגבהנו אותן על ידי הוספת האדמה מהשבילים. כל אחת מאתנו סימנה שורות בחלקת אדמתה ובהן זרענו צנוניות, חסה, בצל ירוק, גזר, עגבניות ותירס, ומסביב לחלקה זרענו פרחים. אהבתי מאוד פרחי אמנון ותמר צבעוניים, אך האם באטה העדיפה שנגדל פרחים בעלי גבעול ארוך, כמו סייפנים, לוע ארי או ורדים צחורים, שבהם נהוג היה לקשט את המזבח בקאפלה.

ימים ספורים לאחר שדינה נסעה לרופא השיניים נאמר לי שדרוש טיפול בשיניי, ואני אמורה לנסוע לעיר שידלצה לרופא השיניים הקבוע שלי. כשנסענו לעיר הגדולה, נהגנו להתלבש יפה מהרגיל. אבל הפעם, לתדהמתי הרבה, היה עלי ללבוש את שמלת הקומוניון הלבנה שלי ועליה אפודה.

כבר בתחילת הנסיעה הבחנתי שאין זו הדרך המוכרת לי לשידלצה, וכי גם הכיוון היה שונה. הערתי את תשומת לבה של המנהלת לכך, והיא אמנם אישרה שהפעם אין אנו נוסעות לשידלצה, כי אם לעיר קוטון. היא נימקה נסיעה לא רגילה זו בציינה כי שם מתגורר מומחה לשיניים, האמור לטפל בבעיה מיוחדת שהתעוררה בשיניי.

עם הגיענו למקום המיועד, התברר כי לא היתה זו כלל מרפאת שיניים. היה זה בית יפה, מטופח, גדול מהבתים שמסביבו, טובל בירק ובפרחים וסביבו גדר ושער. מנהלת המנזר פתחה את השער וצעדנו בשביל אל הבית.

הוכנסנו באדיבות לחדר שהיו בו ספרים רבים. על הרצפה היה פרוש שטיח, היו בו ספה רכה וכורסאות נוחות. פרחים טריים קישטו אגרטל שהיה מונח על כן גבוה ומגולף. התיישבנו על הספה ומנהלת המנזר פנתה אלי,

"בשינקה, אני רוצה לגלות לך סוד שאסור לאיש לדעת עליו. את חייבת להבטיח לי".

"אני מבטיחה, גברת מנהלת", אמרתי כשחשד מתגנב ללבי.

"בשיה, לא באנו לרופא שיניים, כי אם לביתו של כומר, שהאם הממונה ואני מכירות אותו שנים רבות ויש לנו אמון רב בו. כאשר מתעוררת בעיה ואנחנו זקוקות לייעוץ, אנחנו פונות אליו. הוא יודע לשמור סוד ואנחנו סומכות עליו".

פתאום התעורר בי רצון להתעטש והסתרתי את פי בידי. המנהלת שלפה מתיקה ממחטה והגישה לי. היא חיכתה בסבלנות שאגמור להתעטש וניסתה להמשיך בדבריה. אך חרדתי לסוד העומד להתגלות. הכול היה מסתורי. התעטשתי עוד פעמים אחדות, קינחתי את אפי, התיישרתי על הכיסא והייתי מוכנה להקשיב לה.

"כידוע לכולנו, הכנסייה שהוטבלתן בה בוורשה הופצצה, ותעודות הטבילה שלך ושל דינה לא נמצאו. כדי למנוע כל ספק בעתיד, האם הממונה ואני החלטנו שיותר בטוח יהיה להטביל אותך לנצרות, גם אם את נוצרייה מלידה והוטבלת בהיותך תינוקת. אין זה חטא להטביל פעמיים, אבל חטא גדול הוא לקבל את הקומוניון לפני שנטבלים לנצרות".

הקשבתי בריכוז רב למנהלת, כשעיניי ממוקדות בפרחים שבאגרטל. מנהלת המנזר נגעה קלות בפני והסיטה אותן כך שחייבת הייתי להביט בה. "בגלל הספק", המשיכה המנהלת, "וכדי למנוע חטאים נוספים בעתיד

כאשר תגשי לקומוניון הקדוש, הכומר בוגונסקי יטביל אותך, על־מנת שתהיי טהורה כמו תינוקת שאך זה נולדה״.

הדימוי שלי כילדה יהודייה היה נחלת העבר הרחוק. בתחתית התודעה, אמנם, היתה מונחת הידיעה הזאת, אך בחיי היומיום התנהגתי כילדה נוצרייה לכל דבר. כל דרך המחשבה והמעשים שלי היו בהתאם לחינוך שקיבלתי מאז בואי למנזר.

״מה יעשו לי כאן?״ שאלתי.

״נתפלל בקאפלה הקטנה של הכומר בוגונסקי, ואחר כך הוא יתיז עלייך כמה טיפות של מים מקודשים ויברך אותך״.

תחושת החרדה מהבלתי ידוע התפוגגה.

״ומה יהיה אחר כך?״ שאלתי.

״תהיי נוצריה מושלמת. הכומר בוגונסקי ינפיק לך תעודת טבילה כדת וכדין, המאשרת שהוטבלת לנצרות בידי הכנסייה הקתולית, כמו כל פולני״.

טקס ההטבלה היה קצר, ענייני וצנוע. אחריו הוגש לנו כיבוד קל. בשלב זה סיפרה לי המנהלת שגם דינה הוטבלה באותו מקום ימים אחדים לפני.

״זה קרה באותו יום כשראיתי אותה לבושה חגיגית בשמלה לבנה וסרטים לבנים בצמות?״ שאלתי.

״נכון, בשיה. זה היה באותו בוקר״.

מנהלת המנזר חזרה וביקשה שוב ושוב שלא אגלה לאיש את מעשינו בקוטון אותו יום.

לאחר שחזרנו למנזר, רצתי מיד לאם המנזר לקבל את ברכתה. היא נשקה לי בחום וכיבדה אותי בעוגיות ובכוס חלב. לאחר מכן חיפשתי אמתלה להיתקל בדינה. מאוד רציתי לספר לה על טקס ההטבלה. מצאתי אותה מאחורי האסם לבד, מלקטת תרמילי אפונה ירוקה. שמחתי שהיא לבד ושאוכל לשוחח איתה בחָפשיות. כשראתה אותי מתקרבת ניחשה את מטרת בואי.

״איך היה?״ שאלה.

״על מה את שואלת?״ עניתי, מעמידה פנים שאינני מבינה למה היא מתכוונת.

״איך היה בקוטון, את יודעת״. וסובבה את ראשה ימינה ושמאלה להיווכח שאין איש בסביבה.

התקרבתי אליה, התישבנו על תלולית ערוגת האפונים וסיפרתי לה על הכול. כשגמרתי, אמרתי לה בנימת ניצחון, "עכשיו אף אחד אינו יכול לפגוע בנו. אנחנו פולניות נוצריות!"

"ש... ש... ש", היסתה אותי דינה, "שום דבר אינו בטוח, בשיה. המלחמה הארורה הזאת עוד לא נגמרה".

ואז סיפרה לי שהמנהלת והיא הלכו לקוטון ברגל. הן הלכו והלכו — כשעה וחצי ארכה ההליכה. באמצע הדרך התעייפה המנהלת, והן התיישבו לנוח מתחת לעץ בצד הדרך. הרעב הציק להן ואז הוציאו את הכריכים שנשאו עימן והשביעו את רעבונן. לאחר ששבעו, פנתה המנהלת אל דינה, "הסתכלי דינה, אל השמש, לאחר ההטבלה היא תיראה לך אחרת. כך גם השמיים, האדמה. הכול ייראה לך אחרת".

בדרכן חזרה למנזר, לאחר ההטבלה, התוודתה דינה בפני המנהלת שהכול נראה לה כמקודם, כמו לפני ההטבלה, והמנהלת הבטיחה לה, "כרגע אינך רואה את ההבדל, אבל את עוד תראי, בבוא הזמן".

דינה קמה על רגליה וחזרה לעבודתה. התנדבתי לעזור לה בליקוט האפונים, אך היא זירזה אותי לחזור לענייני, כאילו ביקשה להגיד לי שאניח לה להיות לבד. הצמדתי לה נשיקה חפוזה והלכתי לדרכי.

האביב היה בשיא פריחתו, והדבורים עמלו בחריצות לאסוף את האבקה משפעת הפריחה ולהופכה לדבש. כשלוחות הדונג מלאו בדבש הזהוב, רדו אותו הנזירות בתנאי מחתרת. אם המנזר חששה שאם הגרמנים הנותרים יידעו על הימצאותו של דבש במנזר, הם יחמדו אותו לעצמם ויחרימו אותו. לכן, אם המנזר ביקשה להעביר את הנוזל היקר מחצר המשק אל בית העץ, שעדיין אוכלס בנזירות. היא ביקשה מהאחות יוזפה ומדינה שילבשו בגדים בלויים, ועל ראשיהן ישימו מטפחות חסרות חן, ובלבוש זה יעבירו כל אחת, שני דליים מלאים במים, כביכול. לאמיתו של דבר היה בדליים דבש יקר שהגרמנים לא ידעו על קיומו, ואנו נהנינו ממנו תקופה ארוכה.

★★★

אביב 1944. שתי החזיתות, זו הרוסית ממזרח, וזו של בעלות הברית ממערב, התקרבו זו לזו, כמו שיני צבת, כשהן מרסקות את הוורמכאט של היטלר.

בוקר אחד התעוררתי לתוך אביב משכר, והמנזר היה נקי מגרמנים. המעטים שנותרו ברחו, נסו, נמלטו על נפשם במשך הלילה ואיש לא שמע או ראה אותם במנוסתם. לפני בריחתם, באותו לילה חשוך, הם המיתו את כלביהם האימתניים והשאירו את גוויותיהם גלויות לעין כול. ב"לול", שבו עינו את קורבנותיהם האומללים וחסרי הישע, נותרו עקבות דם טרי.

השמחה במנזר היתה גדולה. סוף־סוף היו הנזירות חופשיות בביתן. הן עטו על כל הקומה התחתונה לנקות ולמרק, ובעיקר צחצחו את החדרים שבהם התגוררו הגרמנים. כל מקום שהגרמנים השתמשו בו לצורכיהם, הנזירות פשטו עליו במים, בסבון ובמברשת קשה, והוא "טוהר" מעקבותיהם.

לידיה, דורותה ואני רצנו והשתוללנו במסדרונות. ירדנו ועלינו במדרגות אין־ספור פעמים, ללא פחד, צוהלות וצוחקות, ואף אחת מהנזירות לא העירה לנו על כך ולא נזפה בנו. גם בחוץ רצנו והשתוללנו בחופש מוחלט, ללא פחד וחשש, וחיפשנו מקומות חדשים שעדיין לא גילינו, דבר שלא יכולתנו לעשות כאשר הגרמנים היו במנזר.

באגף הצפוני שבקומה התחתונה, מתחת לקאפלה, הכינו את החדר הגדול כדי שישמש מחדש בית־ספר לתפירה. לידו היו שני חדרים נוספים, שבהם נועדו להתגורר תלמידות הפנימייה שבאו מהכפרים המרוחקים. בהמשך למרכז הבית, הכשירו חדר אוכל לתלמידות, ששימש בין הארוחות גם כחדר קבלה וחדר אורחים. התלמידות הוותיקות חזרו במהרה למנזר, וגם חדשות הגיעו והמקום שקק חיים. שוב נשמע הצחוק המתגלגל, ורוח נעורים נשבה בין כותלי הבניין.

במרכז הקומה התחתונה היה חדר האוכל של הנזירות — הרפקטוריון, שכל חלונותיו הגדולים פנו מערבה. הנזירות ישבו ליד השולחנות לפי סדר מעמדן: בראש השולחן הארוך ישבה האם הממונה על המנזר. הכיסא שעליו ישבה היה בעל משענת גבוהה, מגולפת. מרופד היה בבד לבד שחור, רקום

בפרחים צבעוניים, בדומה לכיסא שעליו ישבה בקאפלה. מימינה ישבה מנהלת המנזר ומשמאלה האחות רוזליה, נזירה קשישה מאוד. ליד כל אחת מהן ישבו בהמשך השורה האחיות ברנרדה וקינגה. כל ארבע הנזירות ישבו על כיסאות ואילו הנזירות האחרות ישבו על ספסלים, ללא משענת, בהתאם לדירוג המעמדי. הנזירות, שהיו ללא השכלה, שהגיעו לרוב ממשפחות עניות והועסקו בעיקר בעבודות הקשות והשחורות, ישבו בסוף השולחן.

האחות רוזליה היתה קשישה מאוד, כאמור, ומכובדת. מקומה נשמר תמיד בצמרת המנזר. היא היתה שתקנית, רגזנית ותובענית מאוד. סיפרו עליה שמוצאה ממשפחה עשירה ושכאשר התקבלה למנזר, בתום תקופת "ההתחדשות" (תקופה שבה מכינים ומכשירים לחיי נזירות), קיבלה מהוריה נדוניה כה גדולה, שאפילו לאחר חמישים שנות חיים כנזירה, היו ברשותה עדיין בגדים וכלי מיטה חדשים.

האחות מגדה היתה כבת 50 ועסקה בסנדלרות. היתה בעלת אישיות חזקה, גברית משהו, גם באופיה וגם בחזותה. גבוהת־קומה היתה, בהירת שיער ששיבה זרקה בו, משוך אחורה בקפידה. מפניה ניבטו עיני פלדה קרות, וכל הבעתה היתה חמורת סבר וזועפת דרך קבע. מלאכתה של האחות מגדה, מטבע הדברים, לא היתה נקייה, אבל היא נראתה נקייה ומסודרת, ללא רבב. היא לא נהגה לקשור יחסי ידידות עם אף אחת מהנזירות ותמיד היתה מבודדת.

היא התעקשה להציב את שרפרף הסנדלרות דווקא בחדר האוכל של תלמידות הפנימייה, ליד החלון המערבי, היחיד בחדר. היא סברה שהתלמידות חייבות להיות תמיד תחת פיקוח של נזירה, גם בשעה שהן סועדות את לבן. התלמידות, בנות איכרים צייתניות, לא שבעו רצון מריח הנעליים, העור והדבק שעה שסעדו לבן, אך לא הביעו את מחאתן בקול רם. היו אלה צעירות תמימות, שהתייחסו ביראת כבוד לנצרות בכלל, ואל הנזירות בפרט, והשלימו עם העובדה שיש הלמות פטיש וריח זר בשעות ארוחותיהן.

לפני תום שנת הלימודים החליטו האם הממונה, המנהלת והמורה ידוויגה מהכיתה השנייה, שאני ראויה לקפוץ כיתה, וללמוד בכיתה הרביעית. התנאי היה שבחודשי החופש הגדול אלמד את חומר החשבון של הכיתה השלישית ואשלים את הידע באי־אלו מקצועות הנדרשים לרמה של הכיתה הרביעית.

חודש מאי היה בשיא פריחתו. מזג האוויר היה נפלא, החיים היו יפים, עמוסי פעילות ומעניינים. אף שהאביב קרץ ופיתה, ושעות המשחק בחוץ של לידיה, של דורותה ושלי התארכו, לא הייתי פטורה מעבודת הרקמה השבועית עם מנהלת המנזר.

באחד הימים, תוך ששקדתי על רקמת פרח, חשתי עייפות רבה. "העיניים נעצמות לי", אמרתי למנהלת. היא הביטה בי בספקנות, אך נגעה במצחי וארשת פניה השתנתה. התברר שהיה לי חום. נצטוויתי לשכב במיטה "לשעת חירום", שהיתה מוצבת דרך קבע בחדרה של אם המנזר, כאשר פרגוד משמש מחיצה בינה לבין שאר החדר.

הימים הבאים היו מעורפלים. חומי עלה והייתי מותשת. רוב הזמן ישנתי נטולת כוחות, וכשהייתי ערה למחצה, הבחנתי בפניה המודאגות של האם באטה.

האביב היה בעיצומו. הכול התעורר לחיים, פיזז, צמח והבשיל, ואני גססתי. למרות העבודה הרבה בחקלאות בעונת האביב, התפנתה אם המנזר לראות אותי פעמים אחדות ביום. חליתי בטיפוס בטן קשה, וחומי טיפס עד לנקודה הקריטית של ארבעים ושתיים מעלות. גם הרופא שהובא למיטת חוליי היה מודאג.

ליד מיטתי שמעתי תפילה חרישית. ופעם, כמו מבעד לערפילים, שמעתי את קולה של המנהלת, "איזה מזל שהטבלנו את בשיה שלנו לנצרות..." ובאותה נשימה הוזכרה שמלה לבנה וארון מתים.

דינה הורשתה לבקר אותי ללא הגבלה. מבעד לסדק צר בעפעפי ראיתי כומר שעל צווארו כרוך רדיד סגול, צבע המסמל אבלות. ספר התפילה שהחזיק בידיו, אף הוא היה עטוף בקטיפה סגולה. פניו היו רציניות וקודרות. "זה הסוף שלי", חשבתי, המוות עומד לאוספני מיד אחרי הווידוי. תהיתי אם אלוהים עושה עמי צדק בכך שהוא מניח לי למות דווקא עכשיו, לאחר שעברתי שבעה מדורי גיהינום. בשיחותי איתו התקוממתי על כך.

בסופו של דבר, המוות לא אספני אליו. במפתיע ובהדרגה חל שיפור ניכר בבריאותי. החום החל לרדת וגיליתי עניין בסובב אותי. גם התיאבון חזר אלי. ירדתי מהמיטה ואף ביקשתי לרדת לחצר המשק כדי לראות את חלקת האדמה שזרעתי בתחילת האביב. אם המנזר והמנהלת תמכו בי משני צדי, והוליכו אותי בפסיעות קטנות, מדודות, אל החצר, אל גינת הירק שלי.

לא האמנתי למראה עיני. גבעולי התירס גבהו, כמו הרשו לעצמם לגדול

ולהזדקף עם כל תבוסה מוחצת של הגרמנים באביב 1944. בין העלים המוארכים הסתתרו קלחים מלאים בגרגירים צהובים, צפופים ועסיסיים. ראשי הכרוב היו מלאים וחזקים כמו ידעו שהרבה פיות מצפים לנגוס בהם. מקצת העגבניות הבריקו באדמימותן והיו עסיסיות, תאווה לעיניים ולחיך. לא עמדתי בפיתוי, קטפתי עגבנייה אדומה ונגסתי בה בהנאה מרובה עד שכל המיץ ניתז על בגדי. החסה הבריקה והבצל הירוק צמח בשורה ישרה, כמו חיילים ממושמעים במסדר, המצדיעים לקראת המנצחים.

עמדתי מופתעת מול הנסים האלה, ושאלתי את האם באטה כמה זמן הייתי חולה. "כמעט חודשיים, בשיה, כל האביב", השיבה.

כהרגלי באותם ימים של מחלתי, נכנסתי אל חדרה של האם באטה לישון. לרגע נעתקה נשימתי. לא האמנתי למראה עיני. על כרית מיטתי ישבה בובה כחולת עיניים וזהובת שיער. לקחתי אותה בזרועותי. היא פקחה עיניים ואמרה: א־י־מ־א. פרצתי בשמחה אל האם באטה. היא הביטה בי בהשתוממות וקראה, "בשינקה שלי לא רק הולכת, היא כבר רצה!"

ואכן בגלל ההפתעה וההתרגשות רצתי, חיבקתי ונשקתי לאם באטה, והודיתי לה על המתנה הנפלאה.

"איזה שם תתני לבובה שלך?" שאלה אותי.

"אביבית", עניתי בלי לחשוב, כאילו הגיתי בשם מזמן. "אני אקרא לה אביבית", אמרתי ואימצתי אותה אל לבי.

למחרת סיפרה לי מנהלת המנזר שקנתה את אביבית בחנות הצעצועים היפה ביותר בשידלצה. נשקתי את ידה והודיתי לה על הבובה. היא החזירה לי בנשיקה על מצחי ואמרה, "תשמרי עליה יפה, בשיה. לא כל אחת זוכה במתנה מאם המנזר". הבטחתי לה, ובתוך תוכי ידעתי שלא רק שאשמור עליה, אלא שזוהי תהיה ידידתי הטובה ביותר.

היה יום קיץ חם, השמיים היו בצבע כחול עמוק ויצאנו בחבורה גדולה לקטוף אוכמניות ביער. בנות הפנימייה ודינה, כמה נזירות צעירות ושלושתנו, לידיה, דורותה ואני. ההליכה ליער היתה קצרה והתנהלה בעליצות. הלכנו בדרך עפר בין שדות, חלפנו על פני כרי מרעה שבהם רעו פרות, ליחכו את העשב הרך או רבצו להנאתן והעלו גירה. פרחי חרצית זהובים, שהבריקו באור השמש, קישטו את המרחבים הירוקים. כל אחת מהחבורה אחזה בסל כדי לאסוף לתוכו את הפרי השחור.

נכנסנו ליער. שקט עמוק שרר בו ואפלולית של עלווה ירוקה צפופה, המדיפה ריח רענן, מטהר ומשכר. השקט הופר על־ידי מצהלות החבורה. אור קרני השמש שחדרו מבעד לענפי העצים נעם לעיניים. בהתחלה לא הבחנו באוכמניות, אך כשהעיניים התרגלו לאפלולית היער, ראינו אותן מבצבצות מתחת לשרכים הירוקים. התפרשנו בשטח ולפי הצעקות וקריאות השמחה ידענו מתי מתגלה שדה אוכמניות חדש. אספנו את השפע המבורך, ההתלהבות החישה את האיסוף, והסלים התמלאו בקצב מסחרר, לא לפני שהספקנו להערות לקרבנו מלוא חופניים. כשהסלים היו מלאים, נתקפנו משובת נעורים והתחלנו להעיף אוכמניות באוויר.

האיסוף ואווירת היער היו כה מהנים עד שלא הבחנו שהזמן רץ וברח. השמש קרבה אל האופק לקראת השקיעה. האפלולית ביער גברה. עם סלים מלאים באוצר השחור שמנו פעמינו הביתה. באמצע הדרך, ללא שום התראה, התקדרו השמיים, השחירו, וגשם זלעפות ניתך. לא היה מקום להסתתר בו, התחלנו לרוץ, אך הטיפות נחתו על ראשינו ומהר מאוד נראינו כולנו כמו אחרי מקלחת. כולנו היינו ספוגות גשם ריחני של קיץ. החרציות הרכינו ראשיהן מכובד טיפות הגשם ושבו להתרומם, לספוג לתוכן עוד ועוד מים. רצנו בחבורה, צווחות בשחרור מוחלט, זורקות מעלינו את מוסרות הרצינות והשקט המאפיינים חינוך נוצרי במנזר. בריצתנו, שמרנו על אוצר האוכמניות מכל משמר. כשנכנסנו בשערי המנזר, הגנה עלינו שדרת העצים הצפופה מהגשם.

מתחת לגגון, בכניסה למטבח, כבר חיכו לנו אם המנזר, המנהלת והאחות הניה הטבחית, שחזרה אלינו מהמנזר הראשי של המסדר. העליצות דבקה גם בהן, הן נסחפו בצחוק שלנו ונתנו למשובתנו להימשך, כאילו הבינו שביום כמו זה שום דבר לא יכול היה לעצור אותנו.

האוכמניות נאספו על־ידי האחות הניה אל תוך סיר גדול. למחרת, בארוחת הצהריים של יום ראשון, אכלנו כיסונים ממולאים בפרי השחור — מעדן אמיתי.

תחת עץ הערמונים שמאחורי האסם היה מקום המשחק של חברותי ושלי. לאחר שהצטרפה אלינו אביבית, החגיגה היתה גדולה. דמיינו שהיא התינוקת שלנו, ולקחנו אותה לטיול במריצה במרחבי המנזר. אל שיחי הפטל, אל הפרגים, אל חלקות הכרוב והגזר. וכדי שלא תשתעמם, לקחנו

אותה אל גורי החזירונים הוורדרדים השמנמנים, שינקו בהנאה מפטמות אמותיהם. לאחר ששבעו והיו מרוצים, השתעשעו כולם עם כולם והתפלשו בבוץ. למרבית הפלא, נשארו נקיים איכשהו.

יום אחד מצאנו גוזל מת מוטל לרגלי עץ הערמונים שלנו. גופו היה עדיין חם, ונראה שצנח מהקן זמן קצר לפני הימצאו. עטפנו אותו בעלי תירס ארוכים שגדלו מאחורי האסם, כרינו לו קבר לרגלי העץ וערכנו לו טקס אשכבה. התפללנו תפילות אשכבה ושרנו כמו שראינו בטקסים דומים בכנסייה. זמן ממושך טיפחנו את קברו של הגוזל, שמת טרם בגר.

★★★

המלחמה בעולם השתוללה במלוא עוזה, אבל בפינת העולם הקטנה שלנו שרר עדיין שקט יחסי. באמצע קיץ 1944 התקרבה אלינו החזית המזרחית וקטיושות החלו להתעופף בסקוז׳ץ. המתקפה הרוסית המְסיבית התנהלה לאורך הציר ביאליסטוק־שידלצה־לבוב. סקוז׳ץ היה במרחק של כשנים־עשר קילומטר מערבית לשידלצה. היה זה עניין של ימים עד שהחזית תגיע אלינו.

היה בוקר שטוף שמש והאוויר היה קיצי וחמים. בחוסר סבלנות דילגנו לידיה, דורותה ואני במורד מדרגות העץ, כדי להגיע אל יפי הקיץ שחיכה לנו בחוץ. ברגע שיצאנו מבעד לפתח הדלת, נשמעה שריקה צורמנית חדה, אחריה חבטה עזה, וקטיושה נחתה. בית העץ של משפחת ניקוס, שהתגוררנו בו בזמן שהז׳נדרמריה הגרמנית הפקיעה את בניין המנזר מידי הנזירות, עלה בלהבות. נוצרה מהומה רבה והאחות קינגה הורתה לנו לרדת למרתף הצפוני, המרוחק מבית ניקוס. במרתף האפלולי שרר ריח כרוב חמוץ שנשתמר בחביות. באחת הפינות היתה ערימת תפוחי אדמה, לידה בצל ודברי מזון אחרים ששמרו על טריותם בצינת המרתף ואפלוליתו. לא האמנתי שמשהו יכול לפגוע במנזר, אפילו לא קטיושה, אך בכל זאת הרגיעה אותי העובדה שיש מצרכי מזון, הרי את טעם הרעב כבר טעמתי.

הלהבות סיכנו את בנייני המשק ואת האסם של המנזר. במשך שעות רבות שפכו הנזירות דליי מים כדי לכבות את האש. תוך כדי המהומה, לקחה אם המנזר לחם ומים, בירכה עליהם והשליכה לעבר האש. הבית והאסם של משפחת ניקוס נשרפו כליל, אבל למנזר, למבני המשק ולאסם לא נגרם נזק של ממש, למרות הקרבה לאש.

זמן רב ישבנו במרתף ושמענו מעל ראשינו את צעדי הנזירות, את קולותיהן העמומים ואת קולות המים הנשפכים. כשכבתה האש הלכנו כולנו להתפלל, להודות לאלוהים שאיש מאיתנו לא נפגע.

ימים ספורים לאחר שריפת בית ניקוס עזב המפקח מגנישבסקי את תחנת המשטרה והלך לביתו להפסקת צהריים. היה יום חם והביל. המפקח אכל ארוחת דשנה ואחר־כך יצא אל החצר והתרווח בכיסא נוח, בצל עץ

רב־פארות ושקע בנמנום. את מנוחתו קטע מטח נוסף של קטיושות שנחת על סקוז'ץ. מגנישבסקי התעורר בבהלה מכאב חד שפילח את גרונו. הוא נגע בידו במקום הכואב והרגיש בזרם דם קולח. חולשה תקפה אותו, הכול התערפל מולו והוא ביקש לצעוק לעזרה, אך המלים לא יצאו מגרונו.

מטח הקטיושות פגע במקומות רבים בסקוז'ץ, הצית אסמים ובתי מגורים. מהומה גדולה היתה באותו יום, וכשמצאו את מגנישבסקי יושב בכיסא הנוח, כבר גסס. שעות מועטות אחרי כן נפח את נשמתו. השמועה על מות מגנישבסקי פשטה חיש מהר בכפר, וגם למנזר הגיעה. אני שמעתי על מותו מפי דינה.

דורותה, לידיה ואני עבדנו בחלקות האדמה שלנו. הייתי רכונה על ערוגת הפרחים ובזווית עיני קלטתי את דינה פוסעת אלי. הבנתי שקרה משהו. דינה רמזה לי לגשת אליה. קמתי והלכתי אליה. שתינו פנינו אל חלקת הגזר.

"בשיה", אמרה, "עכשיו אנחנו חופשיות".

"?!"

"המפקח מגנישבסקי נהרג היום מקטיושה. כל הכפר מדבר על זה. אף אחד לא יחפש אחר תעודות הלידה שלנו. מנהלת המנזר קראה לי אליה וסיפרה לי על כך. עכשיו איש לא יטריד אותנו יותר, אפילו לא פאן קובלסקי".

"ואני חשבתי שגמרנו עם זה ברגע שהוטבלנו".

"ש... ש... ש", היסתה אותי דינה, "עשי עצמך עוזרת לי להוציא גזרים לצהריים, האחות יוזפה מתקרבת".

התכופפתי ועבדתי בחריצות יתירה, כששמעתי קול מאחורי:

"בשיה, מה את עושה כאן?"

"אני עוזרת לדינה להביא גזרים למטבח לצהריים".

"אבל זה לא המקום שלך, לכי לחלקה שלך".

"רציתי לעזור קצת לדינה, יש לה הרבה עבודה".

"גם לך יש עבודה, לכי לחברות שלך".

כשהתכופפתי לנשק אותה, הספיקה דינה ללחוש לי שהמלחמה עומדת להסתיים, ושאין לנו סיבה לפחד יותר.

סקוז'ץ שוחרר על ידי הצבא האדום ב־24.7.1944. פעמוני הכנסייה

השמיעו את בשורת השחרור במשך דקות ארוכות. מיסה של הודיה נערכה בכנסייה שהיתה מלאה עד אפס מקום. כל איכרי סקוז'ץ וסביבותיו באו לבושים בגדי חג. הכנסייה לא הכילה את כולם, לכן פתחו לרווחה את דלת הכנסייה הראשית וקהל המתפללים, שמילא את הרחבה שלפני הכנסייה, אף הוא לקח חלק בתפילת המיסה. אחר כך נערכה תהלוכה בחצר הכנסייה, כשארונית "קודש הקודשים" עם סמלי ישו נישאים בידי אב הכמרים, וההמון כרע לפניו ברך כאיש אחד.

לידיה, דורותה ואני, לבושות לבן וזרי פרחים על ראשינו, פילסנו דרך בקהל המתפללים שגדש את הרחבה, והרעפנו פרחים על ארונית הקודש. השמחה הספונטנית, שפרצה לאחר שהגרמנים הובסו וגורשו, לא האריכה ימים. הרוסים המשחררים היו לפולין מאז ומעולם "האויב ממזרח", הפולנים שנאו אותם לא פחות מאשר את הגרמנים, שכונו "האויב ממערב".

שנים רבות במאה ה־19 היתה פולין חבוקה בזרועות הדוב הרוסי, אלה השמידו את מרבית האינטליגנציה והאצולה הפולנית, והגלו את בעלי האחוזות הגדולות לסיביר. גם בני משפחתה של אם המנזר, באטה הריניביץ', שהיו בעלי אחוזה, הוגלו לסיביר בעודה ילדה, והוריה מתו בגלות בדוחק ובצער. היא עצמה גדלה בסיביר ורכשה את השפה הרוסית. עכשיו יכלה להשתמש בשפה שידעה כדי להידבר עם הכובש החדש־ישן.

לאחר שחרור סקוז'ץ, בסוף יולי 1944, שעט הצבא האדום לכיוון ורשה. ב־31 ביולי הגיע למבואות פראגה של ורשה המזרחית, שנהר הוויסלה חוצץ בינה לבין ורשה המערבית. הרוסים התכוננו למערכה קשה לכיבוש ורשה מידי הגרמנים, אבל הארמיה קריובה — צבא העם, הפלג הלאומני של הצבא הפולני המפורר — היה אנטי קומוניסטי, ולא רצה להחליף אויב אכזר באויב קומוניסטי מוכר. אנשיו האמינו שכוחותיהם יעמדו להם לשחרר את ורשה מידי הגרמנים ללא עזרת הרוסים. הם דרשו מהצבא האדום שלא להתערב במאבקם הבלעדי לשחרור בירתה של פולין.

והצבא האדום עמד אמנם מנגד, בגדה המזרחית של הוויסלה, ברובע פראגה של ורשה רבתי, וצפה בהקזת דמם של הפולנים בידי הגרמנים, אף שברשותם היו עדיין כל האמצעים להפציץ, לשרוף ולהפגיז ללא רחם את העיר האומללה, על־מנת לשחררה מאחיזת הגרמנים.

היה ערב שקט ונעים. חברותי ואני חזרנו לחדרנו מתפילת הערב,

התפשטנו ונכנסנו למיטות. פתאום שמענו התרוצצות במסדרון. האחות קינגה נכנסה לחדרנו בסערה והורתה לנו להתלבש במהירות בבגדים חמים. רועדות מפחד עשינו כמצוותה. שמעתי את מנהלת המנזר מורה לפתוח את כל החלונות ולא הבנתי מדוע. הנזירות, לבושות במעילים ובכיסויי ראש, נטשו את הבניין. מיהרנו אל שדה החיטה הפתוח שמאחורי האסם. היה זה בסוף אוגוסט, לאחר שהחיטה נקצרה ונאספה לאלומות. התפזרנו ותפסנו מחסה, כביכול, בין אלומות החיטה. מרחוק נראו השמים אדומים ובוערים, ורשה עלתה באש. צפיתי בשמיים האדומים כשאני אוחזת בחוזקה בידה של האם באטה.

"הביטי, בשינקה", אמרה, "זוהי מלחמה על שחרור ורשה. מתחוללת שם מלחמה איומה, הרבה אנשים נהרגים ונשרפים בלהבות, ואצלנו, תודה לאל, היא כבר נגמרה".

חזרנו למיטותינו לפנות בוקר. השמיים היו עדיין אדומים והדי הפצצות נשמעו באוויר. המערכה על ורשה לא הסתיימה באותו לילה. היא נמשכה עוד זמן רב.

אחר תבוסת הגרמנים ונסיגתם, נוצרה אנדרלמוסיה ביחידותיהם. היו גרמנים, שתוך כדי מהומת הקרב איבדו את יחידותיהם ותעו בין הכפרים הפולניים. רע ומר היה גורלו של גרמני שנתפס בידי הכפריים. הזעם שהצטבר בתקופת הכיבוש היה עצום והאינסטינקט הראשוני דרש פורקן של נקמה בגלל הדיכוי והסבל הרב.

באחד הערבים, עם רדת החשיכה, הבחינה דינה בחייל גרמני קטוע יד, שהגיע באפיסת כוחות למטבח של האחות הניה. הוא היה על סף התמוטטות, ביקש מים והתעלף. האחות הניה הכירה אותו. הוא היה פסנתרן, שהשתייך לז'נדרמריה הגרמנית שחנתה במנזר בזמן המלחמה.

הפסנתרן הגרמני פרט על פסנתר המנזר, שעמד דרך קבע בקאפלה עד שהוחרם על ידי הגרמנים. הוא נהג לנגן מרשים היטלראיים, אבל גם יצירות קלסיות, וכמובן שירי עם גרמניים. המנגינות הנעימו את זמנם של חבריו בפרקי הזמן שבין מעשי ההתעללות והרציחות שביצעו בסקוז'ץ וסביבתה. הנזירות הגישו לו עזרה ראשונה והוא נמסר לרוסים.

גם חיילים רוסיים שוטטו בין הכפרים. היו ביניהם כאלה שגרמו לצרות לא מעטות, היו שלקחו את החוק לידיים ועשו חשבון עם משתפי הפעולה

הגרמניים בזמן המלחמה. ב״דום סרצה יזוסובגו״ התמקם לויטננט רוסי עם שרת שעמד לרשותו. נוכחותו אמנם לא הכבידה במיוחד, אבל היה צריך לפנות עבורו חדר, והמטבח צריך היה לספק את ארוחותיו. יום אחד, כשערכה דינה שולחן לתלמידות הפנימייה, נכנסה אם המנזר והשיחה בפניה את מרי לבה, ״שוב גרים זרים בבית שלנו. הגרמנים היו נבזים, אבל הרוסים לא פחות גרועים, ילדתי. פולין תשלם מחיר יקר לרוסים על שחרורה מהנאצים, ותפתח מחדש במאבק לעצמאות, והפעם כדי להתנער מהטלפיים הרוסיות הלופתות אותה״.

★★★

בסוף אוגוסט, בפעם הראשונה אחרי שנות הכיבוש הגרמני הארוכות, חגגנו בסקוז'ץ את חג האסיף. האחות קינגה בישרה ללידיה, לדורותה ולי שנשתתף בתהלוכה דתית מפוארת לכבוד סיום המלחמה וכי תפקידנו יהיה להרעיף פרחים על "קודש הקודשים". בזמן ההכנות לחגיגה, גיליתי שרצועת הסנדל שלי נקרעה. פניתי אל האחות מגדה הסנדלרית, ביקשתי שתתקן לי את הסנדל, אך היא סירבה בתוקפנות ובעוינות גלויה. התחננתי בפניה, ניסיתי להבהיר לה את חשיבות התיקון הדחוף, אך ללא הועיל. סירובה היה כל כך בלתי מובן ולא צפוי, שהוא שגרם לי לתחושה של חוסר אוֹנים. כשאני אוחזת בידי את הסנדל הקרוע, רצתי לחדרי. בדרך נתקלתי בדינה, היא הבחינה שאני מאוד נסערת ושאלה אותי מה קרה, אבל אני המשכתי לרוץ. בחדר צנחתי על המיטה ופרצתי בבכי. טרם שחזרו חברותי לחדר, הספקתי להתעשת, שטפתי את פני מדמעות והחלטתי לחבר את הרצועה הקרועה בכוחות עצמי בחוט ובמחט. המחט שננעצה בעור הקשה, נשברה ובלית ברירה החלטתי לקשור את הרצועה בחוט תפירה פשוט.

למחרת, כמתוכנן, לידיה, דורותה ואני, בשמלות לבנות וזרים על ראשינו, הרעפנו פרחים על ארונית הקודש בתהלוכת האסיף החגיגית והמרשימה. תוך כדי התהלוכה נקרע החוט שבו קשרתי את רצועת הסנדל, ונאלצתי להאט את קצב ההליכה כדי שהסנדל לא יחליק מרגלי. גררתי את הרגל ונראיתי צולעת. לא היתה לי ברירה אלא להמשיך ולהרעיף פרחים כדי לא ליצור עיכוב בתהלוכה החגיגית.

בגמר הטקס ניגשה אלי האחות קינגה, כועסת על צורת הליכתי בתהלוכה. כששאלה מדוע לא מסרתי את הסנדל לתיקון, עמדתי מבוישת ולא ידעתי מה להשיב. בינתיים הצטרפה אלינו מנהלת המנזר ואף היא פנתה אלי בנימה של האשמה. חששתי שאם אספר את האמת לא יאמינו לי, ואכן זה מה שקרה.

"בשיה, את בטוחה שביקשת יפה את האחות מגדה לתקן לך את הרצועה?" הקשתה אחות קינגה בשמץ של ספק.

"נלך כולנו לשאול את האחות מגדה". קבעה המנהלת.

"טוב", אמרתי בלי להניד עפעף. בלבי התפללתי שאחות מגדה תאשר את דברי. שתי הנזירות הביטו בי מופתעות.

"אני אשוחח עם האם הממונה", אמרה המנהלת, ובכך סיימה את השיחה.

למחרת היה יום עבודה רגיל. נותרו ימים ספורים עד תחילת שנת הלימודים. הייתי מוטרדת עדיין מהסנדל הקרוע ומכל הקשור בכך. היתה שעת צהריים, בנות הפנימייה ודינה עימן ישבו, כרגיל, לאכול. האחות מגדה עסקה במלאכתה ליד החלון, והיתה נרגנת יותר מתמיד, "כל מיני ילדי מלחמה משתלטים על המנזר הזה, ומאז אין שקט ושלווה. בשיה, למשל, באה אלינו ילדה קטנה מלאת כינים וגרדת, שכבה חודשים ארוכים במיטה כשהאם הממונה, בכבודה ובעצמה, טיפלה בה יום ולילה. עכשיו היא מפונקת, מתנהגת כמו נסיכה, חושבת שמגיע לה הכול, ומקבלת מאם המנזר כל מה שהיא רוצה. ביקשה בובה מדברת — קיבלה. היא בטח עלתה המון כסף. כמה ילדים בזמן מלחמה קיבלו מותרות כאלה".

דינה וחברותיה נדהמו לשמוע דברים כאלה יוצאים מפיה של נזירה. נרגנות כזו היתה כל כך זרה לחינוך ולאופי המנזר. הבנות הפסיקו לאכול והביטו בדינה. היא הבינה שעליה להגיב.

דינה קמה מהשולחן, ניגשה אל האחות מגדה, ובקול שקט ומאופק אמרה, "הנצרות מטיפה למצוות ולחסד בלב שלם. בשיה באמת קיבלה כאן בית חם, ואם המנזר באמת טיפלה בה ימים ולילות באהבה רבה, אבל כולם עשו את זה למען המצווה, ומצווה היא לעזור לאחרים. בשיה הבריאה רק בזכות הטיפול המסור של האם הממונה, אלוהים לא ישכח לה חסד זה". דינה החרישה לרגע, הביטה בחברותיה שישבו דוממות ליד השולחן והוסיפה, "בנימת דיבורה של האחות נשמעת חרטה על היחס הטוב שבשיה קיבלה כאן".

השתרר שקט מוחלט. כל התלמידות נעצו עיניים זועמות באחות מגדה. לאחר רגע קמו כולן מן השולחן, כשהן מותירות אחריהן את ארוחת הצהריים. במקרה נכנסה לשם האחות ברנרדה, ראתה את השולחן נטוש ואת האוכל בצלחות, והבינה שקרה דבר יוצא דופן. היא הלכה לחדרי התלמידות כדי לברר את שאירע, אך כולן שמרו על שתיקה. האחות ברנרדה חשבה שמחובתה להביא לידיעת אם המנזר את האירוע המוזר. האם הממונה קראה לדינה וביקשה לדעת מדוע נטשו התלמידות את שולחן ארוחת הצהריים.

כשירדתי לשחק בחצר, פגשתי את דינה עולה במדרגות. היא תפסה

בידי, משכה אותי לפינה וגילתה לי שנקראה לאם המנזר בקשר לאחות מגדה. היא סיפרה לי על שביתת הרעב של התלמידות כתגובה על דבריה של האחות הסנדלרית. שאלתי אותה אם היא רעבה, והיא השיבה לי שלא.

"איך זה? הרי לא אכלת צהריים", הקשיתי.

"אל תדאגי", אמרה, "האחות אנה, האופה, מביאה לי בכל בוקר שתי לחמניות טריות ומדי פעם גם עוגת שמרים. לא תמיד אני אוכלת, כך שתמיד אני מצוידת בְּאספקה לשעת חירום. כבר חילקתי לכל התלמידות את המלאי שהצטבר אצלי מהימים האחרונים, וגם להן היתה קצת אספקה מהבית. אף אחת לא נשארה רעבה".

"איזו מרשעת האחות מגדה", אמרתי בכעס, "היא לא פוחדת מעונש אלוהים?"

"ש...ש..ש", היסתה אותי דינה, "אני צריכה לרוץ, אם המנזר מחכה לי".

שיחקתי עם הבנות בחצר ומדי פעם העפתי מבט לעבר חלון לשכתה של אם המנזר. לא עבר זמן רב ודינה הופיעה בפתח הכניסה לבניין. היא רמזה לי להתקרב אליה וסיפרה לי שהאם הממונה הקשיבה קשב רב לסיפור. לבסוף לקחה את ראשה בידיה, החליקה את שערה ושיחררה אותה ללא אומר.

לא נודע מתי נקראה האחות מגדה לבירור עם האם הממונה, אבל התוצאה היתה שהנזירה קיבלה "חופשה" של חודש ושהתה במנזר הראשי של המסדר.

הסתיו הגיע. עצי הערמונים עבי־הגזע ועשירי העלווה שגדלו בפתח הכנסייה שינו את צבע עליהם הירוק לזהוב, כתום וארגמן. הייתי עוברת את הכביש במיוחד על־מנת לדשדש בהנאה בין עלי השלכת הצבעוניים היפהפיים ולהקשיב לרשרושם תחת כפות רגליי. הייתי בוררת לי עלים אחדים, שגונם משך במיוחד את עיני, ומייבשת אותם.

למרות מחלת טיפוס הבטן, הצלחתי לעבור את הבחינה בחשבון של הכיתה השלישית והייתי תלמידה חדשה בכיתה הרביעית. לא הכרתי אף אחד בכיתה. בהפסקות הייתי מתרועעת עם חברתי נלה מהכיתה השלישית. כשצילצל הפעמון, הלכה נלה לכיתתה ואני לכיתתי. נלה, אף שהיתה תלמידה חרוצה וציוניה טובים — לא קפצה כיתה, אך לא ניכר בה שמץ של קנאה. היתה בה נינוחות מהולה בביטחון עצמי, גאווה עדינה ואצילות.

בסתר לבי, אני הייתי זו שהתקנאה באופיה השקט והיציב, ברצינות ובנועם שהקרינה.

המורה החדשה שלי בכיתה הרביעית, הגברת אולה נברוצקה, היתה נמוכת־קומה, זריזת תנועה וחדת־לשון. שיעוריה עוררו סקרנות, שכן היא היתה מלאת ידע כרימון. נוסף על התורה שהיתה חייבת להרביץ בנו בשיעורי ההיסטוריה, שהיו מעניינים מאוד, היא ניסתה להרחיב את אופקינו. היא שוחחה איתנו על המלחמה ובעיותיה ותוך כדי כך מצאה לנכון לספר לנו את תוכנה של כתבה מזעזעת במיוחד שקראה בעיתון על אדם שקנה בלודז׳ נקניק ומצא בתוכו ציפורן אדם. בעקבות הכתבה, המורה שוחחה אתנו על האלימות שביחסי אנוש. הייתי בת שמונה ובשנות חיי הקצרות היה מקופל סבל רב, ועם זאת נזדעזעתי כל פעם מחדש ממעשי נבלה של אנשים. הגברת נברוצקה לימדה אותנו לחשוב לעומקם של דברים, לפתח צימאון וסקרנות לדעת, לשאול שאלות, להרחיב את האופקים כי ״הדעת — היא חלון לעולם״, היתה חוזרת ומשננת לנו את תפיסת עולמה.

באוקטובר 1944 נכנעו המורדים הפולנים בוורשה לפני הגרמנים לאחר שלא עמד להם כוחם מול הנשק הגרמני המפותח. המצב בוורשה ובסביבתה היה בכי רע והחמיר מיום ליום.

באוטווצק, עיירת קיט בגדה המזרחית של הוויסלה, דרומית־מזרחית לוורשה, היה מוסד לילדים שנוהל על ידי נזירות אחדות מ״דום סרצה יזוסובגו״. רבים מילדי המוסד היו במצב בריאותי ירוד, ומאחר שבגלל הרעב והמלחמה הבלתי פוסקת על ורשה אי אפשר היה להגיש להם עזרה ממשית, הוחלט, כפתרון זמני, להעביר אותם למנזר בסקווז׳ץ.

לקראת חג המולד 1944 הגיעה קבוצה של כעשרים ילדים בני חמש עד תשע, כולם בנים. שוב היו שינויים במנזר. האם הממונה והמנהלת, שנתברכו ביוזמה ובתושייה רבה, מצאו פתרונות למצב החדש — כל ילדי אוטווצק מוקמו בחדר התפירה הגדול, ותלמידות התפירה עברו ללמוד בחדר האוכל של הנזירות, ברפקטוריון. למקום זה העבירו גם את מכונות התפירה. לקראת הארוחות היו מפנים את השולחן הארוך מגלילי הבד, מהגזרות ומכלי התפירה, ועורכים את השולחן לארוחה.

ילדי אוטווצק לוו על ידי שלוש מטפלות — הנזירה אירנה סמסון היתה אחראית עליהם וגם מורתם. היא היתה בסוף שנות העשרים לחייה,

משכילה, בעלת עיניים חכמות וחייכניות, ומלאת אנרגיה. שתי עוזרותיה, דורה ויוליה, היו בנות תשע עשרה, ושונות זו מזו. דורה היתה פשוטת הליכות, פתוחה ומתחברת בנקל עם כל אחד ותמיד טרודה בעבודה. יוליה, לעומתה, היתה מכונסת בתוך עצמה, בעלת חזות אצילית וגינונים של נערה מחונכת, תרבותית ומשכילה. היא התקשתה ביצירת קשרים עם אנשים, חיוך לא עלה על שפתיה, ולכן לא רכשה אף ידידה במנזר. לפני שהחליטה לפרוש לחיי נזירות, היתה מאורסת לקצין פולני שנהרג במלחמה. לאחר אובדן ארוסה לא מצאה טעם בחיים החילוניים, והחליטה להקדיש את חייה לאלוהים. לאם הממונה היה יחס מיוחד ליוליה, ופעמים רבות ראיתי אותן משוחחות.

שלוש המטפלות היו מסורות מאוד לחבורת הילדים. כל הילדים היו יתומים ונראו כילדים שגדלו פעם בבתים תרבותיים וכך גם התנהגו.

בדרך כלל היו ממושמעים ומנומסים, אבל בחצר, כשניתנה להם ההזדמנות, השתובבו, כדרכם של בנים. רצו זה אחר זה, התאבקו, שיחקו כדורגל, וכל הזמן היו בתנועה, כאחוזי תזזית.

מנהלת המנזר, שאהבה שקט ורוגע, לא סבלה את משובתם ורעשם, אך מעולם לא התלוננה על כך. לילדי הקבוצה מאוטווצק היו חיים אוטונומיים משלהם בתוך המנזר; היתה להם מערכת שיעורים, תכנית יום קבועה ופעילויות למיניהן. המנזר לא היה עשיר דיו לממן את אחזקתם, ולכן השתתפה גם אגודת הצדקה "צאריטס" במימון מחייתם.

בימי החורף הקרים, כשאי אפשר היה לשחק בחוץ, החליטה האחות אירנה למצוא לילדים עיסוק מעניין. היא בחרה להעלות את ההצגה "יאש ומלגושה בהרי הטטרה", גירסה פולנית ל"הנזל וגרטל" של האחים גרים. בגירסה המקובלת בספרות הילדים הפולנית, מסופר על אח ואחות שהלכו לאיבוד בהרי הטטרה הפולניים שבקרפטים. הילדים האבודים נזקקים לאומץ ולתושייה כדי להתגבר על קשיי הטבע הסוער של ההרים הגבוהים עד שהם מוצאים את דרכם חזרה לביתם.

ההצגה היתה עשירה בפולקלור פולני, שכלל בגדים לאומיים ססגוניים של אנשי ההר בטטרה ופודהלה, ריקודים עממיים ושירי הלל ליפי הטבע. המחזה שיקף את השקפת העולם של האחות אירנה, שהיתה הבמאית, ועסק בעימות בין הטוב שבאדם ובין הרשעות, ובין הרוחניות שבאדם לבין צרכיו הגשמיים. האחות אירנה אף הדגישה את הפטריוטיזם הפולני ואת האהבה

לנופי מולדת, מה שהתאים בדיוק בזמן ובמקום לתחושות כל משתתפי ההצגה וכל הצופים, בהתחשב בכך שהיה זה זמן קצר לאחר תקופת הכיבוש הגרמני המשפיל.

ההתלהבות שאפפה את ההכנות להצגה הדביקה את כל המנזר, מהילד הקטן ביותר, ששיחק את הגמד או הפטרייה, ועד הנזירה הקשישה ביותר, שעזרה בהתקנת התלבושות להצגה. כולם השתתפו ביצירה ובעשייה.

החזרות נערכו במגורי הילדים בקומה התחתונה. לידיה, דורותה ואני היינו יורדות לחזרות בהתרגשות רבה. היתה אווירה חגיגית של שירים וריקודים, והקרבה לבנים הוסיפה מימד של ריגושים שלא הכרתי קודם. שיחקתי את תפקיד מלגושה, ויאנוש בן התשע היה האח שלי. את תפקידו של יאנוש, או יאש בלשון חיבה, שיחק ילד כהה־שיער ועדין, וכשאחזנו ידים, פשטה בגופי תחושה נעימה של חום שגרמה לי התרגשות והנאה.

★★★

בתכנית הלימודים של הכיתה הרביעית ניתנו שיעורי דת שבועיים במשך שעתיים רצופות. את השיעורים נתן הכומר סקובסקי, שערך לעתים קרובות את המיסות בקאפלה שלנו במנזר, ושמידיו קיבלתי את הקומוניון הראשון שלי.

אותו יום, השלג לא פסק לרדת, לובן כיסה על הכול ורוח קרה וסוערת נשבה. התלמידים קיוו שבגלל מזג האויר יבוטלו שיעורי הדת, אבל הכומר סקובסקי הופיע בדיוק בזמן. בגמר השיעור לבשתי את המעיל, חבשתי את הכובע, התעטפתי בצעיף גדול וחם שהאם באטה נתנה לי באותו בוקר, לקחתי את תיק הספרים מתחת לבית שחיי ופניתי ללכת הביתה. הכומר, שעדיין שהה בכיתה, קרא לי ואמר שברצונו לשוחח עמי. השתוממתי וחשתי אי נוחות. התחלתי לפשוט את המעיל, אבל הוא אמר שהוא מעדיף לשוחח עימי תוך כדי הליכה הביתה מבית־הספר. הדבר הגביר את פליאתי, בהתחשב בכך שמזג האוויר היה סוער.

כשיצאנו משערי בית־הספר אמר לי הכומר שברצונו להראות לי ספר מעניין שמצא בכנסייה. בשלב זה התחלתי לחשוד, ואפילו לדאוג; חשתי מוזר שכומר מזמין אותי לכנסייה אחרי יום לימודים ביום שלג סוער רק כדי להראות לי ספר כלשהו.

העזתי לשאול אותו אם האם הממונה יודעת על כך והוא השיב שלא. יתר על כן, הדגיש, אסור לי לספר לה על כך ולא לאף אחד אחר. בשלב זה כבר אחזני פחד של ממש. יכולתי לא להסכים, ואולי אף לברוח, אבל הדבר עלול היה להתפרש כפחדנות. אמנם סקוז׳ץ כבר שוחררה ולא נשקפה לי סכנה מהגרמנים, אבל הפחד הנחה אותי להמשיך לחשוד ולהיזהר. לפי תורת ההישרדות של דינה, חייבת הייתי להפגין ביטחון, לא להיתפס לחרדה ולא להראות פחד כלפי חוץ, וכך נהגתי גם הפעם.

למרות הסיטואציה יוצאת הדופן, העזתי להתנגד בצורה מנומסת, ״האם הממונה אינה מרשה לי ללכת לשום מקום אחרי הלימודים, ואני חייבת לחזור ישר מבית־הספר הביתה״, אמרתי בניסיון להתחמק, אבל הכומר סקובסקי ניצל את האוטוריטה שלו כאיש דת, ושאל אותי, ״האם אין לך אמונה, בשיה, ולא תצייתי לכומר?״

השאלה נשמעה כקביעת עובדה. כאיש דת, חייבת הייתי לציית לו ולכבדו ללא ספקות. נמצאתי במלכוד וחשתי שאסור לי להתנגד בצורה

נחרצת. השלמתי, איפוא, עם מה שנראה לי מעבר לשליטתי, אבל החלטתי להיות חשדנית וזהירה.

פתיתי השלג ירדו ללא הפסקה ונערמו במהירות רבה על שכבות השלג שכבר ירדו. השכבות העליונות היו רכות מאלה שמתחתיהן, ואני, הקטנה, בוססתי בשלג הרך שהגיע מעל לקרסולי. הרהרתי ביני לבין עצמי, שלמסתכל מהצד התמונה נראית מוזרה — כומר גבה־קומה, עטוף שחורים, ולידו, מתבוססת בשלג הגבוה, ילדה קטנה שבקושי מדביקה את צעדיו הגדולים. היה נדמה לי כאילו איני שייכת לתמונה, כאילו אני מביטה בילדה אחרת.

הגענו לכנסייה ועלינו במדרגות לקומה השנייה. הכרתי קומה זו היטב. התגוררתי בה כשהובאתי למנזר לראשונה, בחורף 1943. הכומר סקובסקי ואני נכנסנו לחדר מוסק. אש בערה באח, ועל הקירות מסביב היו מדפים עמוסי ספרים.

"בחדר זה גרה אם המנזר בזמן שהז'נדרמריה הגרמנית החרימה את 'דום סרצה יזוסובנו'", העזתי לומר בקול רם מהרגיל, כדי להפיג את המתח הרב שבו הייתי שרויה.

"אמת", אמר הכומר והוסיף, "את היית ילדה קטנה ומאוד מוזנחת כשהביאו אותך לכאן, ואחר כך היית חולה הרבה זמן". נוכחתי לדעת שהכומר סקובסקי ידע את הקורות אותי. כל אותו הזמן עמדתי ליד דלת הכניסה, לבושה במעיל, ולא ידעתי מה לעשות.

לאחר רגעים אחדים נכנסה אשה חייכנית, נושאת מגש ועליו עוגיות מסוכרות וקנקן שתייה חמה.

"אווה", פנה הכומר לאשה, "תעזרי לילדה לפשוט את המעיל והכובע שיתייבשו ליד האח". סוכנת הבית עזרה לי לפשוט את המעיל והכובע. נוכחותה של האשה נעימת־הסבר הקלה עלי במידה רבה. היא הגישה לי ספל שוקו חם ואמרה לי בחיוך, "שתי, ילדה, זה מתוק וחם, והעוגיות טעימות מאוד, הבוקר אפיתי אותן". הודתי לה בחיוך רחב.

אותו זמן היה הכומר עסוק בחיפוש ספר בין מדפי הספרים העמוסים, פתאום שלף מהמדף העליון ספר שדמה לאלבום גדול, וצעק בשמחה, "מצאתי".

סוכנת הבית ואני הבטנו בו מופתעות, שמחה כזו בגלל ספר? הכומר אמר לאווה שֶׁהיא רשאית ללכת וכשיצאה מן החדר פנה אלי ואמר, "בואי

תראי, בשיה, אולי ראית פעם ספר עם אותיות מרובעות כאלה?" הבטתי בספר, דפדפתי בו, ראיתי ציורים צבעוניים שמתחתיהן אותיות מרובעות, בלתי מובנות לי.

"תמונות אלה מראות את בריאת העולם, בדיוק כמו שלמדנו בשיעורי הדת, שכבוד הכומר לימד אותנו", עניתי.

"אבל שאלתי אותך על האותיות המרובעות הכתובות מתחת לתמונות, האם ראית פעם אותיות כאלה?" חזר ושאל בחוסר סבלנות, ונעץ בי את עינייו השחורות הקטנות, השקועות עמוק בארובותיהן.

התבוננתי היטב באותיות וניסיתי להיזכר אם אמנם ראיתי אותיות כאלה בעבר. הרגשתי שאני לכודה. הבנתי שהכומר סקובסקי חוקר אותי. מצד אחד, אני חייבת בכבודו של איש דת, מצד שני, הוא התייחס אלי בחוסר הגינות ואילץ אותי לשמור בסוד את פגישתנו, אפילו מפני האם הממונה. הלחץ הדליק אצלי נורות אדומות. בזמן שדפדפתי בספר, מרוכזת באותיות המרובעות, ולא בציורים, כפי שביקש הכומר, הוא חזר על שאלתו. מדי פעם הרים את קולו, רגז מאוד והיה עצבני, כמעט היסטרי.

החלטתי שאני חייבת לשמור על קור רוח. השתדלתי להרוויח זמן ובמיוחד לא להיכשל בלשוני. ניסיתי לנחש מה דינה היתה עושה במקומי; דימיתי אותה עומדת מולי, מביטה בי ובוחנת איך אני מצליחה להיחלץ מהחקירה. הבנתי, בוודאות, שהכומר רוצה לגלות, בדרכו שלו, אם אני יהודייה. לאט־לאט, מתחת לאובך ערפילי הזיכרון, עלו בזיכרוני אותיות דומות שהיו בספר התפילה של סבתי, אשר היה מונח דרך קבע על השידה שבחדרה.

הרמתי את ראשי והבטתי אל תוך עיניו השחורות, הקטנות, שמרגע לרגע דמו יותר לעיני נץ, כשאני מסובבת את ראשי לימין ולשמאל, ואומרת לאט ובשלווה, "אף פעם לא ראיתי אותיות כאלה". לבי הלם בחוזקה ונדמה היה לי ששומעים את פעימותיו, אבל הן הוסו דווקא הודות לרגזנותו של הכומר סקובסקי, שחבט בחוזקה באצבעותיו הדקות הארוכות על השולחן, נדרך כמו קפיץ, הזדקף מלוא קומתו והרים את קולו בזעם, "אלה אותיות של יהודים", צעק, ונעץ בי את מבטו החודר.

התבוננתי בו בעיני ילדה תמימות ושאלתי אותו בשלווה גמורה, "של מי?"

"של ז'ידים, של ז'ידים", צעק בקול גדול עד שוורידי צווארו עמדו להתפקע, ופניו הפכו אדומות כמו סלק.

"כך כותבים ז'ידים?" שאלתי, תוך שאני זוכרת את דברי דינה — להיות שקטה, לשלוט בעצמי, ובשום פנים ואופן לא לגלות שאני יהודייה, ויהי מה.

"כ...כ...כן", צרח.

נראה שסוכנת הבית, אווה, שמעה את צריחתו ובאה בריצה, פתחה את הדלת מבוהלת ושאלה אם קרה משהו.

"שום דבר, שום דבר", ענה הכומר בכעס כשהוא מורה לה להסתלק, "תצאי וסיגרי את הדלת", פקד.

סוכנת הבית צייתה ויצאה בהיסוס מה.

"ואני חשבתי", המשיך הכומר, "שאת יודעת לקרוא באותיות האלה".

"למה שארע?" עניתי לו.

"אולי ראית פעם אותיות כאלה... במקרה... תזכרי היטב", התעקש ולא הרפה ממני. לרגע השתתק מהורהר. "ואולי את בכלל לא פולנייה?" ניסה להקניט אותי בצורה בוטה, וולגרית, כשהוא חושף את שיניו, מחכה דקה ארוכה פעור פה לשמוע את תגובתי. החזרתי לו מבט ארוך, ללא אומר. התבוננתי בשערותיו השחורות, הסוסיות, במצחו שהיה בקו ישר עם שערותיו, ובגבבות הזקורות ששברו את הקו הישר ויצרו את השקערוריות שבהן התחבאו עיני הנץ. אפו החד והארוך נראה פתאום ארוך יותר, ושפתיו היו צרות עד להחריד. באותו רגע ארוך חשבתי לעצמי שאם יש רשע בעולם, ואני יודעת שיש, הוא כאן לידי. עד מהרה התעשתתי ואמרתי בקול נחוש והחלטי, "כבוד הכומר יודע שאם המנזר תדאג לי מאוד. אני חייבת לחזור מיד הביתה". הוא הביט בי כאילו ראה אותי בפעם הראשונה. אמרתי את דברי בטבעיות כאילו לא אירע דבר ברגעים הקשים שחלפו.

"חכי רגע", אמר, ולפני שיצא לקרוא לסוכנת הבית, איים עלי באצבע ואמר, "אסור שהאם הממונה תדע שהבאתי אותך לכאן מבית־הספר, ואסור שתדע מה שדיברנו פה. אם תספרי לה, יהא זה חטא גדול, שאלוהים לא יסלח לך עליו".

הוא יצא מהחדר וחזר עם אווה הסוכנת. רווח לי כשראיתי שוב את פניה הטובות מחייכות אלי. "אווה תעזור לך להתלבש ותלווה אותך למנזר", אמר הכומר ביובש ופנה לדרכו.

נרגעתי.

כל הדרך הלכנו, אווה ואני, בלי להוציא הגה. רוח קרה נשבה פתיתי השלג ירדו מהשמים ללא סוף. הרגשתי אותם נוגעים קלות בפני הלוהטים ומיד נמסים. ליד שער המנזר עצרה אווה ואמרה, "כאן אפרד ממך, יהא יזוס כריסטוס עמך".

"אמן", עניתי, "ותודה שליווית אותי, גברת אווה".

היא התקינה את צעיפי ופנתה לדרכה בצעדים מהירים.

כשמצאתי עצמי בתוך חצר המנזר, הוקל לי. התרוקנתי מכל מחשבה, פרט לאחת — איך אסביר לאם המנזר את האיחור בחזרה מבית־הספר. אם המנזר לא שאלה, אף שנראתה מוטרדת מעט. ללא אומר הניחה את ידה על מצחי ושאלה אם אני מרגישה טוב.

"חם לי", עניתי בשקט.

"קודם כול, בשיה, לכי למטבח לאחות הניה ותבקשי ממנה ארוחת צהריים, ואחר כך תתפשטי ותשכבי במיטתך אצלי בחדר", אמרה קצרות ופנתה לעבודתה.

שוב חליתי. היה זה צירוף של התרגשות עזה עם התקררות קשה. האם באטה שוב טיפלה בי במסירות, כמו בכל הפעמים הקודמות. כשהבראתי, היא סיפרה לי שכאשר קדחתי מחום, דיברתי על תמונות של בריאת העולם, על אותיות מרובעות, על ספר התפילה של סבתא, והרבה דברים מבולבלים ובלתי מובנים. לא ידעתי אם האם הממונה ידעה על המפגש שלי עם הכומר סקובסקי, ואני מעולם לא סיפרתי לה על כך.

שנת 1945 נפתחה במתקפה מסיבית של האמריקנים על קוי ההגנה של הגרמנים בארדנים, ובמתקפה מחודשת של הצבא האדום, שנועדה למגר סופית את הגרמנים.

הרצון של הפולנים הלאומנים לשחרר את ורשה בכוחותיהם לבד, לא צלח. למעשה, מזמן לא היה כל ערך אופרטיבי לכוחות הפולניים המדולדלים. אי התערבותו של הצבא האדום במערכה לשחרור ורשה, לפי דרישת הפולנים, איפשרה לגרמנים להקיז דם פולני רב. בכל אותו הזמן עמדו הרוסים מנגד, בגדה המזרחית של הוויסלה, והמתינו. כשבשלו התנאים להכרעה — נכנס הצבא האדום במלוא כוחותיו לוורשה, ולאחר מלחמה עקובה מדם, שוחררה העיר. היה זה ב־17 בינואר 1945.

הצבא האדום לא נעצר עם שחרור ורשה. הוא שעט מערבה, כשהוא משמיד בדרכו את קיני הוורמאכט האחרונים. הצבא, ששר ביוהרה "גרמניה מעל לכל", הובס "מתחת לכל".

★★★

ההכנות להצגת "יאש ומלגושה בהרי הטטרה" נמשכו והפיחו חיים ועליצות בחיי המנזר. במסדרונות, בחצר המשק, בשדה ובמטבח התנגנו שירים פולניים בפי הילדים, הנזירות והתלמידות כאחד, לאחר שנדמה היה שנשכחו וירדו לתהום הנשייה בשנות הכיבוש הגרמני.

לידיה, דורותה ואני היינו עורכות חזרות פרטיות בחדרנו, כשכל אחת מאיתנו משחקת תפקידים אחדים. דקלמנו את כל הטקסט, שרנו את כל השירים, רקדנו את כל הריקודים, והדבר גרם לנו הנאה מרובה. פעם, אחרי תפילת הערב בקאפלה, החלטנו להעלות את כל ההצגה מתחילתה ועד סופה. השתדלנו לעשות זאת בשקט, אבל בלהט ההתלהבות שאחזה בנו, בקעו קולות מחדרנו ונשמעו במסדרון.

קולות אלה הביאו לחדרנו את מנהלת המנזר. שלושתנו קפאנו על עומדנו ונאלמנו דום. היא גערה בנו קשות, והזכירה לנו שכבר התפללנו את תפילת הערב, שאחריה אין לעסוק בשום דבר טפל, שמא תבוטל התפילה ותחולל. מכיוון שנהגנו "בקלות ראש", כדבריה, ציוותה עלינו לכרוע ברך, כל אחת ליד מיטתה, ולהתפלל מחדש את תפילת הערב, במלוא הכוונה ובדבקות.

ההצגה "יאש ומלגושה בהרי הטטרה" הועלתה לראשונה בחג התחיה במנזר. כל השולחנות הוצאו מהרפקטוריון של הנזירות. הובאו ספסלים וכיסאות מכל מקום אפשרי, והמטבח נועד לשמש "מאחורי הקלעים". קירות חדר האוכל קושטו בסרטים צבעוניים. על החלונות נתלו זרי פרחים ושרכים ירוקים. עששיות נפט שנתלו על הקירות יצרו צללים ואורות דרמטיים, שהוסיפו לאווירה נופך תיאטרלי.

לפנות ערב, באווירה חגיגית ובהרגשת התעלות, נאספו במנזר שלנו הכמרים המריאניים מכנסיית סקוז'ץ, מוכתר הכפר פרנצ'ישק ועימו מוכתרים נוספים מכפרים סמוכים, ובראש כולם בעל האחוזות העשיר פוסטלניק מאוזורוב — כל אלה באו לחזות בהצגה.

בין המוזמנים היו גם קרוביה של האם הממונה, משפחת בילסקי ובנם סטפן. באירוע לקחו חלק גם מנהל בית־הספר, קובלסקי, עם משפחתו, וכל המורים מבית־הספר בסקוז'ץ. גם משפחת ניקוס השכנה, שביתה נשרף מפגיעת קטיושה, היתה בין המוזמנים, וכן משפחת שילובסקי, פולה ובעלה

בולק, שהביעו גאווה על דינה ״שלהם״, וגם הנזירות לא החמיצו את ההופעה.

לפני תחילת ההצגה שרר שקט של ציפייה. רגע פתיחת המסך הגיע. ברקע היתה תפאורה של הרי הטטרה, ועל הבמה היו ילדים מחופשים לעצים, שפלג גופם התחתון, שנועד להיות הגזע, היה עטוף בנייר חום־אפור־שחור, פלג גופם העליון מכוסה בנייר ירוק, והידיים היו הענפים המתנועעים ברוח.

המיית הרוחות הנושבות בהרי הטטרה הגבוהים נשמעה מפי מקהלת ילדים שהיתה מאחורי הקלעים, כלומר במטבח.

הקהל ישב דרוך ומוקסם. בקטעים של שירי עם ידועים, פצח הקהל בהתלהבות בשירה ספונטנית סוחפת, ובקטעי הריקודים רקע ברגליו לפי קצב המנגינות. ההצגה הפכה לאירוע שלא היה כדוגמתו בשנים האחרונות ב״דום סרצה יזוסובנו״.

בתום ההצגה, עם רדת המסך, נמשכו מחיאות הכפיים הסוערות דקות ארוכות. ההצלחה היתה מעל למשוער. למאמץ היתה גם תמורה. הכמרים, המוכתרים ובעל האחוזות העשיר, פוסטלניק, תרמו למען הילדים בנדיבות, וגם שאר המוזמנים תרמו תרומות צנועות. פוסטלניק היה כל כך נלהב מההצגה, שהציע לערוך סיבוב הופעות בכל כפרי הסביבה. ״ההצגה״ תביא משב רוח רענן ותרים את מורל האיכרים הפולנים, אחרי שנות הדיכוי של הכיבוש הנאצי״, אמר, ״גם התמורה הכספית, צנועה ככל שתהיה, תביא תועלת לילדים היתומים״. הוא אפילו הציע לארגן את סיבוב ההופעות הראשון. הכול היה, אם כן, מסודר.

בכפרי הסביבה סיפרו על פוסטולניק שכאשר קו החזית המזרחית התקדם אל סביבות אוזורוב סקוז׳ץ, הגיע חייל רוסי פצוע בכוחותיו האחרונים אל ביתו של פוסטלניק והתעלף. הגרמנים עדיין שלטו באזור וסכנת מוות נשקפה לכל מי שעזר לאויב. פוסטלניק, כך סיפרו, שרף את מדיו של החייל הרוסי, החביא אותו במקום מסתור וקרא לרופא שיטפל בו. עד שהחייל התאושש מפציעתו, התרחק קו החזית מערבה וכל איזור אוזורוב נוקה מגרמנים. פוסטלניק הסיע את החייל הרוסי לבית החולים, וכאות תודה נתן לו החייל את תמונתו עם הקדשה, חתומה בשמו המלא. והשניים לא שיערו שעוד ייפגשו.

כאשר הגיעו הכובשים החדשים, הרוסים, הם חשדו בפוסטלניק,

שבהיותו עשיר מופלג, הוא אנטי קומוניסט שאולי שיתף פעולה עם הגרמנים. הוא נלקח לחקירה והיה צפוי לגורל מר. ברגע של הארה נזכר פוסטלניק בתמונת החייל הרוסי הפצוע וסיפר לחוקריו על כך. לא היה קשה לאתר את החייל, ששכב עדיין בבית החולים. החייל שמח לראות את מצילו בשנית, והשניים לחצו ידיים בחום, כמו מכרים ותיקים. הרוסים שיחררו את פוסטלניק והוסיפו מלות הוקרה על מעשהו.

פוסטלניק קיים את הבטחתו להנהלת המנזר. הוא אירגן את תושבי הכפרים סביב אחוזתו, וכולם באו לחזות בהצגה שהתקיימה באולם בית־הספר באוזורוב.

בסוף אפריל, ביום ראשון אביבי אחר הצהריים, נסענו בעגלה לאוזורוב, מרחק של כחצי שעה נסיעה. אולם בית־הספר התמלא בקהל רב, צעירים ומבוגרים שקנו כרטיסים כדי לצפות בהצגה. מחיר הכרטיסים היה שווה לכל נפש והפדיון — צנוע, אבל ההנאה והמורל היו גבוהים, כפי שצפה פוסטלניק.

על־פי תוכנית "התיאטרון הנודד" שלנו, היה עלינו להופיע בכפר יגודנה, דרומית מערבית לסקוז'ץ. יצאנו בבוקר, במזג אוויר חם ונפלא. פתאום, באמצע הדרך, פרצה סופת ברקים וגשם זלעפות ניתך על הארץ. למזלנו היה עימנו ברזנט גדול והתכסינו בו. הגשם שפרץ בסערה המשיך לרדת כל היום. האדמה הפכה בוצית ונסיעתנו הואטה. העגלה בוססה בבוץ והדרך התארכה הרבה מעבר למשוער.

ליגודנה הגענו באיחור רב. הקהל, שהתאסף באולם כדי לצפות בהצגה, המתין עד שפקעה סבלנותו והתפזר לביתו. המצב היה בכי רע. גשם שוטף ירד ללא הפוגה, היה אפלולי וקר, האולם היה ריק מצופים ומצב הרוח בשפל. כומר הקהילה פתח בפנינו את האולם, הדליק כמה עששיות, והלך לצלצל בפעמון כדי להודיע לתושבי הכפר על תחילת ההצגה.

האולם החל להתמלא באנשים, האווירה הלכה והתחממה והקהל מחא כפיים בחוסר סבלנות. עליתי לבמה עם יאש — אחי בהצגה, ותוך כדי משחק הצצתי בקהל. האיכרים נראו עניים ועלובים, לאורן הקלוש של העששיות המעטות. הגשם לא פסק לרדת במשך ההצגה, הוא ניתך על החלונות ברעש ואנחנו נאלצנו להרים את קולנו כדי שהקהל ישמע אותנו. רק כאשר הגענו לקטעי השירים והריקודים המוכרים היטב בפולקלור

הפולני, התעורר הקהל, העיניים נצצו, הגו הזדקף, והיו שלקחו חלק בשירה ובקיעת רגליים לפי הקצב.

בקטע מסוים, שבו דינה ואני הופענו יחד על הבמה, הבחנתי שהיא מגלגלת עיניים ומאותתת לי בסימנים מוזרים, אבל לא הצלחתי להבין את הרמיזות. באחד מרגעי חילוף השחקנים מצאה הזדמנות, משכה אותי אל מאחורי אחד ״העצים״ ולחשה לי, ״עברנו פעם בכפר הזה״, ונעלמה מאחורי הקלעים. נהייתי מוטרדת ובמקום להתרכז בתפקידי, שוטטו עיניי בנסיון להבין מה דינה רצתה לומר לי. איבדתי את ביטחוני העצמי וגמגמתי בתפקידי.

לאחר ההצגה, תוך כדי אריזת התפאורה, שאלה אותי דינה אם אני זוכרת את הכפר. עניתי לה בשלילה והיא סיפרה לי שזיהתה זוג איכרים שנתנו לנו מחסה לימים אחדים כשנדדנו בחורף. היא חששה שמא זיהו אותנו, ואני נדבקתי בחששותיה ונעשיתי מפוחדת.

בחזרה ביקשתי לשבת ליד דינה — מקור הגנתי, כמו בימים קודמים. מנהלת המנזר סירבה לבקשתי ואני הצטנפתי, כעוסה ומודאגת, בינה לבין האחות קינגה. הגשם הטורדני המשיך לרדת כל הדרך. העגלה בוססה בבוץ ואנחנו ישבנו בעלטה, מוגנים על־ידי הברזנט, מתנדנדים מצד לצד עם נדנודי העגלה. רוב הילדים היו עייפים ונרדמו. דינה ואני נשארנו ערות, מחשבותי נדדו הרחק, אל אותם ימים שבהם הלכנו יום ולילה, מחפשות מקום מסתור. בשעת ערב מאוחרת הגענו למנזר. חשתי הקלה רבה להיות שוב במקום מוגן.

★★★

בקיץ, כבכל קיץ, שיחקנו לידיה, דורותה ואני מאחורי האסם. באותו יום שיחקנו במחבואים. שדה התירס גבה והבשיל ובקלות אפשר היה להסתתר בו. דורותה עמדה ליד עץ הערמונים וסיימה את הספירה בדיוק כשמצאתי מחבוא מצוין בין קלחי התירס. מכיוון שדורותה השמנמונת לא ניחנה בזריזות יתירה, ניצלתי את ההזדמנות וכשהיא התרחקה מהעץ לחפש אחרינו, זינקתי ממחבואי בשדה התירס ואצתי במלוא כוחותי אל העץ. כשכמעט נגעתי בו, ראיתי את דינה צועדת לקראתי ורומזת לי בידה להתקרב. נתמלאתי כעס על שדווקא כשאני שרויה בלהט המשחק, כשאני קרובה כל כך לקו הגמר, היא הורסת לי את היתרון לגעת בעץ ראשונה, אך למרות כעסי הבחנתי שעל פניה היתה ארשת רצינית מאוד ושמבטה היה מסתורי ומפתיע.

ניגשתי אליה בצעדים מהוססים, בחשש ובחשד. היא אספה את ידי בשתיקה ויחד התרחקנו מזירת המשחק ומנוכחות חברותי. היא בדקה היטב אם אין איש בסביבה, ואמרה לי בשקט, כמעט בלחש, "רניה כאן".

"על מי את מדברת?" שאלתי בספקנות, נועצת בה מבט חד.

"על רניה. אחות שלנו. שכחת כבר נסיכה קטנה?" התגרתה בי.

הבשורה היתה כה בלתי צפויה עד שבתוך חלקיק שנייה הבנתי שאני ילדה מסיפור אחר, ילדה שאינה שייכת לתפאורה השלווה. נדרשו לי רגעים אחדים על־מנת לחזור אל עצמי ואל המוצאות אותי ומשהתעשתתי שאלתי בחרדה ובחשש על הלינקה.

"רניה לבד!" ענתה דינה ביובש. חשתי צביטה חדה בלב וחשש כבד לגורלה של הלינקה החל לכרסם בי, אך שתקתי.

"איפה היא? נרוץ אליה", האצתי בה נרגשת וחסרת סבלנות.

"רגע, בשיה. קודם כל, עלינו ליידע את אם המנזר".

"עדיין לא הודעת לה?" התפרצתי בקול. "כמה זמן עבר מרגע שראית שזו רניה ועד עכשיו?"

דינה היתה הרבה יותר מתונה ממני, וסיפרה לי בשקט מתוח שכאשר עבדה בחלקת הכרוב בקדמת המנזר, הרימה את עיניה מעל הערוגה וראתה נערה פוסעת הלוך ושוב ליד שער הגדר. "היה בנערה משהו מוכר לי כל כך", אמרה דינה, "צורת הליכתה, תנועותיה, הטיית ראשה, אבל ראשה

הוסתר היטב במטפחת והתקשיתי לראות את פניה. משהו ניצת בי ונמלאתי סקרנות שלא היתה לי שליטה עליה. פסעתי כמהופנטת לכיוון השער ופתחתי אותו. בבת אחת נעצרנו שתינו מלכת, ׳רניה?!׳ קראתי. ׳דינה׳, פרצה צעקה מגרונה של רניה הצרוד משהו, שנשאר חי בזיכרוני״.

רניה עטה אל עבר השער לקראת דינה. לרגע עמדו סוקרות ובוחנות זו את זו, מאמינות ולא מאמינות. רק אחרי רגע ארוך נפלו זו בזרועות זו בחיבוק ארוך ומתמשך.

״אני רוצה לראות את רניה, עכשיו!״ אמרתי.

״אל תלחצי, בשיה. חייבים להודיע לאם הממונה״.

״השארת את רניה עומדת ליד השער? למה לא הכנסת אותה?״ שאלתי בהרמת קול.

דינה אחזה בכתפי וניערה אותי בחוזקה.

״את כבר ילדה גדולה, בשיה. את צריכה להבין שכולם מכירים אותנו כאן כיתומות נוצריות. ופתאום עכשיו...״

דינה צדקה. היה צורך לנהוג באיפוק. תסריט חיינו חזר לאחור. ״אני יהודייה?״ עצם המחשבה על כך עורר בי חרדה סמויה. תמונות מן העבר רחוקות כמרחק שנות דור ריצדו במוחי ועלו בזיכרוני — הגטו, הרעב, מות אבא, הבריחה מן הגטו, הקור, השינה הטרופה ביערות, באסמים, בשדות, בגשם, בסופות ובשלג, הכפור, הפחד, האימה מפני המוות.

״לא! אני לא חוזרת לזה שוב, בשום פנים ואופן לא!״

רעדתי כמו עלה. דינה הביטה בי בחוסר אונים, שלא כהרגלה, וסטרה על פני. נעצתי בה מבט והרעד פסק באחת.

״המלחמה נסתיימה, בשיה, אין יותר גרמנים בפולין, הם הובסו, גורשו. הירגעי. הכול יהיה בסדר. בואי נלך ביחד אל אם המנזר״.

בלכתנו יחד, הצטלל ראשי וחשתי רגיעה מסוימת. פסענו אל הבניין, אך הדחף לראות את רניה היה כה חזק שכאשר עמדנו ליד דלת הכניסה למנזר, פניתי לאחור, זינקתי ורצתי לעבר השער. תוך כדי ריצה ראיתי את רניה לופתת את סורגי שער הגדר ומבטה נעוץ בי. החשתי את ריצתי והנה היא מולי, ממש בגודל אמיתי, אני נוגעת בה...

״רניה״, ביטאתי את שמה בקול חנוק מבכי, ומבעד לסורגי השער שלחתי את שתי זרועותי, קירבתי את פניה אלי ונשקתי לה בחום. הלחלוחית בעיניה

הלכה וגברה, וגם בעיני. שמעתי את רניה שואלת בפליאה כשהיא נשנקת מדמעות, "בשיה, זו את? את כל כך גדולה!"

"רניה, אני חייבת לשאול את אם המנזר כשאני יוצאת מבעד לשער, וחוץ מזה ברחתי מדינה, חכי לי כאן, אני חוזרת מיד". בקושי נשמתי מהתרגשות.

"לכי בשיה, אבל חיזרי מהר", ענתה רניה בקול קטוע מבכי. רצתי בחזרה כבדת נשימה, כשאני מנגבת את הדמעות והזיעה בקצה השרוול. לפני דלתה של האם באטה ניסיתי לסדר את בגדי ואת שערי. לבי פעם בחוזקה. השתדלתי להירגע, נשמתי עמוק והקשתי בדלת. דינה פתחה אותה. הבטתי בפניהן של אם המנזר ושל דינה, לסירוגין, והן היו רציניות מאוד. השתוממתי שדינה עדיין בחדר; סיפרתי לאם המנזר בהתרגשות רבה שאחותי רניה מחכה לי ליד השער. האם באטה אחזה בראשי, הוציאה ממחטה צחורה מכיס שמלתה וניגבה את פני מדמעות ומזיעה. היא נשקה לי במצח והמשיכה להחזיק בי, כמו חשה שזוהי נקודת מפנה גורלית, וכי מכאן והלאה יתגלגלו דברים שלא היתה רוצה בהם. היא אמרה לדינה למצוא את מנהלת המנזר ולהודיע לה. ולי אמרה, "אסור לך להתרגש יתר על המידה, וגם לא לרוץ. עלייך ללכת כמו גברת קטנה ומנומסת, כפי שתמיד לימדתי אותך". אבל מי חשב על נימוסים וגינונים באותם רגעים.

טסתי אל השער, פתחתי אותו, לפתתי את גופה של רניה וחיבקתי אותה בכל כוחי. דקות ארוכות התבוננו זו בזו. סיפרתי לה בגאווה שסיימתי את הכיתה הרביעית ושבשנת הלימודים הבאה אלמד בכיתה החמישית. והיא ענתה לי בקול אימהי, "עזבתי אותך תינוקת והנה ילדה שיודעת כבר קרוא וכתוב. ואת כל כך דומה לאימא".

מרחוק ראיתי את מנהלת המנזר הולכת לקראתנו בצעדים מהירים כשדינה לידה. כשהתקרבו, הבחנתי בעיני המנהלת הנעוצות ברניה, היא בחנה אותה מכף רגל ועד ראש, הושיטה לה את ידה ואמרה, "אני מניחה שאת אחותן של דינה ובשיה, מאין הגעת אלינו?"

"מקוטון", ענתה רניה בקולה הצרוד. על פניה ניכרה עייפות רבה.

המנהלת העבירה מבט מהיר על שלושתנו כמו ביקשה למצוא קווי דמיון. קולה היה מאופק, ואפילו מסויג. חשתי עלבון בגלל המפגש הצונן. פתאום שינתה המנהלת את קולה, התרככה ואפילו חייכה.

"בת כמה את, רניה?" שאלה.

"עדיין לא שבע עשרה", ענתה רניה בפנים אטומות.

"נערה צעירה. את יודעת, רניה, כשבשיה באה אלינו, היא היתה כה קטנה וכה רזה שרחצנו אותה בקערה רגילה ועוד נשאר מקום. עכשיו היא גדולה, מחונכת ולומדת היטב". השתהינו יתר על המידה ליד שער המנזר. חשבתי שמן הראוי היה לנהוג באחותי כבאורחת לכל דבר, להזמין אותה לחדר האורחים ולכבדה בשתייה ואוכל.

כשהחל להחשיך התעשתה המנהלת סוף־סוף ופנתה אל רניה, "את נראית עייפה. ניכנס פנימה ונשתה תה חם".

פנינו ללכת אל חדר האורחים הקטן, ליד הקאפלה. היא הזמינה אותנו להרגיש בנוח ויצאה מן החדר להביא כיבוד. נשארנו שלושתנו בחדר. רניה ודינה שקעו מיד בשיחה ערה כאילו לא חלפו שנים קשות על שתיהן. הן לא שיתפו אותי בשיחתן הקולחת. ישבתי ביניהן, מתבוננת בהן, מרגישה קטנה־קטנה. כל אותו הזמן הטרידה אותי המחשבה על הלינקה. לבי ניבא לי רעות. רניה והלינקה היו תמיד יחד, הן ברחו יחד מהגטו. איפה היא עכשיו? עצבות ירדה עלי.

"איך מצאת אותנו, רניה?" שאלתי בקול רם.

רניה הפסיקה לדבר, סובבה את ראשה אלי, הביטה בי כאילו ראתה אותי לראשונה ואמרה, "בסוף המלחמה עברתי מכפר לכפר לחפש אתכן. בכפר אחד אמרו שראו אתכן עוברות ומבקשות אוכל. בשני סיפרו שירו בכן, בכפר השלישי סיפרו ברשעות שקברו אתכן חיים. עד שלא היתה בידי הוכחה חותכת שאינכן בין החיים המשכתי בחיפושי, כך הגעתי לסקוז'ץ.

בדרכי ראיתי ילדות בנות גילך, בשיה, משחקות קלאס. ניגשתי אליהן ושאלתי אולי הן מכירות ילדה בשם בשיה גורסקה, וכולן ענו פה אחד שהן מכירות אותך. לא האמנתי למשמע אוזני, התרגשתי מאוד. ילדה אחת, צרילה, הוסיפה שהיא לומדת איתך באותה כיתה. ביקשתי שתראה לי היכן את מתגוררת, והיא ליוותה אותי למנזר. צרילה סיפרה לי שאת תמיד לבושה נקי ויפה, תלמידה טובה ומשתתפת בתהלוכות חגיגיות בכנסייה".

רניה עצרה את שטף דבריה ועיניה כבו. היא נראתה תשושה ועצובה. חיבקתי אותה ונשקתי לה על לחיה. לא היה לי האומץ לשאול אותה על הלינקה.

מנהלת המנזר חזרה לחדר עם מגש עמוס בכריכים ובשתייה. גם האם הממֻונה נכנסה, היא פנתה לרניה והושיטה לה את ידה, "אני שמחה להכיר

אותך, רניה", אמרה בחביבות, "כבר מחשיך ואני חושבת שהלילה תלוני אצלנו". רציתי לקפוץ משמחה. חשבתי שיהיה לי כל הלילה לשוחח עם רניה על ה־כ־ל, אך רניה ענתה במפתיע, "אני מאוד מודה לך, גבירתי, על הכנסת האורחים הנדיבה, אבל הבטחתי לחברי לחזור עוד הערב לקוטון".

"היום כבר עבר, ילדתי, מחשיך, ועוד מעט לילה, לא תספיקי להגיע ברגל לקוטון, והסעה אין לך", ענתה האם הממונה.

"אבל החברים שלי ידאגו לי".

"רניה, תוכלי לישון יחד אתי", התפרצתי נרגשת.

רניה לא הגיבה.

"חבל שאינך נשארת", ניסתה אם המנזר למנוע מרניה לעזוב בחושך, "כשהלילה יורד על השדות, ביערות..."

רניה לא הגיבה. אם המנזר הבינה שרניה נחושה בדעתה לחזור. היא הציעה שלפחות תיקח עמה צידה לדרך ויצאה מהחדר כדי להכין אותה. המנהלת יצאה אחריה.

שוב נשארנו רק שלושתנו. הבעתי את כעסי בקול רם, "למה סירבת להישאר כאן? עוד לא הספקנו לדבר איתך ואת הולכת חזרה בלילה, בחושך", אבל רניה שתקה. מחשבותיה היו רחוקות מאיתנו, האווירה בחדר נעשתה עצובה. בתוך זמן קצר חזרו האם הממונה והמנהלת עם סלסילת המזון. אם המנזר עטפה אותה בבד פשתן לבן, קשרה את הקצוות הנגדיים לקשר נוח, כך שרניה תוכל לאחוז בה בנוחיות. היא הושיטה לה את הצידה ואמרה, "את יכולה עדיין להתחרט ולהישאר ללון אצלנו. אבל אם את מתעקשת, כדאי שתצאי לדרך עכשיו. אולי יתמזל מזלך ותתפסי עגלה שנוסעת לכיוון קוטון. הישמרי בדרך. עדיין מסתובבים חיילים רוסים בסביבה והם יכולים להיות מסוכנים".

רניה הודתה לאם הממונה, אבל התעקשה לחזור. היא היתה בעיני בלתי מובנת, כל כך קרובה ועם זאת כל כך רחוקה. הפגישה הראשונה לאחר שנים רבות נסתיימה בעצבות מעיקה. זאת, בלי שאדע דבר על הלינקה.

★ ★ ★

בקיץ 1945 דמה המנזר לבית ילדים יותר מאשר למקום משכנן של נזירות. הילדים התרוצצו בכל מקום. היה צחוק והיה גם בכי, היתה שובבות והיתה גם חריצות. היו אלה יתומים, ילדי עיר, שנשבו בקסמי הכפר וגילו סקרנות רבה בכל הסובב אותם.

ליאצק העגלון היתה באותו קיץ עדנה, היו לו "עוזרים" רבים, מאחר שרוב הבנים אהבו סוסים ורצו לטפל בהם. לא פעם מנעו מעצמם סוכר והגניבו לסוסים את קוביית הסוכר שלהם. ההנאה שלהם היתה מושלמת כשיאצק הרשה להם להחזיק במושכות הסוסים בדרך לשדות.

הקיץ היה בשיאו, עת הקציר הגיעה ויאצק היה עסוק במלאכה. הוא היה הגבר היחיד במשק של נזירות וכל הנערים רצו להידמות לו. יאצק הדגים בפניהם את האחיזה בחרמש, את האופן שבו מניפים אותו על החיטה הבשלה, כך שהגבעולים ייקצרו בהינף יד אחד. הפעולה נראתה פשוטה, אבל כשהילדים אחזו בחרמש, היה זה סיפור אחר. החרמש היה גדול וכבד, והילדים היו בסך הכול בני תשע או עשר. במקום החרמש קיבלו הנערים מגלים ועסקו בקציר התבואה בזריזות רבה.

הנזירות שגויסו לקציר אספו את התבואה הקצורה לאלומות, קשרו אותן והעמידו כמה אלומות יחד, בצורת אוהל אינדיאני, כשראשי השיבולים נושקים זה לזה. האלומות עמדו יציבות וגרגירי החיטה היו מתייבשים בתרמיליהם בלהט השמש. כאשר יבשו האלומות והובאו לדיש, השתחררו גרעיני החיטה בקלות.

כלי הדיש היה פרימיטיבי, אבל יעיל. היו אלה שני מקלות שחוברו זה לזה בצורה חופשית. את המקל האחד אוחזים בשתי הידיים ומניפים, והמקל החופשי מונף אל על וחובט בשיבולים. החבטות שיחררו את גרעיני החיטה מתרמיליהם. לאחר הדיש ערמו את הגבעולים הריקים מגרגרי החיטה לחבילות חציר. החציר ניתן לבהמות כמזון בחורף. נותרו הגרעינים והמוץ, שהוא המעטפת השומרת על הגרעין, וממנו היו מכינים משקה מזין ומרענן, כעין חמיצה לבנה ששתו אותה בתוספת תפוחי אדמה מתובלים.

בתקופת הקציר והאסיף, העבודה היתה קשה ורבה. אבל היה גם פיצוי — האם הממונה הפכה להיות "מלכת המטבח". הנזירות יצאו לעבודות החקלאות הדחופות, והיא לקחה על עצמה את מלאכת הבישול, לרקוח

ולאפות עבור כולם. מאכליה היו טעימים ומזינים וריחות נפלאים נדפו מהם.

איסוף התירס, בהשוואה לקציר החיטה, היה קל יותר מאחר שהקלחים גדלו לגובה ולא היה צריך להתכופף כדי לאוספם. הנזירות הפרידו את הקלחים מהגבעול, והילדים התרוצצו ואספו אותם לשקים. הקלחים היו מלאים בגרגירי תירס שמנוני, עסיסי ומתקתק. פה ושם היה מי שלא התאפק ונגס בהיחבא בתאווה בקלח השמנוני, עד שהמיץ ניגר מפיו, הרטיב את בגדיו וסודו נתגלה. גם למשחק שימש לנו שדה התירס — לאחר שנאספו הקלחים שימשו לנו הגבעולים העציים הגבוהים, בטרם נכרתו, כמקום מתאים להסתתר בו במשחק המחבואים.

איסוף תפוחי האדמה היה האחרון בעבודות השדה לפני בוא החורף. שדה תפוחי האדמה השתרע במרחק של כשעה הליכה מהמנזר. העבודה התבצעה בגב כפוף, והיתה קשה לאנשים מבוגרים. כל ילדי אוטווצק התגייסו בשמחה למשימה. הנזירות שיחררו את שורשי שיח תפוחי האדמה באת או במעדר. בתוך הגומה שנוצרה הציצו עשרות תפוחי אדמה לבנבנים, ואלה נאספו חיש מהר באצבעות ידיהם הגמישות והזריזות של הילדים שדילגו משיח לשיח בקלילות ובמשובה.

לידיה, דורותה ואני ירדנו לחצר לשחק. באוויר הורגשה קרירות הסתיו, יאצק ישב בעגלה מוכן לנסוע לשדה. האחות הניה הניחה בגומחת חציר בתחתית העגלה קנקן קפה מהביל ועוגת שמרים. היא עטפה את ארוחת המנחה בבד פשתן עבור הנזירות שעבדו בשדה באיסוף תפוחי האדמה. חברותי ואני היינו בדרכנו לשחק מאחורי האסם ליד עץ הערמונים, כאשר דורותה נצמדה לעגלה והתעקשה לנסוע לשדה. לידיה נגררה אחרי דורותה וגם אני התפתיתי לנסיעה. שלושתנו ידענו שאסור לצאת משטח המנזר ללא רשות. ולמרות זאת, לא היתה לנו שליטה על הדחף ההרפתקני לראות מרחבים ולגמוע את ניחוחות הסתיו. עמדנו מסביב לעגלה ויאצק שאג לעומתנו בהניפו את השוט, "נו, אתן באות איתי לשדה?" "כן! כן!" ענינו במקהלה.

דורותה השמנמונת זינקה על העגלה והתיישבה ברווחה סמוך לעוגת השמרים. לידיה, שהיתה נמוכת קומה, התקשתה לעלות, ויאצק, שמיהר להביא לנזירות את הקפה בעודו חם, קפץ ממושבו, הרים אותה כמו נוצה והושיבה ליד דורותה. מיד אחריה הרים גם אותי. למרות ההתרגשות

הטבעית לקראת ההרפתקה, הטרידה אותי המחשבה שמן הראוי היה לשאול את רשותה של אם המנזר, אבל היה מאוחר והעגלה זזה. העגלה הפליגה במהירות לשדה, והנזירות שמחו להתרענן בקפה ובפרוסת עוגה. עבדנו בחריצות ליד הנזירות וזו היתה עבורנו חוויה להשתתף בעבודת צוות באיסוף תפוחי האדמה. לקראת ערב, כשחזרנו מהשדה צוהלות ומלוכלכות, קידמה את פנינו האחות קינגה בסבר פנים עגום. היא ציוותה עלינו להתייצב מיד לפני האם הממונה. הבטנו זו בזו ושתי חברותי ניסו להחניק את המשך הצהלה, אך ללא הועיל.

עלינו במדרגות ועמדנו מפוחדות ליד דלת לשכתה של אם המנזר. נקשתי בדלת בצעדים מהוססים ונכנסנו לחדר כשלידיה ודורותה מליטות את פניהן בידיהן ואינן מצליחות להתגבר על צחוקן. האם הממונה עמדה עם הפנים לחלון וזה היה אות מבשר רע. כשצחוקן לא פסק, הסתובבה אם המנזר עם הפנים אלינו ואמרה בכעס, "אני במקומכן לא הייתי צוחקת". היה זה מעמד מביך ואפילו מבזה. הבחנתי כיצד כהרף עין הפכו פניה של אם המנזר לאדומות מכעס. היא התיישבה על הספה ואמרה ללידיה להתקרב, השעינה את ראשה אל ברכיה, הפשילה את קצה שמלתה וחבטה בישבנה. הצחוק פסק מיד, זה של לידיה, בגלל הכאב, ושל דורותה, בגלל הכאב שיבוא. שתיהן בכו כהוגן. חיכיתי בפחד לתורי. אם המנזר סקרה אותנו באלם רגע ארוך ולאחריו פסקה, "כעונש על הפרת משמעת לא תרדו לשחק בחצר שלושה ימים. ובשיה, בנוסף לכך, תעמוד מחר אחר הצהריים בפינה במסדרון, סמוך למזנון, ליד חדרה של המנהלת".

היה זה בשבילי עונש משפיל והרבה יותר כואב מחבטה על הישבן, בייחוד שלמחרת היום היה סטפן אמור לבוא לביקור עם הוריו לתה מנחה, להיפרד מהאם באטה לפני צאתו ללימודי תיכון בעיר. בעיניים מושפלות, מבוישת, נאלצתי לספוג את שהגיע לי על הפרת כללי משמעת.

ברגע שפקחתי את עיניי למחרת בבוקר, התפללתי שהאם באטה תסיר מעליי את העונש המבזה. כשקרבה השעה, ביקשתי סליחה ומחילה מאם המנזר. התחננתי בפניה וביקשתי שהעמידה בפינה תוחלף בעונש אחר, אפילו כבד יותר, אולם האם הממונה סברה שעלי לחוש את העונש היטב כדי שאלמד לקח שלא להיגרר אחרי פיתויים שאת תוצאותיהם אי אפשר לחזות מראש.

עמדתי בפינה, כך שכל העוברים במסדרון יכלו לראות את חרפתי.

באותם רגעים רציתי להיעלם, רציתי שהאדמה תפתח את פיה ותבלע אותי. מרחוק שמעתי את קולו ואת צעדיו של סטפן. הצטנפתי בפינה כשאני מזיעה ופני אדומות מבושה. סטפן לא שמח לאידי כמו שחששתי. נהפוך הוא, שמעתי אותו משדל את דודתו, האם באטה, שתמחל לי, אבל אם המנזר לא שעתה אפילו לאחיינה האהוב ולא הסירה מעליי את העונש. מיציתי אותו עד תום.

★★★

רניה הגיעה לביקור נוסף. הפעם היתה לבושה היטב ונראתה נינוחה הרבה יותר מאשר בעת ביקורה הראשון. נילווה אליה חייל יהודי ששירת בצבא האדום. הוא העדיף שלא להיכנס עימה למנזר וחיכה לה בחוץ. רניה הוזמנה לחדר האורחים.

התרגשתי מהפגישה המחודשת עם רניה ומיהרתי לחדר האורחים בריצה, משתוקקת לראותה. נכנסתי לחדר מיוזעת ומתנשפת ושערי פרוע. אם המנזר אספה אותי אל חיקה, ליטפה את ראשי, ונשקה על מצחי. התיישבתי ליד רניה ונשקתי על לחיה. היא החזירה לי נשיקה והושיטה לי קופסה פרחונית עגולה ובה שלל סרטים צבעוניים לצמותיי. בחרתי מתוכם בזוג סרטים בצבע ארגמן והנחתי אותם בכיס סינרי. כך יכולתי להיות קרובה למתנת אחותי במשך כל היום.

דינה הגיעה לחדר האורחים מאוחר יותר. היא נכנסה ישר מהשדה, סמוקת לחיים ומטפחת עוטפת את ראשה. רניה הביטה בי ואחר כך בדינה, וחמלה ניכרה בעיניה על דינה. היא קמה מהספה ונשקה לדינה על לחיה.

״את כל כך חמה״, אמרה.

״היום חם, הייתי באמצע העבודה כשקראו לי״, ענתה דינה, מתנצלת. רניה הושיטה לה קופסת ממתקים מהודרת ודינה הודתה לה בהתרגשות. אם המנזר הציעה לדינה ללכת להחליף את בגדי העבודה והיא מיהרה לעשות כן. כשחזרה, מראיה היה רענן. היא לבשה שמלה פרחונית ושערה היה אסוף בשתי צמות.

דינה התיישבה על הספה ליד רניה, ואני ישבתי מצדה השני. רניה סיפרה לנו שהיא מתגוררת בשידלצה אצל משפחה יהודית טובה, ושלמחייתה היא עובדת בבית־החולים שבעיר. היא מתרועעת עם חבריה הפרטיזנים, שרובם עזבו כמוה את היערות, מצאו מקומות לינה בעיר והתפרנסו מעבודות שונות. לשאלתה של אם המנזר איך חלפו עליה כל שנות המלחמה, ענתה, ״בעבודה קשה אצל איכרים, ביערות, בשלג ובכפור״.

לקראת תום הביקור, כשדינה ואני ליווינו אותה לשער היציאה, גילתה לנו רניה שהלינקה אינה עוד בחיים וסיפרה לנו על הנסיבות שבהן מצאה הלינקה את מותה.

״ביערות זלישב, ליד אוזורוב, קילומטרים ספורים מסקוז׳ץ, היה בונקר במעבה היער. פרטיזנים צעירים, ביניהם יהודים, הסתתרו בו. מזון השיגו

אצל הכפריים בסביבה, כך גם בגדים חמים. המלחמה האמיתית שלהם היתה בפולנים המלשינים. היו פולנים עלובי נפש, שבתמורה לחופן סוכר מהגרמנים היו מוכנים למסור כל אדם למיתה ודאית. כזה היה גם פלאכטה, איכר פולני מלשין.

"יום אחד, רגע לפני עלות השחר, הוביל פלאכטה את הז'נדרמים הגרמניים אל פתח הבונקר. הגרמנים ירו פנימה, נוצר עשן מחניק, אנשים נפצעו והיתה בהלה גדולה. הפרטיזנים ברחו מהבונקר אפוף העשן, וכל אחד רץ לכיוון אחר כדי למלט את נפשו. אלה שרצו לכיוון היער — ניצלו, מאחר שהגרמנים נמנעו להיכנס אל מעבה היער מחשש למלכודות. רניה רצה אל היער וניצלה הודות לכך שהסתתרה מאחורי גזע עץ עבות, כשבמרחק מטרים ספורים בלבד ממקום מחבואה ניצב גרמני עם הגב אליה, ולא ראה אותה.

"הלינקה נמלטה אל השטח הפתוח, לכיוון תעלות המים, בתקווה להסתתר בהן, אך הגרמנים ארבו שם וחסמו את בריחתם של הנמלטים. "ירייה אחת גדעה את עלומיה של הלינקה, והיא עדיין לא בת שש עשרה. היה זה במרס 1944, שלושה חודשים בלבד לפני שכל האיזור שוחרר", סיימה רניה את דבריה.

דינה ואני חזרנו דרך שדרת העצים. לא דיברנו, וגם לא בכינו. רק פסענו עצובות יותר, בוגרות יותר, מפנימות את הכאב על אובדנה של הלינקה שלנו.

★ ★ ★

אחד ממממנעמי ימי הקיץ האחרונים היה ארוחות הערב, בהן הוגשו תפוחי אדמה טריים מהאסיף האחרון, מעוכים ולבנים, מתובלים בשמיר ירוק ורענן. בתוספת לתפוחי האדמה נלווה לבן סמיך, מתוצרת עצמית, שאפשר היה לחותכו בסכין. טעמו הנפלא של הלבן הושג על־ידי יציקת חלב טרי לכדי חרס שהועמדו במרתף העמוק, הקר והאפל של המטבח, למשך ימים אחדים. בשכבה העליונה של הכד הצטברה שכבת שמנת עבה ששימרה את הלבן התוסס, והיא נימוחה בפה יחד עם פיסת הלבן שנחתכה בכף.

לידיה, דורותה ואני נהגנו להיכנס לחדר האוכל ישר ממשחקי אחר הצהריים במרחבי המנזר, מיוזעות ועליזות. קשה היה לרסן את העליצות והצחקוקים שלנו ואת תחושת הפורקן ושמחת החיים, אך עם השמעת ברכת המזון נדם הצחוק, ושוב היינו לילדות ממושמעות.

חלונות הרפקטוריון הגדולים פנו לכיוון מערב, ובשעות בין הערביים הוצף אולם חדר האוכל באור של קרני שמש נמוכות, ארוכות, אחרונות. הקרניים המופזות נתערבבו בניחוחות המאכלים, ושיכרון האושר מילא את הרגעים האחרונים של היום שעמד לגווע לאטו בנשיקה. לא היתה ארוחת ערב שלא שלחתי בה את תפילתי ליושב במרומים שיעצור את העולם לרגע...

חופשת הקיץ הלכה והסתיימה. עד תחילת ספטמבר נותרו ימים אחדים, שנועדו להכנות לבית הספר. בבקרים חויבנו לקרוא וללמוד כדי להיכנס חזרה לתלם הלימודים, ובשעות אחר הצהריים נתקצרו המשחקים — צינת הסתיו עמדה בפתח.

★ ★ ★

באותו קיץ ביקרה אותנו רניה פעמים אחדות. באחד מביקוריה אזרה אומץ וסיפרה לנו שגם יאנק אינו עוד בין החיים. היא סיפרה שנרצח באכזריות בקלשון בידי איכרים פולניים שעה שביקש לחם, כך סיפרו חבריה הפרטיזנים. דבר הירצחו של יאנק נודע לרניה כשהלינקה היתה עדיין בחיים ושתיהן חלקו את הצער על מותו ללא עת.

הידיעה על מותו של יאנק גרמה לנו להרהר בגורל ובתעתועיו. ברחנו מהגטו חמישה, ארבע אחיות ואח אחד. ונותרנו שלוש אחיות מכל המשפחה. לא אחת כפסע היה בין החיים והמוות, ונותרנו בחיים. לא היתה בזה שום גבורה, רק גורל עיוור המתעתע בבני אנוש קטנים. כשם שנותרנו בחיים, יכולנו למות, ודווקא יאנק והלינקה יכלו להיוותר בחיים.

★★★

שנת הלימודים 1945 החלה לאחר השחרור הגואל מהגרמנים. הכיתה החמישית נחשבה לכיתה הראשונה הבוגרת מתוך שבע הכיתות שהיו בבית־הספר היסודי בסקווז'ץ, ומורתנו, גברת אולה נברוצקה, היתה אמורה ללמד אותנו גם בכיתה החמישית.

יום אחד ישבתי בעת ארוחת הבוקר בקצה השולחן הארוך, ליד דלת הכניסה לרפקטוריון, שהיתה פתוחה למחצה. מבחוץ שמעתי קולות גברים, את קולותיהן של הנזירות, ולאחר מכן בליל של קולות וצעקות. היתה מהומה ונשמעו קולות צעדים של נעליים ממוסמרות. דלת הרפקטוריון נפתחה ובפתחה עמדו שלושה גברים, חסונים, גבוהים, חמורי־סבר, לבושים היטב ונועלים מגפיים שחורים. האחות קינגה מיהרה בריצה לסגור את דלת הרפקטוריון, אך אני הספקתי לשמוע את הגברים שואלים על שתי אחיות יתומות שאמורות להימצא במנזר.

לבי הלם בחוזקה. התעורר בי חשד שהם מחפשים את דינה ואותי. נתקפתי חרדה. האחות קינגה חזרה נסערת לחדר האוכל, זירזה אותנו לסיים את הארוחה, הושיטה לנו כריכים ושילחה אותנו לבית־הספר.

באותו בוקר, כשהגעתי לבית־הספר, הכיתה היתה עדיין ריקה, המכתבות והכיסאות עמדו דוממים והיה שקט, אך לא לאורך זמן. דלת הכיתה נפתחה בבת אחת ובפתחה עמדה מנהלת המנזר, מבוהלת וחיוורת. עוד לפני שהספקתי לעמוד על סיבת הופעתה המתמיהה, היא אמרה שהיה עלינו לנסוע בדחיפות לרופא שיניים בשידלצה, וכי שכחה להודיע לי על כך אמש.

העניין נשמע לי מוזר. ההכנות לנסיעה לרופא שיניים בעיר נעשו בדרך כלל בערב, והכל היה מתוכנן, ידוע מראש וללא חיפזון ובלבול. כל ההתרחשויות יוצאות הדופן באותו בוקר עוררו בי אי־שקט וחשדות לא ברורים.

יצאנו לדרך, וכאשר סטתה הכרכרה מהכביש הראשי שהוביל לשידלצה ונכנסה לשדירת המנזר, גבר בי החשד, ושאלתי את המנהלת מדוע איננו ממשיכים ישר לשידלצה. היא התעלמה משאלתי. ירדנו מהכרכרה, היא אחזה בידי ועלינו במעלה המדרגות לחדרה שבקומה השנייה.

טרם פשטנו את המעילים, והיא הזמינה אותי לשבת לצדה על הספה וסיפרה לי שהשכם בבוקר הגיעו למנזר שלושה גברים, ששאלו על שתי

ילדות, אחיות, יתומות. האם הממונה והיא, סיפרה מנהלת המנזר, נבהלו מאוד וחששו שמא עלולים לחטוף אותי בדרך לבית־הספר או בחזרה הביתה. מחשש לשלומי, המנהלת מיהרה לכן לבית־הספר להחזיר אותי למנזר.

באותו רגע חשתי שהמלחמה טרם הסתיימה עבורי.

מנהלת המנזר מיהרה לענייניה וביקשה שאגש ללשכתה של האם הממונה.

בלב כבד נכנסתי ללשכתה של אם המנזר. היא עמדה מהורהרת ליד החלון שפנה לחצר המשק. עצרתי ליד הדלת כדי לא להפריע למחשבותיה. כשסובבה את פניה אלי, ראיתי קמטים של מחשבות טורדניות ומבע של עצב בעיניה. היא ניסתה לנהוג כתמול שלשום.

"בשיה", אמרה בנימה שלווה לכאורה, "עלי השלכת שאספת מונחים בסלסילה ליד שולחן העבודה שלי. הכנתי לך מחברת חלקה ואת יכולה לייבש את העלים. אני יורדת לחצר המשק לסיים כמה עניינים דחופים ועוד מעט אחזור".

למרות האווירה הנינוחה, כביכול, הרגשתי היטב במתח סמוי. האם הממונה יצאה מהחדר ואני התיישבתי לייבש את עלי הסתיו. כל אותו הזמן, המחשבות על חטיפה לא נתנו לי מנוח. כמעט סיימתי להניח את העלים לייבוש בין דפי המחברת, כשאם המנזר חזרה ובידה מגש ועליו עוגיות חמאה, כוס חלב וקנקן תה.

"עכשיו בשינקה, נעשה לנו הפסקה קצרה", אמרה והניחה את המגש על שולחן קטן, שעמד דרך קבע ליד הספה. תמיד שמחתי להימצא במחיצתה של האם באטה, אך הפעם, מרגע היכנסי ללשכתה, הרגשתי שמשהו עומד להתרחש. אם המנזר מזגה לעצמה תה לספלון החרסינה העדין, לגמה לגימה ועוד לגימה, כמו רצתה להרטיב שפתיה לפני השיחה.

"בשינקה", אמרה, "אני אוהבת אותך מאוד ואת יקרה לי כמו בת שאף פעם לא היתה לי. הבאת תוכן לחיי. אמנם אני אם לנזירות בוגרות רבות, שאת כולן אני אוהבת. אבל אלייך יש לי יחס מיוחד. נקשרתי אלייך באהבה אימהית, ואין אם בעולם שתרצה לוותר על בתה. אני חושבת שאלוהים שלח אותך אלי על־מנת לבחון אותי. התגלגלת אלינו כילדה קטנה, מיוסרת ורבת תחלואים. בשבילי היית כמו מתנה שאני גאה בה, אוהבת אותה ורוצה שתישאר ותגדל לידי.

״במלחמה האיומה ששטפה את אדמת פולין נקרעת מהורייך וממשפחתך, אבל אלוהים שמר עליך והעניק לך בית חם אצלנו. כשהמלחמה הזאת הסתיימה סוף־סוף, מופיעים פתאום אנשים זרים שרוצים לקחתך מאיתנו. עדיין לא בגרת ואת עוד ילדה. אני מרגישה שבנוסף על תפקידי כמורה ומטפלת, יש לי כלפייך אחריות של אם. אני לא ארשה שייגרם לך נזק כלשהו, בדיוק כמו שלא הייתי רוצה שייגרם נזק לבתי — לו היתה לי״.

האם באטה הסיטה את ראשה ממני לכיוון הנגדי, כאילו פנתה אל מישהו נעלם. פתאום היתה בעיני רק אשה, אדם.

״זה לא שאין תוכן לחיי, אדרבה. אולם שום דבר לא ישווה לגידול ילדה, לראותה צומחת לנגד עיניך, זה כמו... כמו לראות פרח צומח... כמו לראות את השמש בזריחתה יום־יום מחדש... לחוש את החיים המתהווים ממש לידך... ופתאום לאבד אותם? זה בלתי אפשרי״. היא סובבה את ראשה אלי ואמרה נחרצות, ״אעשה כל שביכולתי כדי שלא יקרה לך שוב דבר רע״.

היא שלחה את שתי ידיה העדינות והחמות אל לחיי ובהביטה עמוק לתוך עיניי, אמרה, ״ילדתי היקרה, היום החזירה אותך המנהלת מבית־הספר מפני שחששנו ששלושת הגברים שבאו למנזר בבוקר עלולים לחטוף אותך מאיתנו. דברים כאלה קרו וקורים בעולם״.

״אבל למה שירצו לחטוף אותי בניגוד לרצוני?״ שאלתי בתרעומת.

״יש דברים רבים, ילדתי, שאינך מבינה. אבל נניח, רק נניח״, ניסתה אם המנזר לרכך את שאלתה, ״שאת עלולה להימצא במצב שבו אנשים ינסו לחטוף אותך מאיתנו. הייתי רוצה לדעת מה היית עושה במצב כזה?״

נדרשתי לתשובה ממשית על שאלה רצינית.

״אם זה היה קורה״, עניתי, תוך שאני עסוקה במחשבות איך להשתחרר משביי הדמיוני הכפוי, ״הייתי מנסה לברוח מהחוטפים אל הכנסייה הקרובה ביותר באזור, מספרת לכומר על מה שקרה ומבקשת את עזרתו להחזיר אותי אלייך״.

האם באטה נשקה על מצחי ובסמנה צלב קטן על מקום הנשיקה אמרה, ״עכשיו אני יודעת שלא תלכי לאיבוד״.

★★★

סתיו. עשיתי את דרכי לבית־הספר על שטיח עלי שלכת בשלל צבעי האודם וגוני הזהב. לבושה במעיל חם תפור באהבה, שגונן עלי ממזג האוויר הסתווי, אך לא מהגורל ההפכפך.

הימים הבאים לא דמו לימים שטרם הופעתם של שלושת הגברים במנזר. השקט הנפשי שלי הופר והרהרתי הרבה באפשרות של חטיפה אמיתית.

בחרדתה לשלומי ביקשה אם המנזר מהאחות ברנרדה להשגיח עלי בדרך לבית־הספר ובחזרה, בלי שאחוש בהשגחה המיוחדת. הנזירה הצעירה לא ידעה את הסיבה האמיתית לכך, ואף שחשדה שיש איזשהו סוד כמוס הנוגע אלי, לא שאלה שאלות מיותרות.

בוקר אחד הגיעה רניה לביקור. אשה מפורכסת, עטופה בפרוות שועל נתלוותה אליה. רניה הציגה אותה כ״דודה גרינברג״. גרינברג היה שם נעוריה של אימא. כשפרצה המלחמה, הייתי פעוטה ולא הספקתי להכיר את כל המשפחה. אבל, איכשהו, ידעתי שלאמי היו שלושה אחים ואף לא אחות אחת.

גברת גרינברג, ״הדודה״, הושיבה אותי על ברכיה, נשקה על לחיי, ואמרה לי כמה התגעגעה אלי וכמה היא אוהבת אותי. נסיתי בהיחבא להסיר את כתמי האודם ששפתיה הצבועות הותירו על לחיי. היא עוררה בי סלידה. עיני התמקדו בשפתיה הבשרניות, המשוחות בשכבה עבה של שפתון אדום, שלא פסקו להרעיף מלות חיבה, כביכול, כיאה לדודה.

״דודה גרינברג״ ניסתה להתחבב עלי. היא הזמינה אותי לבקר בביתה בעיר שידלצה, אבל סירבתי להזמנה. אפילו החלטתה של דינה להצטרף אל ״הדודה החדשה״ שלנו לא השפיעה עלי. מראיה עורר בי דחייה.

״מדוע הגברת מורחת על שפתיה צבע אדום?״ נפלטה שאלה מפי.

נראה היה ששאלתי היתה בלתי צפויה. האשה נותרה פעורת פה. לאחר שהתעשתה במהירות, התהדקו שפתיה האדומות והיא ענתה, ״כי זה יפה מאוד בעיני״.

״בעיני אלוהים״, אמרתי, כשאני מיישירה מבטי אליה, ״היופי הפנימי של הנשמה קובע, המעשים הטובים, המצוות הטובות שאדם עושה״.

פניה של ״הדודה גרינברג״ הרצינו. אני נעמדתי ליד האם באטה, כמי

שמחפשת אצלה תמיכה. רניה גערה בי על חוסר הנימוס שלי ועל הערותי המעליבות.

בחושים מחודדים של ילדה למודת־סבל קלטתי שהתנהגותה של ה"דודה" היתה מזויפת וכי לא היתה בדבריה כל התייחסות של קרבה חמה, אישית, אכפתית ואמיתית. מתק שפתיה והבטחותיה לא נשמעו באוזני כיוצאים מהלב, אלא מהשפה לחוץ.

במשך כל הפגישה לא התערבו האם הממונה ומנהלת המנזר בשיחה. הן לא ניסו להשפיע עליי. הן רק נכחו במקום.

דינה, שלא כמוני, החליטה להתלוות אל "הדודה גרינברג" ללא התלבטויות. היא אספה את חפציה וגם את המחרוזת ואת ספר התפילות לקחה עימה. הבעת פניה של דינה היתה שלווה כשעלתה על הכרכרה השחורה, יחד עם רניה ו"הדודה גרינברג". גם עכשיו הצליחה לשמור על האיפוק הסטואי שלה, יתרונה ומעלתה הגדולים בתהפוכות החיים.

כשהכרכרה זזה, עמדתי צמודה לאם הממונה, מנופפת בידי ומקווה שאחיותי תחזורנה אליי.

★★★

בתחילת נובמבר חל בפולין פולחן "ליל כל הנשמות". בלילה זה מכבדים את זכרם של המתים על־ידי הדלקת נרות בבתי קברות. לקראת ערב הלכתי עם האם באטה לבית הקברות המקומי כדי לקיים את המצווה. בדרכנו פגשנו איכרים רבים שהלכו לשם, בעיקר נשים עטופות שחורים ובידיהן נרות נשמה. בשביל שהוביל למקום מנוחת הנצח, בין שני אגמים קטנים של מים, שבמימיהם השתקף הירח, נראו נצנוצי להבות מרצדות, כמו גחליליות. המראה היה אפוף הוד, כמו לא מן העולם הזה.

כשנכנסנו לבית הקברות דרך פשפש נמוך וצר, היה זה כאילו נכנסנו לתוך עולם מסתורי. פתילי נרות רבים מספור ריצדו והתנועעו לקצב רוח הסתיו של נובמבר. העצים, שהיתמרו לגובה רב, רשרשו והשמיעו סימפוניה חרישית במגוון צלילים, שרק הטבע האלוהי מסוגל להפיק. היה קר, אך העלווה בראשי הגזעים העבותים והזקופים גוננה עלינו. בכי חרישי נשמע בדממה, תפילות שנישאו בקולות נמוכים ורחשים שעלו מן הקברים — כמו קולות של נשמות מתות.

מחשבותי הפליגו אל אמי, אבי, סבתי, אחי ואחיותי, שלא ידעתי אם יש להם קברים להדליק עליהם נרות נשמה. בדמיוני טמנתי אותם כאן, בבית הקברות של סקוז׳ץ, ועכשיו התייחדתי עם זכרם. בעיני רוחי הופיעה דמותה של אמי, כפי שזכרתיה מאותו בוקר צונן של סתיו, לפני שהשתחלנו, דינה ואני, דרך הפרצה אל מחוץ למתחם הגטו. פניה החיוורות בלטו על רקע עטרת שערה הזהוב, ומעיניה הכחולות ניבט כל צער העולם. נזכרתי גם ביאנק, אחינו, שנרצח בסביבה זו. האמנתי שהוא טמון כאן, וכי נשמתו הקדושה מרחפת סביבי וגם הלינקה, שנורתה ונרצחה בסביבות יערות אוזורוב, לא הרחק מסקוז׳ץ, נוגעת בי כמו משב רוח קליל, אוורירי.

האם באטה נגעה בידי. הרגשתי צינה. חזרתי משיוט בספירה אחרת — במקומות שרק נשמות משוטטות שם. היא התרוממה לאחר שכרעה על ברכיה על האדמה הטחובה, אספה את מחרוזת התפילה והצפינה אותה בכיס מעילה. קמתי אחריה. כשהסירה מברכי את האדמה הטחובה שדבקה בהן, אמרה בדאגה, "פנייך עצובות מאוד. אני בטוחה שהורייך מחייכים אלייך משמיים".

חזרנו בדרך הראשית של הכפר. האיכרים ישבו מסביב לשולחנות והשביעו את רעבונם. בית העלמין נותר מאחורינו. הנרות דלקו על הקברים עד שדעכו וכבו.

יום אחד, כששהיתי בלשכתה של האם הממונה, נתקל מבטי בספר עב־כרס בעטיפה אדומה מרשימה ועליה באותיות זהב שמו של גדול משוררי פולין — אדם מיצקיביץ׳. האם באטה שמה לב לסקרנותי וביקשה שאקרא שיר כלשהו. בחרתי בשיר קצר. אחר כך לקחה את הספר, דפדפה בו וביקשה שאקריא שיר שבחרה. השיר היה ארוך מאוד והשתרע על כמה עמודים. עיוותתי את פני בחוסר רצון, אבל האם באטה התעלמה מכך וביקשה שאקרא את השיר בפניה.

השיר ״מבצר אורדון״ הוא אפוס על קומץ חיילים מצבא ההתקוממות הפולני, הנלחמים בגבורה עילאית בסוללת תותחים שעליה הוצבו, נגד צבא רוסי עצום ורב, כדי לשחרר את פולין משעבודה לאימפריה הרוסית במאה ה־19.

התברר לי שהאם הממונה הכינה אותי, ביום עצמאותה של פולין, ה־11 בנובמבר, להקראת ״מבצר אורדון״ בטקס הפתיחה בפני כל ילדי בית־הספר, מוריו ואורחיו.

״מול מבצר לבן יחד אל על בוקע
מבצר אורדון, כסלע גלי ים קורע״

עדיין מהדהדות באוזניי שורות מהשיר הפטריוטי רב־העוצמה ההוא.

זמן קצר אחרי תום מלחמת העולם השנייה נכבשה פולין מחדש על־ידי הרוסים. סטלין עשה בפולין, כמו בשאר ארצות מזרח אירופה, כבשלו, והיה טעם בהקראת השיר כדי להזכיר לכל הנוכחים שפולין כמהה לעצמאות אמיתית ולא לחיבוק הדוב הרוסי.

באחד עשר בנובמבר 1918 נקבע יום עצמאותה של פולין, יום שחרורה מהשעבוד לרוסיה לאחר מלחמת העולם הראשונה. לאורך שנות היסטוריה רבות, בגלל מיקומה הגיאוגרפי בין שתי מעצמות דאז, היתה פולין משועבדת לרוסיה ממזרח ולגרמניה ממערב, לסירוגין. בספטמבר 1939, כאשר נכבשה פולין על־ידי הגרמנים במלחמת בזק, נדרסה עצמאותה. בפולין הנכנעת והמובסת על־ידי הנאצים הפך האחד עשר בנובמבר לתאריך היסטורי חסר

משמעות. כאשר שחררו הרוסים את פולין מהנאצים, הפכו שוב לאדוני הארץ, והפולנים חששו לערוך חגיגות בעלות צביון לאומי.

מנהל בית־הספר, פאן קובלסקי, היה ידוע כלאומני. המשטר הקומוניסטי ניסה להכחיד את האינטליגנציה הפולנית מיד אחרי תום מלחמת העולם השנייה, לכן, לא בנקל השתכנע מנהל בית־הספר להיעתר לאם באטה, שיזמה התכנסות צנועה בבית־הספר לציון יום עצמאותה של פולין.

חדר המורים פונה משולחנות ומאביזרים בלתי נחוצים, ולאורך הקירות הועמדו ספסלים וכיסאות. נוצר הרושם שזו אספה בעלת צביון פנימי. באחד עשר בנובמבר, לאחר הישמע צלצול הפעמון, נסגר שער בית־הספר והוצבה עליו שמירה של תלמידים בוגרים. בחדר המורים נאספו תלמידי שלוש הכיתות הגבוהות, מוריהם, אם המנזר, שיזמה את האירוע והמנהלת סטניסלאבה.

לא היו גינוני טקס. פאן קובלסקי ציין בהדגשה את היום כיום עצמאותה של פולין. בעת שנשא את דבריו העיף מבט מבעד לחלון הגדול שבחדר לעבר שער הכניסה של בית־הספר, מפחד הרוסים. הטקס היה קצר. מתח ודריכות ניכרו בפני כל היושבים. שמחה לא היתה שם. פולין שוב היתה כבושה.

★ ★ ★

האחות קינגה פרצה לחדר בסערה שעה שהתכופפתי לשרוך את נעלי, היא ניגשה אלי מבוהלת ואמרה, ״הזדרזי בשיה, האם הממונה מבקשת שתיגשי לחדרה״. עמדתי במסדרון פרועת שיער, ולרגלי נעליים בלתי שרוכות. להפתעתי הרבה ראיתי בפתח חדרה של אם המנזר שני גברים חסונים, גבוהי קומה, נעולים במגפיים גבוהים שחורים. על אף המעמד המוזר, הקשתי במשקוף הדלת, ורצתי מבוהלת אל האם באטה.

אם המנזר עמדה חיוורת ליד מיטתה, שלא היתה סדורה עדיין. היא לא הספיקה אפילו להחליק את שערה. נראה היה בבירור שנאלצה לקום ממיטתה בחופזה. זה ימים אחדים שכבה חולה עקב הצטננות קשה. הוכיתי בתימהון למראה דינה, אחותי, העומדת במרחק מה מהאם באטה, וארשת מבוכה גדולה על פניה.

מנהלת המנזר, סטניסלאבה, לא היתה אותו בוקר במנזר. דווקא אז שהתה בוורשה, בפנימיית נערות שבחרו לקשור את גורלן בחיי נזירות. היא נכחה שם, במסגרת תפקידה, במיון קבלתן של הנערות לחיי המנזר. נעמדתי ליד האם באטה, מול הגברים שהפגינו ביטחון עצמי רב.

״מה עושים כאן שני האנשים האלה?״ שאלתי.

״הם באו לקחת אותך, בשיה״, ענתה האם באטה בקצרה, בקול שבור.

״אותי?!״ הרמתי את קולי, ״מי הם? אני לא מכירה אותם ולא רוצה ללכת איתם. אני נשארת כאן, איתך, גבירתי הממונה!״

הבטתי בזעם ובבוז בשני הגברים, שניצבו מולנו כמו שני גושי סלע.

האחות ברנרדה הופיעה בחדר עם מגש תה. היא העמידה אותו על השידה, ליד מיטתה של האם הממונה. לאחר מכן פנתה לשני הגברים ולדינה, וביקשה מהם להתלוות איתה לחדר האורחים, שם יתכבדו בארוחת בוקר. קלה. ״הדודה גרינברג״ כבר חיכתה להם שם. נשארתי בחדר עם האם באטה.

״למה הם רוצים לקחת אותי מכאן?״ שאלתי בחרדה.

״הם אומרים שמקומך עם הדודה שלך, אחות אמך, שנותרה יחידה בחיים מכל המשפחה שלך״.

פקחתי את עיניי בתחינה ואמרתי, ״אבל אני לא רוצה ללכת ממך, גבירתי הממונה!״

"גם אני לא רוצה שתלכי, בשינקה ילדתי".

היא אחזה בראשי, הביטה בעיניי ונשקה לי במצח.

האחות ברנרדה חזרה לחדרה של אם המנזר כדי להציע את מיטתה, אבל האם באטה העדיפה שהיא תלווה אותי לחדרי כדי שאתלבש ואוכל ארוחת בוקר. כשחזרתי לחדרה של אם המנזר, היא ישבה בכורסה ליד החלון, עוטה צעיף צמר על כתפיה. מהורהרת לגמה תה מספלון חרסינה דקיק, מעוטר בפרחים זעירים. שערותיה היו אסופות על עורפה. המסרקים הקטנים הקמורים שנהגה להצמיד בשערותיה, משני צדי ראשה, נותרו מונחים על שידת הלילה, סמוך למיטתה.

היה יום סתיו מעונן, עצוב.

האם באטה הביטה בשעון והחישה את שתיית התה בלגימות מהירות. היא ביקשה שאקרב אליה, וליטפה את פני. ביקשתי לראות את דינה, שהיתה בחדר האורחים. כשנכנסתי לחדר, הבחנתי בשינוי רב שחל בה. דינה נראתה כמו נערת עיר נאה. שערותיה עברו שינוי רב. לא עוד קלועות בשתי צמות. עכשיו תסרוקתה היתה קצרה, שערה חופשי, מפוזר וגולש בגלים. פניה נעשו עדינות וחלקות מכיוון שלא עבדה עוד בשדות, בשמש לוהטת, כמו בעת שהותה במנזר. היא נעלה נעליים על עקב קטן ונראתה כמו אשה קטנה.

"הדודה" ישבה על הספה, לבושה בהידור כשרגליה שלובות. שפתיה הבשרניות היו משוחות, כמו בפעם הקודמת, באודם עז. "הדודה גרינברג" נמנעה הפעם מלהצטעצע עם רגשותיה. היא נמנעה מלשחק את תפקיד "הדודה" האוהבת והמתגעגעת. פניהם של שני הגברים היו קשוחים ועוררו בי פחד. נרתעתי מהם ונמנעתי מלהביט לעברם.

האחות ברנרדה נכנסה לחדר האורחים והזמינה את אחד הגברים ואת דינה להתלוות אליה. נשארתי בחדר עם "הדודה" המפורכסת ועם אחד משני הגברים. פתאום הרגשתי בודדה ועזובה. קמתי מהכיסא ופרצתי את הדלת בריצה לחדרה של האם באטה. כשהגעתי לפתח חדרה, חשתי מיד במתח רב ששרר בחדר. האם הממונה היתה ישובה בכורסה, חיוורת. מולה עמד גבר קשוח, שהיישיר מבטו אליה ונראה כמצפה למענה.

דינה עמדה דרוכה בצד, בשקט, כמו תפאורת רקע.

הגבר הוציא מכיס פנימי במקטורנו מעטפה חומה, עבה, התקרב לאם

הממונה והגיש לה את המעטפה. ידיה של האם באטה היו שמוטות על ידיות הכורסא ברפיון, ועיניה המוטרדות היו נעוצות בפניו של הגבר.

"בבקשה לקחת חזרה את הכסף!" פסקה. "לא טיפלתי בילדה עבור תשלום!" קולה היה החלטי וברור.

הגבר הגבוה פסע צעד אחד אחורה כשבידו, התלויה באוויר, המעטפה המושטת, כמו נהדף מעוצמת כוחה המוסרי. ידיה של אם המנזר נותרו שעונות על מסעד הכורסה ולא זעו. הגבר פנה ימינה והניח את המעטפה על השולחן. האם הממונה קמה מהכורסה, הזדקפה, קרבה לשולחן והזיזה את המעטפה לקצה השולחן, לכיוונו של הגבר.

"לא אמסור את הילדה!" אמרה בתקיפות. הגבר ענה לה בקול נמוך, אך מאיים, "האם הגברת מודעת למה שצפוי לה על כך?"

התקרבתי מפוחדת אל אם המנזר ואחזתי בידה בחוזקה. השתררה שתיקה. הייתי בטוחה שבתושייתה ובכוחה תמצא פתרון, כמו תמיד, וכי אני אשאר איתה.

האיש הגבוה שעמד מולה, לא הותיר שום ספק שהוא ועמיתו עלולים לנקוט צעדים. ונותרה, כמובן, האפשרות של חטיפה. כל אותו הזמן עמדה דינה בצד ולא התערבה. לפתע אמרה, "מה רע בביקור קצר שלאחריו בשיה תחזור לכאן?"

"אני לא יכולה למסור לך את הילדה, את עדיין קטינה, וגם רניה אינה בוגרת דיה", ענתה האם באטה בקול מרוכך, אמהי. "יהיה זה חוסר אחריות מצדי למסור לידיכן ילדה, אף שאתן אחיותיה הבוגרות."

בתגובה לסירובה של אם המנזר למסור אותי, נשמע קולו החד של הגבר, "לשלוש האחיות דודה מבוגרת מהדרגה הראשונה, והיא האפוטרופסית החוקית של שלוש האחיות".

האחות קינגה נכנסה לחדר להזכיר ששצריך ללכת לבית הספר, וכי לידיה ודורותה מחכות לי למטה. אם המנזר ביקשה ממנה להביא לי את המעיל והכובע. באותו רגע נכנס לחדר הגבר השני. עכשיו עמדו שני הגברים מול אם המנזר, ברגליים פשוקות, כמו לחסום את דרכי לבית־הספר. האחות קינגה חזרה עם המעיל והכובע והושיטה אותם לאם הממונה. קיוויתי שאיחלץ מהמעמד הבלתי נסבל וארוץ בשמחה לבית־הספר. אבל אז שמעתי את אם המנזר אומרת לאחות קינגה, "תשלחי את לידיה ודורותה לבית־הספר, בשיה תבוא אחריהן".

עברו עליי רגעים ארוכים, שנראו לי כנצח. אם המנזר, נסערת והמומה, אחזה את מעילי בידיה, מנסה לעמוד מול לחצם של שני הגברים אשר הודיעו בצורה חד־משמעית שלא יעזבו את המקום בלעדי.

נצמדתי ביתר שאת לשמלתה של האם באטה ואחזתי בידה, כשאני חוזרת ואומרת שלא אסע עם האנשים האלה. היא פנתה אלי כדי להלביש לי את המעיל וביקשה שאכניס את ידי לתוך השרוול, אבל אני הצמדתי את ידי לגופי וסירבתי להושיטה. היא דיברה אלי ברכות ואני ניסיתי להתנגד. פתאום נמלאו עיני דמעות. ראיתי אותה עומדת לבד מול הגברים החזקים, מנסה לגונן עלי ואילו הם נחושים בדעתם לעשות הכול כדי לקרוע אותי ממנה.

האם באטה, הסמכות הבלתי מעורערת במנזר, עמדה עכשיו לבדה, תשושה ממחלתה, מול שני גברתנים מאיימים, ומנהלת המנזר איננה. המנהלת הנמרצת, יד ימינה של האם הממונה, שידעה לנהל משא ומתן עם גרמנים ולנצח, חיוניותה חסרה מאוד במעמד זה. מה היה קורה אילו היתה נוכחת? הלוואי שהיתה נוכחת.

לבסוף, בשארית כוחותיה, הלבישה לי האם באטה את המעיל. לאחר שסיימה לחבוש את הכובע לראשי, לקחה דינה את ידי הרפויה בטבעיות, כמו אז, באותן שנים רחוקות, כשנדדנו בין הכפרים.

לפני שפנינו ללכת הזכירה אם המנזר, באטה הריניביץ', לגברים לקחת חזרה את הכסף שהיה מונח על השולחן. הם הודו לה בשקט, כמעט בבושת פנים, ואחד מהם לקח את המעטפה מלאת השטרות ושם אותה בכיס פנימי של מקטורנו.

פנינו לעבר דלת היציאה כשדינה לופתת את ידי. בחוץ המתינה לנו הכרכרה השחורה, שבתוכה ישבה כבר "הדודה", ממתינה ומוכנה לנסיעה. הגברים הלכו קדימה. דינה אחריהם, אוחזת בידי בחוזקה, ומושכת אותי אחריה. ידי השנייה החזיקה עדיין בידה של האם באטה, ואני התחננתי שלא תעזוב אותי.

נזירות אחדות שנקלעו לתהלוכה המוזרה עצרו והביטו בעצב. האחות הניה, שיצאה מן המטבח, תמכה באם באטה, שלא ידעה את נפשה מצער.

כאשר עמדנו לעלות לכרכרה, ניתקתי את ידי מידה של דינה ונאחזתי בשתי ידי בידה החופשית, הפנויה, של האם באטה. לנגד עיניי ראיתי אותה הולכת ונחלשת, הולכת ומחווירה.

„גבירתי הממונה", זעקתי, „אני לא רוצה לנסוע!"

דינה התקרבה אלי בריצה ואחזה בידי בחָזקה. באותו רגע היישירה האם באטה את מבטה אליה ושאלה, „לאן את נוסעת, דינה? את יודעת, הכנו לך ספרים שתלמדי פה".

ודינה ענתה, „אני אלמד בבית־ספר בוורשה".

פתאום ניתקה דינה את ידה מידי, ובפרץ של רגשנות ניסתה לחבק את אם המנזר ולנשקה על הפנים. אבל האם באטה נרתעה. דינה התכופפה ונשקה לה ביד, כנהוג וכמקובל. אם המנזר בירכה את דינה ואמרה לה לשמור עלי.

במעמד העצוב הזה נזכרתי שלא לקחתי את ספר התפילות, את מחרוזת התפילה וגם את הבובה שלי, אביבית, אבל דינה מיהרה שוב ללפות את ידי בעָצמה רבה ואמרה, „את הרי נוסעת רק לביקור. כשתחזרי תמצאי את כל חפצייך במקומם". האמנתי לה.

הכרכרה זזה ממקומה. אני קמתי ממושבי כשאני זועקת בקול גדול, „גבירתי הממונה, אני לא רוצה לנסוע! גבירתי הממונה, אני לא רוצה לנסוע!"

דינה שוב לפתה אותי בחָזקה. אחד הגברים ניסה לאחוז בי שלא אפול, אבל אני היכיתי בו, כשאני מביטה בו בזעם רב וצווחת, „עזוב אותי!" המשכתי לזעוק גם כשהכרכרה עברה את השדרה ויצאה משער המנזר, „אני לא רוצה לנסוע, גבירתי הממונה, אני אוהבת אותך ולא רוצה לנסוע!"

נזירות שעבדו בגן, בקדמת המנזר, הזדקפו מערוגותיהן והתבוננו בעצב לעבר הכרכרה הנוסעת. גם לבן נצבט. לאחר שגרוני ניחר ולא נותר בי קול, השתתקתי. עצב רב נתעצבתי על שלא נפרדתי מהנזירה המנהלת אשר הביאה אותי למנזר לראשונה.

הכרכרה הפליגה בדרך שהובילה לשידלצה. הייתי עייפה מאוד ואדישות השתלטה עלי. התכנסתי בתוך עצמי. נזכרתי בשיחת בוקר אחת, כאשר האם באטה העלתה השערה שעלולים לחטוף אותי. אז לא ייחסתי לתסריט הזה חשיבות רבה. זכרתי שאמרתי לה שאם, חלילה, תתרחש החטיפה, אגש לכנסייה הקרובה, אדבר עם הכומר ואספר לו לאן אני שייכת.

רקמתי תכנית מפורטת...

"כנגד כל הסיכויים" הוא רומן עז-ביטוי, המתאר בשפה בהירה וקולחת את קורות משפחתה של המחברת בתקופת הכיבוש הנאצי בפולין, את בריחתה, כילדה קטנה, מגטו ורשה, את נדידתה ביערות, בשדות ובכפרים, יחד עם אחותה, ואת סיפור הצלתה בידי אם מנזר, שזכתה באות חסידי אומות העולם. המחברת עלתה ארצה במסגרת עליית הנוער ב-1946. היתה גננת, מזכירה ועיתונאית. את סיפור קורותיה כילדה נצרה בזכרונה שנים רבות עד שהחליטה להוציאו לאור.

עיצוב עטיפה: ברברה גורסקה

דאנאקוד 63-2106